

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΗ΄

Τεύχος 70

Ειδικό τεύχος: Αφιέρωμα στη Μνήμη Πανταζή Τερλεξή

Φθινόπωρο 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

<i>Περιεχόμενα</i>	2
<i>Πρόλογος</i>	4
<i>Πρόγραμμα Συνεδρίου στη Μνήμη Πανταζή Τερλεξή</i>	6
Κατερίνα Τερλεξή Για τον πατέρα μου, Πανταζή Τερλεξή.....	7
Μιχάλης Ζουμπουλάκης Το έργο του Max Weber και η συνεισφορά του Π. Τερλεξή	15
Βασίλης Α. Πανταζής, Χριστίνα Κουτούβελα Τα Υποκειμενικά δικαιώματα στον Max Weber.....	22
Αντώνης Γεωργούλας Μαξ Βέμπερ και Εμίλ Ντυρκάιμ: Για τη διασάφηση κάποιων παρεξηγήσεων στην ιστορία της κοινωνιολογίας.....	44
Γεωργία Γούγα, Ιωάννης Καμαριανός Ταυτότητες στο αμφιθέατρο. Αγορά, υπαλληλία και διανόηση: συμβολή στη συζήτηση για τον πανεπιστημιακό δάσκαλο με αφετηρία το έργο του καθηγητή Π. Τερλεξή.....	70
Αντώνιος Λ. Σμυρναίος «Μια αδιάκοπη παραγωγή θετικότητας»: Σκέψεις πάνω στην «λευχαιμία» του πολιτικού ρασιοναλισμού.....	94

Ελένη Καραγιάννη

Η ανάδυση της έννοιας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των μαθητών της Στ' Τάξης του Δημοτικού Σχολείου, στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας.....114

Μαγδαληνή Δασκαλοπούλου, Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης, Ευστάθιος Τ. Φακιολάς

Η Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα στις Χώρες της Ευρωζώνης κατά την Παγκόσμια Οικονομική Κρίση, 2007-2016.....136

Ανδρέας Στεργίου

Ανατομία ενός διαρκούς λάθους. Μια σύντομη αποτίμηση των λανθασμένων χειρισμών γύρω από το Κυπριακό με αφορμή το κλασικό βιβλίο του Πανταζή Τερλεξή, Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού. Ανατομία ενός λάθους.....181

Abstracts.....194

Πρόλογος

Το Βήμα Κοινωνικών Επιστημών και η Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας διοργάνωσε το Μάρτιο του 2018 ένα συνέδριο για να τιμήσει τη μνήμη του Καθηγητή Πανταζή Τερλεξή (1929-2017), Ιδρυτή και Διευθυντή του περιοδικού από το πρώτο τεύχος (Νοέμβριος 1989). Το Συνέδριο είχε ως θέμα το έργο του και οι άξονες της θεματικής του συνεδρίου είναι αυτοί γύρω από τους οποίους περιστράφηκαν οι δημοσιευμένες εργασίες του Καθηγητή Τερλεξή, δηλαδή οι Πολιτικοί θεσμοί και το κράτος, η πολιτική συμπεριφορά, η πολιτική κοινωνικοποίηση, το έργο του Max Weber και φυσικά το πρώτο ενδιαφέρον του που ήταν η Διπλωματία και η πολιτική του Κυπριακού ζητήματος.

Όπως μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης από το πρόγραμμα εργασιών του συνεδρίου, παρουσιάστηκαν συνολικά 11 ανακοινώσεις και μια εισαγωγή στη ζωή και το έργο του από την μοναχοκόρη του Κατερίνα Τερλεξή.

Επιλεγμένα κείμενα δημοσιεύονται στο Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών στο παρόν ειδικό τεύχος. Τα κείμενα αφορούν και στις τρεις θεματικές του Συνεδρίου. Μετά το κείμενο-μαρτυρία της Κ. Τερλεξή που αποκαλύπτει άγνωστες σε πολλούς πτυχές της σταδιοδρομίας του Π. Τερλεξή, ακολουθούν τα τέσσερα κείμενα της 1ης συνεδρίας για τη συμβολή του στη μελέτη του Max Weber. Το πρώτο αποτελεί αναδημοσίευση από το περιοδικό ΔΙΑΒΑΖΩ τ.410, Σεπτ. 2000. Το δεύτερο είναι ένα κείμενο των Βασίλη Α. Πανταζή, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Π.Τ.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και της Μεταδιδακτορικής Ερευνήτριας Χριστίνας Κουτούβελα για τη προσπάθεια ένταξης των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης από τον Weber στο δυναμικό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αξιών. Το τρίτο κείμενο είναι του παλαιού συνεργάτη του Π. Τερλεξή και μέλους της Γραμματείας του ΒτΚΕ όσο εκδίδονταν στην Κρήτη, σήμερα Καθηγητή του Τμήματος ΦΚΣ στο Πανεπιστήμιο Κρήτης Αντώνη Γεωργούλα. Ο συγγραφέας συγκρίνει το πολύπλευρο έργο των Emile Durkheim και Max Weber και δείχνει τα κοινά και τα συμπληρωματικά στοιχεία της συμβολής τους στη συγκρότηση της κοινωνικής επιστήμης. Το τελευταίο άρθρο του πρώτου μέρους είναι της Γεωργίας Γούγα Διδάσκουσας Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής και του Ιωάννη Καμαριανού, Αναπλ. Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Υπό το πρίσμα της σκέψης του Weber, οι δύο Διδάκτορες-μαθητές του Π. Τερλεξή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, ανιχνεύουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αναδυόμενων ταυτοτήτων του ακαδημαϊκού δασκάλου, την πολυπλοκότητα της καθημερινής ζωής στο αμφιθέατρο και τη σημασία και τις επιπτώσεις της οργανωτικής ρύθμισης.

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από δύο άρθρα με κοινό πεδίο αναφοράς την Πολιτική Κοινωνιολογία. Στο πρώτο, ο Αναπλ. Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Αντώνης Λ. Σμυρναίος, επανεξετάζει τις σχέσεις ορθολογισμού και ανορθολογισμού στην πολιτική, διερευνώντας την υφή των καταγγελιών περί ανορθολογικότητας, τις άρρητες προϋποθέσεις τους και τη στόχευση τους, και αναζητά τη δυνατότητα να υπάρξει ποτέ μια τέτοια συμπεριφορά, η οποία να μην είναι ανορθολογική. Το δεύτερο άρθρο της Δρ. Ελένης Καραγιάννη, από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο νοηματοδότησης και το περιεχόμενο που δίνουν οι μαθητές στην έννοια 'Ανθρώπινα Δικαιώματα', όπως αναδύεται από τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος αφορά στο τομέα των Διεθνών Σχέσεων. Στο πρώτο άρθρο των Μαγδαληνής Δασκαλοπούλου (υπ. Δρ.), Νικήτα-Σπύρου Κουτσούκη (Αναπλ. Καθηγητή) και Ευστάθιου Τ. Φακιολά (Επίκουρου Καθηγητή), όλοι από το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, εξετάζει την κυβερνητική αποτελεσματικότητα στις χώρες της Ευρωζώνης κατά την πρόσφατη Παγκόσμια οικονομική κρίση. Οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι η κυβερνητική αποτελεσματικότητα επηρεάζεται λιγότερο από την κατάσταση της οικονομίας και περισσότερο από την εύρυθμη λειτουργία του κράτους δικαίου και την πολιτική σταθερότητα. Το τελευταίο άρθρο του αφιερώματος αφορά στο Κυπριακό Ζήτημα το οποίο απασχόλησε επί μακρόν τον Π. Τερλεξή στα πρώτα του ερευνητικά βήματα στην Ελλάδα. Ο Ανδρέας Στεργίου Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας και Πολιτικής στο ΤΟΕ του ΠΘ εξετάζει τη αναλυτικά την τολμηρή –ακόμα και σήμερα- θέση του Τερλεξή περί λάθους της εθνικής εξωτερικής πολιτικής στο Κυπριακό ζήτημα, και δεύτερον, θίγει τη σωρεία των λαθών, που διαπράχθηκαν αργότερα και εξακολουθούν να διαπράττονται ως σήμερα στο Κυπριακό.

Ευχαριστώ τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του ΒΗΜΑΤΟΣ τΚΕ που συνέβαλαν με την κρίση τους στην επιτυχία του Συνεδρίου, και ιδιαίτερα τον Κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών για τον χαιρετισμό του. Ευχαριστώ τέλος τα άλλα τρία μέλη της οργανωτικής επιτροπής, Κ. Τερλεξή, Ι. Καμαριανό και Γ. Ξυράφα που στήριξαν ενεργά αυτό εγχείρημα.

Για την Οργανωτική Επιτροπή

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, Επιμελητής Έκδοσης, *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* -Π.Θ.

**Συνέδριο στη μνήμη του Καθηγητή Τερλεξή
16-17 Μαρτίου 2018**

Αίθουσα Β1 Τμήματος Οικονομικών Επιστημών
28^{ης} Οκτωβρίου 78, Βόλος

Παρασκευή 16 Μαρτίου

Έναρξη ώρα 18.00: Χαιρετισμοί Πρότανη- Κοσμήτορα-Κ. Τερλεξή

1^η Συνεδρία: Ο Π. Τερλεξής συνομιλητής του Max Weber

Ωρα	Συντονιστής: Μιχαήλ Ζουμπουλάκης
18:30-19:00	Μ. Ζουμπουλάκης Το έργο του Max Weber και η συνεισφορά του Π. Τερλεξή
19:00-19:30	Β. Α. Πανταζής-Χρ Κουτούβελα Τα Υποκειμενικά δικαιώματα στον Max Weber
19:30-20:00	Α. Γεωργούλας: Max Weber και Emile Durkheim: Για τη διασάφηση κάποιων ιστορικών παρεξηγήσεων
20:00-20:30	Γ. Γούγα -Ι. Καμαριανός: Μια αφήγηση για το Ελληνικό Πανεπιστήμιο με βάση τη σκέψη του Weber

Δείπνο

Σάββατο: 17 Μαρτίου

2^η Συνεδρία: Πολιτική Κοινωνιολογία

Ωρα	Συντονιστής: Ιωάννης Καμαριανός
10:00-10:30	Α. Λ. Σμυρναίος: Μια αδιάκοπη παραγωγή θετικότητας»: Σκέψεις πάνω στην «λευχαιμία» του πολιτικού ρασιοναλισμού
10:30-11:00	Ε Καραγιάννη: Η ανάδυση της έννοιας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των μαθητών της Στ' Τάξης του Δημοτικού Σχολείου, στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας
11:00-11:30	Ε, Καραγιάννη, Ε. Κουτίδου, Α. Οικονόμου, Ι. Ρουσσάκης: Ιδιότητα του ενεργού πολίτη στο σύγχρονο σχολείο: Ζητήματα ένταξης και διαφορετικότητας

11:30 - 12:00: Διάλειμμα - Καφές

3^η Συνεδρία: Διεθνείς σχέσεις

Ωρα	Συντονιστής: Χρήστος Κόλλιας
12:00-12:30	Μ. Δασκαλοπούλου Ν.Σ. Κουτσούκης, Ε. Τ. Φακιολάς: Κυβερνητική αποτελεσματικότητα & Οικονομική κρίση στις χώρες της Ευρωζώνης
12:30-13:00	Χρ Γκιώνης, Ν.Σ. Κουτσούκης, Ε. Τ. Φακιολάς: Η Ευρωπαϊκή Ένωση την Εποχή της Κρίσης Χρέους: Συγκλίνουν ή Αποκλίνουν τα Κράτη-Μέλη;
13:00-13:30	Αθ. Οικονόμου- Χρ, Κόλλιας: Η επίδραση της τρομοκρατικής επίθεσης στο Ile-de-France στις προτιμήσεις των Ευρωπαίων πολιτών για την πολιτική ασφάλειας
13:30-14:00	Α. Στεργίου: Ανατομία ενός διαρκούς λάθους. Μια σύντομη αποτίμηση των λανθασμένων χειρισμών γύρω από το Κυπριακό με αφορμή το κλασικό βιβλίο του Π. Τερλεξή, <i>Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού</i> . Ανατομία ενός λάθους

Λήξη

Για τον πατέρα μου, Πανταζή Τερλεξή

Κατερίνα Τερλεξή

Εισαγωγή – ο μακρύς αποχαιρετισμός

Αποχαιρετήσαμε τον Απρίλη του 2017 έναν άνθρωπο που -πριν τον φυσικό του θάνατο- πάλεψε με μια άλλη επάρατη νόσο: την άνοια. Στη μάχη αυτή – κυριολεκτικά μάχη– άφησε πίσω του όλα τα ενδύματα της καλλιέργειας, άφησε πίσω του τα ονόματα προσώπων και εννοιών. Έμεινε μόνο το απόσταγμα του εαυτού του. Επικοινωνούσε με ελάχιστες λέξεις, λέξεις που η καθεμία τους είχε νοήματα άπειρα και ασταθή. Κατέβαζε στα τελευταία του από το ράφι κάποιο από τα βιβλία που είχε γράψει –άνίκανος πλέον να το διαβάσει– γνωρίζοντας παρ’ όλα αυτά ότι κάτι δικό του υπήρχε εκεί. Με μια ελπιδοφόρα περηφάνια. Έτσι τα τελευταία χρόνια γνωρίσατε έναν άνθρωπο που πάλευε να κρατήσει τις λέξεις, τους κώδικες επικοινωνίας και - τελικά- κάτι από την ουσία του να είσαι άνθρωπος. Κοντεύαμε να ξεχάσουμε ότι αυτός ο άνθρωπος όλη την προηγούμενη ζωή του πάλεψε για να *κατακτήσει* τις λέξεις.

Ο πατέρας μου ανήκε στον κόσμο που, ενώ είχε το ένα πόδι ακόμη στο Πήλιο και στον Βόλο, υποχρεώθηκε από τα πράγματα να κάνει ένα άλμα πέρα από τον Ατλαντικό. Είναι από τα παιδιά που πέρασαν από την κατοχή και τους μετέπειτα αγώνες και ένιωσαν πως δεν είχαν άλλη επιλογή από το να φύγουν από την κατεστραμμένη τους χώρα. Να φτάσουν στη Νέα Υόρκη με μια διεύθυνση εστιατορίου στην τσέπη και την υπόσχεση μιας δουλειάς.

Φαντάζει σήμερα σχεδόν μαγική αυτή η διαδρομή. Από τη Νιάου στον Βόλο, μετά στην Πάντειο και στο New York University και από εκεί στην πρωτοπορία των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.

Οι απαρχές στον Βόλο

Ο Πατέρας μου γεννήθηκε στον Βόλο από γονείς Πηλιορείτες. Η οικογένεια ζούσε από μια μάντρα για κάρβουνο και ξυλεία στην Πολυμέρη αλλά σημαδεύτηκε ανεπανόρθωτα από τον πόλεμο. Ο παππούς ο Γιάννης υπέστη εγκεφαλικό τη μέρα που έμπαιναν οι ναζί στον Βόλο και ουδέποτε ανέκαμψε πλήρως.

Σχέση με την πόλη / φυγή προς Αθήνα

Ο Ζάκος δραπέτευσε με την πρώτη ευκαιρία. Μου μετέφερε την αίσθηση ασφυξίας που ένιωθε στην κλειστή κοινωνία μιας επαρχιακής πόλης που ήταν ο Βόλος της μεταπολεμικής εφηβίας του. Η αίσθηση ότι δεν μπορούσες να κάνεις βήμα, να πεις λέξη χωρίς να το μάθουν οι δάσκαλοι και οι γονείς σου, χωρίς να περάσεις από την καθημερινή κρισάρα του στενόμυαλου κουτσομπολιού. Πηγαίνοντας στον στρατό και στην Πάντειο έψαχνε χώρο να ανασάνει. Οι πνευματικές του αναζητήσεις δεν ξύπνησαν μέσα από το οικογενειακό περιβάλλον (Στο σπίτι των γονιών του δεν υπήρχε ούτε ένα βιβλίο) ούτε, απ' ό,τι κατάλαβα, από το στενόχωρο σχολείο της εποχής. Από τις περιγραφές του κατάλαβα ότι κινητοποιήθηκε κυρίως από έναν βιβλιοπώλη.

Ο πατέρας μου ήταν ο πρώτος στην οικογένειά του που πήγε πανεπιστήμιο, ταυτόχρονα με τον στρατό για να μην χάνει χρόνο. Όταν έφυγε για την Αμερική ήταν πρωτίστως για να δουλέψει, όχι για μεταπτυχιακές σπουδές. Έφτασε με το καράβι στη Νέα Υόρκη με τη μητέρα μου με τη διεύθυνση ενός εστιατορίου όπου επρόκειται να δουλέψουν και οι δύο. Οι οικογένειες και των δύο εξαρτώνταν από τα εμβάσματά τους. Σε αυτές τις συνθήκες βγήκε το μάστερς και το διδακτορικό.

Αμερική

Τα αναφέρω αυτά για να αναλογιστούμε ότι δεν ήταν καθόλου προδιαγεγραμμένη η διαδρομή του. Πρέπει να φανταστούμε τον Ζάκο να παρακολουθεί τα μαθήματά του το πρωί και το απόγευμα να δουλεύει σερβιτόρος στον Sea Fare στους 8 δρόμους Down Town, στην άλλη πλευρά του Washington Square Park από το NYU. Δεν ήταν γόνος. Οι ανάγκες του βιοπορισμού αντανακλώνται στις χρονολογίες απόκτησης

πανεπιστημιακών τίτλων: 1955 αποφοιτά από την Πάντειο. Το μάστερς παίρνει το 1960 και το διδακτορικό το 1967.

Κύπρος

Μέσα από τη συγγραφή της διδακτορικής του μελέτης για το Κυπριακό ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση με το νησί. Έμεινε πολλούς μήνες στην Κύπρο ερευνώντας τα εκεί αρχεία σχετικά με τους αντιαποικιακούς αγώνες του νησιού. Από τις τελευταίες αναμνήσεις που του έμειναν ήταν εκείνη της συνεργασίας του με τον Μακάριο και της εκτίμησης που έτρεφε στο πρόσωπό του. Εκτίμησε ιδιαίτερα τη βοήθεια που πρόσφερε στον νεαρό τότε μελετητή, χωρίς να απαιτεί εκ των προτέρων συμφωνία ή την έκφραση συγκεκριμένων απόψεων.

Η δύσκολη επιστροφή στην Ελλάδα

Παρά τη διάθεση φυγής που τον διακατείχε, ζούσε με τη νοσταλγία. Παρότι προσελήφθη ως καθηγητής στο New York Institute of Technology αποφασίζει να επιστρέψει στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1970 όπως όπως. Λέω να επιστρέψει διότι οι γονείς μου είχαν ήδη πάρει χωριστούς δρόμους.

Δεν θέλω να σταθώ στις περιπλανήσεις του στις παρυφές του ελληνικού Πανεπιστημίου μέχρι να βρει θέση στο Πανεπιστήμιο Κρήτης στο Ρέθυμνο καθώς αυτό στηνόταν. Ούτε θα μιλήσω για την τραγελαφική εικόνα να διδάσκονται τα βιβλία του στην Πάντειο και να είναι ουσιαστικά αποκλεισμένος από αυτήν. Του έλαχε μια πιο δημιουργική πορεία – το άνοιγμα νέων σχολών, τόσο στο Ρέθυμνο όσο και στον Βόλο, με συνεργάτες που εισήγαγαν καινά δαιμόνια.

Θυμάμαι ωστόσο να τον έχω προλάβει, μαθήτριά τότε, να κάνει στη σχολή Δολιανίτη σεμινάρια για το Κράτος – γίνονταν το Σάββατο συζητήσεις τις οποίες προετοίμαζαν φοιτητές από διάφορους πολιτικούς χώρους. Εκεί κατάφερνε να μιλούν με επιχειρήματα και σχετικά ήπιους τόνους παιδιά από πολιτικές τάσεις που στους δρόμους έπαιζαν ξύλο.

Έτσι λοιπόν η διαδρομή του τον γύρισε πίσω στον Βόλο. Όσοι τον ζήσατε θα θυμάστε το πνεύμα και τον ενθουσιασμό με τα οποία ήρθε. Σαν να εξοφλούσε ένα χρέος. Θα θυμάστε την επιμονή του να ονομαστεί το νέο κτήριο του Πανεπιστημίου

για τον Δελμούζο, καθώς και τις απόψεις του για το ότι οι καθηγητές που διδάσκουν εδώ πρέπει να μένουν στον Βόλο. Αυτό γιατί θεωρούσε ότι το Πανεπιστήμιο πρέπει να έχει μια αμφίδρομη σχέση με την πόλη, αλλά και ότι οι διδάσκοντες πρέπει να είναι προσιτοί για τους διδασκόμενους.

Για το τι προσκόμισε στην κοινωνιολογία θα μιλήσουν άλλοι

Θα διαβάσω τι γράφει ο ίδιος, με ανθρώπινους όρους, για τον επιστημονικό του προσανατολισμό σε μια επιστολή του 1984:

«Ίσως γιατί αφετηρία των ακδημαϊκών μου σπουδών ήταν η Πάντειος, μια σχολή με πολιτική κυρίως κατεύθυνση, ίσως από ιδιοσυγκρασία ή από αντίδραση σ' ένα καταπιεστικό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, το φαινόμενο της δύναμης και των κυρίαρχων σχέσεων στην καθημερινή μας ζωή ήταν πάντα στο κέντρο των ενδιαφερόντων μου. Οι εξουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις και δομές υπήρξαν έτσι πότε αφετηρία και πότε στόχος των πνευματικών μου αναζητήσεων.»

«Χωρίς μεθοδολογικά να συγχέω το 'πολιτικό' με το 'κοινωνικό', δύσκολα ωστόσο μπορούσα στην πραγματικότητα να φανταστώ τη μία συμπεριφορά, σχέση ή στάση, αποκομμένη, ανεξάρτητη και ξεκομμένη από την άλλη. Ακόμα κι εκεί που τα πράγματα φαινομενικά και επιστημολογικά παρουσιάζονταν ξεκάθαρα, έμπαινα πάντα στον πειρασμό να κοιτάξω για πιθανές υποδόριες διασυνδέσεις ανάμεσα στο 'εφήμερο πολιτικό' και το 'σταθερό κοινωνικό'.»

«Έτσι εξηγείται γιατί, τόσο στην επιλογή των μαθημάτων κατά τη διάρκεια της μεταπτυχιακής μου εκπαίδευσης [...] όσο και στις όσες προσπάθειες [...] καταγραφής ή ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, η τάση γι' αυτή τη διασύνδεση δεν έπαψε να χαρακτηρίζει και τη στάση και το έργο μου.»

Ξεκινώντας από τον Λειτουργισμό / Δομολειτουργισμό και την εφαρμοσμένη κοινωνιολογία με ρίζες στον πραγματισμό (pragmatism), το ενδιαφέρον του πέρασε στους μεγάλους θεωρητικούς της «κοινωνιολογίας των πάντων» όπως είναι ο Βέμπερ. Πάλεψε με τον Μαρξ, όπως φαίνεται και στη βιβλιογραφία του – αλλά ο Βέμπερ βγήκε κερδισμένος (εκεί πάνω περιστρέφονταν και οι διαφωνίες μας...). Επιστημονικά η προσφορά του σχετίζεται με αμφότερες αυτές τις ενασχολήσεις.

Τι έμαθα από τον πατέρα μου

Όπως συμβαίνει πάντα με τους γονείς μας, αν το σκεφτούμε ειλικρινά, με τον Ζάκο είχαμε μια σχέση που εκτεινόταν από την εκτίμηση ως τη σύγκρουση – περνώντας πάντα από την αγάπη.

Γι' αυτό ίσως είναι μια χρήσιμη άσκηση να προσδιορίσω τι έχω μάθει εγώ από τον πατέρα μου που, ας σημειωθεί, ποτέ δεν έδειχνε ότι ήθελε κάτι να μου διδάξει.

- Μου μετέδωσε τη σχέση του με τη φύση – όχι μια κοινότυπη αγάπη προς αυτήν αλλά μια άνετη σχέση μαζί της. Η άνεση του καλού κολυμβητή στη θάλασσα. Η ανάγκη της. Δεν θα ξεχάσω πόσο σημαντικά ήταν πάντα γι' αυτόν τα λουλούδια, τα δέντρα και ο μπαξές του – ακόμα κι όταν μιλάμε για ένα μπαλκόνι στη Νέα Σμύρνη. Τη χρονιά που δεν έβαλε ντομάτες στον Σωρό ήξερα ότι η ασθένειά του είχε προχωρήσει στο τελικό της στάδιο.
- Μου μετέδωσε τον σεβασμό που πάντα έδειχνε στους ανθρώπους γύρω του, κάτι που δεν ταυτίζεται με αυτό που θα λέγαμε αστική ευγένεια. Αντιμετώπιζε τους πάντες σαν να είχε κάτι να μάθει από αυτούς. Θυμάμαι ότι, μέσα σε όλους τους αξιόλογους συναδέλφους, ο στενότερος φίλος του στο Ρέθυμνο ήταν ένας γείτονας κτηνοτρόφος στο Αλμπάν Μετόχι, ο κυρ Ανδρέας.
- Έμαθα να αναζητώ την κοινωνική και ιστορική διάσταση της κάθε πράξης, του κάθε φαινομένου: Να αναζητώ το κοινωνικό βάθος κάθε συμπεριφοράς. Ένα σημαντικό δείγμα του τι εννοώ είναι το βιβλίο του *Ο αυταρχικός άνθρωπος* – μια ανάλυση του οικογενειακού, κοινωνικού και πολιτικού αυταρχισμού από ψυχολογική, κοινωνιολογική και πολιτική άποψη.
- Έχω διδαχθεί τον ορθολογισμό. Ότι οι επιστήμες του ανθρώπου δεν εξασκούνται με ποιοτική άδεια. Δεν εξαιρούνται από τις απαιτήσεις της επιστημονικής μεθόδου και δεοντολογίας. Έχω μάθει να εκτιμώ αυτό που είναι μετρήσιμο και να αναγνωρίζω τι δεν μπορεί να είναι μετρήσιμο. Καταθέτω τον τίτλο ενός άρθρου του: «Έρευνα, επιστήμη, παιδεία: ή συνυπάρχουν ή δεν υπάρχουν».

- Διδάχτηκα την αξία του δημοκρατικού δικαιώματος στην έκφραση, το πόσο δύσκολο αλλά και πόσο σημαντικό είναι να συμπεριφέρεσαι δημοκρατικά όταν διαφωνείς με κάποιον. Ότι η παιδαγωγική διαδικασία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς σεβασμό σε αυτό. Ότι δεν ανέχεσαι απλά μια γνώμη διαφορετική από τη δική σου, μα υπερασπίζεσαι με σθένος τη δυνατότητά της να εκφραστεί. Σε αυτό το πνεύμα «ανέθρεψε» το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών.
- Έχω μάθει ότι κάθε σύνθετη έννοια μπορεί να εξηγηθεί με απλά λόγια (εκτός εάν είσαι Γάλλος κοινωνιολόγος!). Εάν όχι, τότε να ξανασκεφτείς εάν αξίζει τον κόπο. Θυμάμαι να περπατάμε από τη Νέα Σμύρνη στο Σύνταγμα το βράδυ του δημοψηφίσματος κατά της βασιλείας για να γιορτάσουμε και στον δρόμο να μου εξηγεί την έννοια της αλλοτρίωσης. Πρέπει να ήμουν 11 αλλά κατάλαβα. Έμαθα να έχω εμπιστοσύνη στις ικανότητες των νέων, έως και των παιδιών.
- Έμαθα ότι δεν χρειάζεται να διαβάζεις λογοτεχνία για να λες απίστευτες ιστορίες στον εγγονό σου. (Ο Μπουμπούνας το χαμίμι με το ένα μακρύ χέρι που κατέβαινε από το Πήλιο όταν πεινούσε και ερχόταν να φάει ότι έβρισκε στο κελάρι, αλλά άχ βρε παιδί μου πάλι δεν τον είδες να παίζετε γιατί έφυγε νωρίς να πάει στα μήλα ...)
- Έμαθα να απεχθάνομαι τη ρουσφετολογία και να αναγνωρίζω το ανήθικο των πελατειακών σχέσεων που ξεκινούν από το απλό μέσον. Η αποστροφή του Πανταζή φαίνεται εξάλλου και με τη θέση που έχει η γραφειοκρατία και η μελέτη της στο έργο του. Θέτει μάλιστα τη γραφειοκρατία υπεράνω της άρχουσας τάξης – την ανάγει σε ρυθμιστικό παράγοντα της κοινωνίας όπως ο Βέμπερ σε αντίθεση με τον Μαρξ.
- Έμαθα να απομυθοποιώ τον ακαδημαϊκό κόσμο. Ο Πανταζής φύτεψε μέσα μου την πεποίθηση ότι είναι σημαντικό να ερμηνεύσουμε τον κόσμο – αλλά ούτε οι ακαδημαϊκοί ούτε οι εξ επαγγέλματος πολιτικοί είναι σε προνομιακή θέση να το κάνουν. Ακόμα λιγότερο να αλλάξουν τα κακώς κείμενα.
- Έμαθα να αναγνωρίζω και να αντιμετωπίζω τον εθνικισμό.

- Έμαθα να έχω το θάρρος των πεπιοθήσεών μου – Ο Ζάκος το έδειξε μέσα από την εκτενή αρθρογραφία του σε *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, *Βήμα* και *Ελευθεροτυπία*. Για τον χώρο όπου κινείτο, χρειαζόταν θάρρος να μιλήσεις, για παράδειγμα, για συνδιαχείριση στο Αιγαίο ή για τις μειονότητες στην Ελλάδα. Μετά από σχετικά άρθρα είχε λάβει απειλητικές επιστολές και τηλεφωνήματα.
- Έμαθα ότι η μάθηση, η έρευνα, η μελέτη δεν σταματούσαν ποτέ. Μάλιστα οι έννοιες άδεια, ρεπό, διακοπές ήταν άγνωστες. (Πάντα θυμάμαι τον πατέρα μου ως και στην παραλία να έρχεται με ένα χοντρό ντοσιέ και να επιμελείται το επόμενο βιβλίο.)
- Έμαθα ότι ο αγώνας για την αξιοπρέπεια που διεξάγει κανείς καθώς γερνάει είναι από τους μεγαλύτερους άθλους του ανθρώπου -τον διεξάγουν τόσοι αφανείς ήρωες γύρω μας καθώς μεγαλώνουν- και η περιθωριοποίηση που βιώνουν είναι ένδειξη της βαθιάς αλλοτρίωσης στην κοινωνία ετούτη.

Έλλειμμα

Η προσφορά του στις κοινωνικές επιστήμες μέσα από δώδεκα βιβλία και πάνω από 400 άρθρα μένει ακόμα να εκτιμηθεί.

Δεν πέρασε ποτέ στην ψηφιακή εποχή, ούτε ο ίδιος (πλήρως) ούτε το έργο του. Αυτό στις μέρες μας σημαίνει αφάνεια και εξαφάνιση. Μια πρόκληση που ελπίζω να μπει με ετούτο το συνέδριο είναι να φέρουμε το έργο του Πανταζή στην ψηφιακή εποχή. Αξίζει τον κόπο και το οφείλουμε στους φοιτητές. Μπορεί να τρομάζουν με τον όγκο τους οι τρεις τόμοι για τον Μαξ Βέμπερ, γιατί όμως να κονταροχτυπιούνται οι σημερινοί σπουδαστές χωρίς «το ξεμάγεμα» του Βέμπερ που κατάφερε ο Τερλεξής; Έχετε δοκιμάσει πρόσφατα να προσεγγίσετε τον Βέμπερ σε κάποιο βάθος;

Παραμένει αρκετό υλικό στο αρχείο του που χρειάζεται ταξινόμηση και ενδεχομένως επεξεργασία.

Επίλογος – ο δάσκαλος

Κινητήρια δύναμη στην πορεία του πατέρα μου υπήρξε η ανάγκη του να κατανοήσει πώς λειτουργεί η κοινωνία και πάνω απ' όλα να καταλάβει την αμφίδρομη κίνηση ανάμεσα στο κοινωνικό και στο ατομικό. Και κατανοώντας την ήθελε να την εξηγήσει – και να την εξηγήσει με όρους κατανοητούς στον καθένα.

Θέλω να πιστεύω ότι ζει μέσα στις σημειώσεις των φοιτητών του και στη μετέπειτα δική μας ζωή. Στις στιγμές ακαδημαϊκής ελευθερίας και ανάσας που χάρισε. Στα άτομα που ένιωσαν πώς είναι να μπορούν να πουν τη γνώμη τους χωρίς να τους διακόπτει κανείς. Χωρίς να τους κοιτάζει υπεροπτικά ο παντογνώστης καθηγητής. Στα άτομα που κατάφεραν να ολοκληρώσουν τη φράση τους, να φτάσουν μόνοι τους από την ερώτηση στην κατάφαση.

Από τέτοια ψίχουλα είναι φτιαγμένος ο παράδεισος του δασκάλου.

Το έργο του Max Weber και η συνεισφορά του

Π. Τερλεξή[▫]

*Μιχάλης Ζουμπουλάκης**

Περίληψη

Το τρίτομο βιβλίο του Ομότιμου Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Π. Τερλεξή, παρουσιάζει το θεωρητικό έργο του Max Weber. Εξ όσων γνωρίζουμε, πρόκειται για ένα έργο μοναδικό όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία. Ο Καθηγητής Τερλεξής κατάφερε αφενός να επανεκτιμήσει συνολικά την ουσιαστική συνεισφορά του Weber στην εξήγηση της κοινωνικής πραγματικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, και αφετέρου να αναδείξει τη βαθύτερη σημασία του μηνύματος του στις μέρες μας.

Λέξεις κλειδιά: *Max Weber, Καπιταλιστικό σύστημα, Πανταζής Τερλεξής*

[▫] Βιβλιοκριτική στο: Πανταζή Τερλεξή, *Max Weber*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1999, 3 τόμοι, 593 + 631 + 497 σελ. Αναδημοσίευση από το περιοδικό *Διαβάζω* (τεύχος 410, Σεπτ.2000, σελ.75-78).

* Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Οι δραματικές αλλαγές στα πολιτικά συστήματα της Ευρώπης μετά το 1989 έθεσαν υπό έντονη αμφισβήτηση όχι μόνον τις πολιτικές ιδεολογίες, αλλά και τις κοινωνικές θεωρίες που ερμήνευαν τα κοινωνικά φαινόμενα σε όλες ανεξαιρέτως τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Θα ήταν λάθος να υποστηρίζεται ότι οι αλλαγές αυτές άφησαν άθικτη τη δυτική-φιλελεύθερη σκέψη, και ότι αυτή βγήκε από αυτή την εξέλιξη δικαιωμένη θεωρητικά και πολιτικά. Αυτό θα συνέβαινε μόνο αν αυτή η σκέψη ήταν σε θέση να εξηγήσει πειστικά τα παθολογικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, ώστε να μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την τυχόν θεραπεία τους. Είναι έτσι όμως; Μπορούμε σήμερα να εξηγήσουμε τις αιτίες κρίσιμων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων όπως η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων με παράλληλη υπερβολική συγκέντρωση πλούτου, τα προβλήματα του περιβάλλοντος που δημιουργούνται από την οικονομική συσσώρευση, ο εντεινόμενος κοινωνικός αποκλεισμός και η χρόνια διαρθρωτική ανεργία, η κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των κομμάτων αλλά και των συνδικάτων κλπ. Από τη μία λοιπόν έχουμε τη φιλελεύθερη παράδοση, δέσμια της εικόνας μιας φυσικής κοινωνικής αρμονίας που δεν μπορεί να εξηγήσει τέτοια φαινόμενα, και από την άλλη έχουμε τη μαρξιστική παράδοση η αξιοπιστία της οποίας δέχθηκε ισχυρότατο ράπισμα και δεν είναι πλέον σε θέση να προτείνει λύσεις ούτε θεωρητικές ούτε πολιτικές.

Στο σημείο αυτό πιστεύουμε ανοίγονται δύο δυνατότητες. Η πρώτη είναι πολύ γνωστή και προβεβλημένη στη χώρα μας και αφορά στη φιλολογία περί “τρίτου δρόμου”. Αφορά δηλ. στην αναζήτηση δρόμων διαφυγής από τα αδιέξοδα του συστήματος χωρίς ουσιαστικά καμιά αναφορά σε θεωρητικά σχήματα ή έστω σε ιδεολογίες. Πρόκειται για το θρίαμβο της πρακτικής-εμπειρικής σκέψης, μία αποθέωση του “βλέποντας και κάνοντας”. Η δεύτερη δυνατότητα δίνεται από την αναζήτηση θεωρητικών σχημάτων ανοιχτής σκέψης τα οποία δεν οδηγούν σε έτοιμες λύσεις ‘διά πάσαν νόσον...’. Εξαιρετο παράδειγμα ανοιχτής σκέψης αποτελεί το έργο του Max Weber, το οποίο είναι σε θέση να προσφέρει χρήσιμα εργαλεία ανάλυσης και ερμηνείας πολύπλοκων προβλημάτων όπως τα σημερινά, γιατί ακριβώς, όπως υποστηρίζει ο Καθηγητής Τερλεξής στον Πρόλογο του, δεν υποφέρει ούτε από αμετακίνητες ιδεολογικές προδιαγραφές, ούτε προσφέρει έτοιμες συνταγές.

Ας έλθουμε στο έργο τώρα. Ο συγγραφέας, που είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, παρουσιάζει σ’ένα κολοσσιαίο βιβλίο,

το θεωρητικό έργο του μεγαλύτερου κοινωνικού επιστήμονα του αιώνα μας. Το έργο αποτελείται από τρεις ογκώδεις τόμους που καταλαμβάνουν συνολικά 1590 σελίδες κειμένου, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τα ευρετήρια, την εξηκοντασέλιδη βιβλιογραφία καθώς και το χρονολόγιο της ζωής του Weber στο τέλος του τρίτου τόμου! Περιπεύει να αναφέρουμε ότι πρόκειται για έργο ζωής που αποτελεί καρπό της πολύχρονης ερευνητικής και διδακτικής εμπειρίας του συγγραφέα στην Ελλάδα και την Αμερική. Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι, εξ όσων γνωρίζουμε, πρόκειται για ένα έργο χωρίς προηγούμενο όχι βέβαια μόνο στην ελληνική, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι γνώστες του έργου του σημαντικού Γερμανού διανοητή είναι ασφαλώς πολλοί και ευρύτατα αναγνωρισμένοι όπως ο Talcott Parsons, ο Julien Freund, ο Wolfgang Mommsen, ο Reinhard Bendix ή ο Dirk Kessler και ο Anthony Giddens. Κανείς τους όμως δεν αποτόλμησε μία συνθετική αποτίμηση ολόκληρου του θεωρητικού έργου του Weber. Ο Τερλεξής το επιχείρησε, και μάλιστα με επιτυχία.

Ο πρώτος τόμος, που τιτλοφορείται “Το ξεμάγεμα του κόσμου” αναφέρεται κυρίως στο επιστημολογικό και μεθοδολογικό έργο του Weber. Με τον όρο “ξεμάγεμα” ο Τερλεξής αναφέρεται στην προσπάθεια του Weber να ερμηνεύσει τα ‘μυστήρια’ του κοινωνικού κόσμου καθιστώντας τον προσιτό στον καθένα. Παρουσιάζεται έτσι, με τρόπο αρκούντως αναλυτικό, η σημαντικότερη συνεισφορά του Weber στις κοινωνικές επιστήμες με εργαλεία όπως η κατανοούσα εξήγηση, ο ιδεότυπος, και οι τέσσερις τύποι ορθολογικότητας. Ο Τερλεξής υιοθετεί μάλιστα μία ‘γενετική’ θα λέγαμε προσέγγιση προκειμένου να παρουσιάσει το φιλοσοφικό και πολιτιστικό υπόβαθρο μέσα στο οποίο γεννήθηκε η βεμπεριανή προσέγγιση. Έτσι καταφέρνει να υποστηρίξει ότι το έργο του Weber αποτελεί μία χρυσή τομή, μία “μέση οδό” όπως την ονομάζει, ανάμεσα στο γερμανικό ιδεαλισμό των Dilthey, Windelband και Rickert, από τη μια και τον θετικισμό του Comte, του Durkheim αλλά και του Spencer. Σε αυτήν του την προσπάθεια είναι εμφανής η θέληση του να αποκαταστήσει την κατά τη άποψη του ορθή ερμηνεία της σκέψης του Weber, αλλά και των όρων που εισήγαγε. Η μετάφραση για παράδειγμα του όρου ‘action’ (*handeln*) ως ‘δράση’ και όχι ως ‘πράξη’ ή ‘πράττειν’ όπως επικράτησε στην ελληνική βιβλιογραφία, δεν αποκαθιστά μόνο την, σωστή κατά τη γνώμη μας, σημασία της, αλλά και υπογραμμίζει τον εργαλειακό-θεωρητικό της χαρακτήρα. Ο όρος ‘πράξη’ αντίθετα παραπέμπει σε μία κανονιστική και εν τέλει πολιτική νοηματοδότηση της έννοιας,

πράγμα που αντιβαίνει ευθέως με την θεμελιώδη βεμπεριανή αντίληψη περί αξιολογικής ουδετερότητας των κοινωνικών επιστημών.

Ο δεύτερος τόμος, που αφορά στην “Εμπειρική Κοινωνιολογία”, αναφέρεται στην χρήση της Κοινωνιολογίας ως εμπειρικής επιστήμης. Αν και σήμερα ο όρος “Εμπειρική Κοινωνιολογία” παραπέμπει στη χρήση μεθόδων όπως οι εμπειρικές έρευνες, τα ερωτηματολόγια και οι κοινωνικές μετρήσεις, ο Τερλεξής τον χρησιμοποιεί για να αναλύσει την εφαρμογή των μεθοδολογικών εργαλείων του Weber στην εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Εδώ βλέπουμε για παράδειγμα την ανάλυση μερικών από τις χρησιμότερες κοινωνιολογικές έννοιες του Weber, όπως η κοινωνική στρωμάτωση σε τάξεις, ο ρόλος των ‘ομάδων γοήτρου’ στην κοινωνική ζωή, η έννοια της ‘νομιμότητας’ και κυρίως ο ρόλος και η λειτουργία της ‘γραφειοκρατίας’. Πιστεύουμε ότι η ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου είναι από τις ευτυχέστερες στιγμές του έργου για δύο λόγους. Πρώτα γιατί ο Τερλεξής ανασυγκροτεί με πολύ πειστικό τρόπο τη βεμπεριανή αντίληψη περί γραφειοκρατίας, και δεύτερον γιατί επιτυγχάνει να αναδείξει την επικαιρότητα του έργου του Weber. Η γραφειοκρατικοποίηση δεν είναι απλώς μια διαδικασία αυστηρής ιεραρχικής οργάνωσης μιας διοικητικής αρχής ή υπηρεσίας. Για τον Weber η γραφειοκρατία αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο τύπο εξουσίας (το λογικό-νομικό) και είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής ορθολογικοποίησης της κοινωνικής ζωής. Γι’αυτό συμβαδίζει ιστορικά με την πορεία του καπιταλισμού. Όσο αυτός ωριμάζει οδηγώντας σε μία ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου, τόσο γιγαντώνεται και η γραφειοκρατία στη δημόσια διοίκηση αλλά και στις επιχειρήσεις. Η εντεινόμενη αποξένωση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, ακολουθείται από μία ολοένα και μεγαλύτερη αποκοπή των πολιτών από τα μέσα διοίκησης. Ο Weber είδε μάλιστα από πολύ νωρίς ότι η γραφειοκρατία έχει την τάση να αυτονομηθεί όχι μόνο από την κοινωνία αλλά και από την πολιτική ηγεσία, προσανατολιζόμενη σε αξίες και συμφέροντα αποκλειστικά δικά της. Η γραφειοκρατία γίνεται έτσι ένας ισχυρός και αυτόνομος πόλος εξουσίας. “Το μέλλον της ανθρωπότητας ανήκει στη γραφειοκρατία” προειδοποιούσε έγκαιρα ο Weber, αλλά δεν εισακούστηκε.

Διαβάζοντας αυτές τις σελίδες του βιβλίου, εκπλήσσεται κανείς με την επικαιρότητα του μηνύματος του Weber, ειδικά όσον αφορά στα μέτρα που προτείνει για τον περιορισμό του γραφειοκρατικού φαινομένου. Είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον Δε, αν συγκρίνει τις προτάσεις του δήθεν συντηρητικού Weber με αυτές όσων σήμερα

αυτοπροσδιορίζονται ως εκσυγχρονιστές. Εκεί που οι δεύτεροι προτείνουν π.χ. την εισαγωγή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων λειτουργίας στη δημόσια διοίκηση, ο Weber εισηγείται, περισσότερη “συλλογικότητα στη διεύθυνση” αλλά και περισσότερο “αντιπροσωπευτική διεύθυνση”. Η διαφορά είναι και εμφανής και ουσιαστική: οι μεν θέλουν να εισάγουν μεγαλύτερες δόσεις ιδιωτικοοικονομικής λογικής στην κατ’εξοχήν σφαίρα του δημοσίου συμφέροντος, ενώ ο Weber επιθυμεί μεγαλύτερη συλλογική ευθύνη από τους ιδιώτες που στελεχώνουν την κρατική μηχανή, αλλά και ‘αντιπροσωπευτικότερη διεύθυνση’ από τις ηγεσίες που την καθοδηγούν. Αυτό τονίζει με έμφαση και ο Τερλεξής στο συμπέρασμα του σχετικού κεφαλαίου.

Ο τρίτος και τελευταίος τόμος πραγματεύεται τη σχέση του έργου του Weber με τρεις μεγάλους κοινωνικούς διανοητές: έναν προγενέστερο (Marx), έναν σύγχρονο του (Durkheim) και ένα μεταγενέστερο (Parsons). Ο Τερλεξής τιτλοφορεί τον τόμο αυτό “Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση”. Στόχος του δεν είναι απλώς η συγκριτική ανάλυση των ιδεών των τριών πνευματικών ογκόλιθων, όσο η συσχέτιση τριών Παραδειγμάτων κοινωνικής σκέψης: του μαρξισμού, του συστημισμού και του λειτουργισμού. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για τη σημαντικότερη συμβολή του συγγραφέα, ο οποίος ηθελημένα θέτει το Weber σε δεύτερο πλάνο, προκειμένου να προεκτείνει τη σκέψη του στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον της Κοινωνικής Θεωρίας. Το αποτέλεσμα είναι εξόχως παιδαγωγικό, αλλά διανοητικά άνισο. Αυτό γιατί η σχέση του Weber με το Marx, ή καλύτερα με το φάντασμα του, όπως εύστοχα είχε γράψει ο Τερλεξής στο ομότιτλο παλιότερο δοκίμιο του 1988, διαπερνά όλη τη σκέψη και το έργο του Weber, και μοιραία και τους τρεις τόμους του βιβλίου. Δεν θα’ταν υπερβολή να λέγαμε πως ο Weber γράφει σε όλη του τη ζωή αλληθωρίζοντας με το ένα μάτι προς το έργο του Marx. Το έργο του Weber μπορεί να ειπωθεί και ως ένας συνεχής, μακρύς και επίπονος διάλογος με το Marx, και ο Τερλεξής τον ανασυνθέτει βήμα-βήμα με πολύ μαεστρία. Στην περίπτωση των Durkheim και Parsons αντίθετα, παρόλη τους την τεράστια συνεισφορά στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας, η σύγκριση τους με το Weber αποβαίνει αγώνας άνισος. Μπορεί ασφαλώς να αντιπαραβάλλει κανείς το μεθοδολογικό ολισμό του Durkheim με τον ατομικισμό του Weber, ή ακόμη τη θεωρία κοινωνικής αλλαγής του Weber με αυτήν του Parsons, αλλά μέχρις εκεί. Με τον κίνδυνο να φανώ απλουστευτικός, θα έλεγα ότι ο ιδεόκοσμος του Weber είναι ασύγκριτα ανώτερος από αυτόν του Durkheim ή έστω του Parsons. Είναι τυχαίο ότι οι δύο τελευταίοι προσδιορίζονται με ευκολία

μονοσήμαντα ως Κοινωνιολόγοι, ενώ ο Weber, όπως και ο Μαρξ άλλωστε, διεκδικούνται από τους οικονομολόγους, τους ιστορικούς, τους πολιτικούς επιστήμονες και τους φιλοσόφους;

Είναι προφανώς εξαιρετικά δύσκολο να αποτιμήσει κανείς συνοπτικά ένα τόσο μεγάλο και σημαντικό έργο σαν αυτό του Καθηγητή Τερλεξή, χωρίς να το αδικήσει. Αν συνοψίζαμε την, ούτως ή άλλως, προσωπική μας αποτίμηση στο έργο αυτό (δυσκολεύομαι να το πω βιβλίο), θα λέγαμε ότι ο Τερλεξής έθεσε δύο στόχους, έναν ρητά εκφρασμένο και έναν τεχνηέντως συγκαλυμμένο, αν και ξεκάθαρο. Ο ρητός του στόχος ήταν η συνολική επανεκτίμηση της σκέψης του Max Weber, που παραμένει υποτιμημένος στη χώρα μας. Ο στόχος αυτός περιελάμβανε αφενός την ανάδειξη της ουσιαστικής συνεισφοράς του βεμπεριανού έργου στην εξήγηση ή έστω την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, και αφετέρου την οριστική απαλλαγή του Weber από μία σειρά επιθετικών προσδιορισμών που του αποδόθηκαν ως κατηγορίες. Ο Τερλεξής έδειξε πειστικά, και μέχρις υπερβολής θα έλεγα, ότι οι χαρακτηρισμοί όπως “ιδεαλιστής”, ή “συντηρητικός”, ή “φιλελεύθερος”, ή ακόμη “εθνικιστής” και “άθεος” είναι πολύ ρηχοί για να περιγράψουν τον πλούτο των θέσεων του Weber. Το ίδιο ισχύει ασφαλώς και για το κλισέ “Weber ο αστός Μαρξ”, το οποίο κατά κόρον επιχείρησε ο Τερλεξής να σβήσει από τη μνήμη μας. Από αυτήν την άποψη το έργο έχει έναν επιτυχή πολεμικό χαρακτήρα, που με τρόπο ήπιο, όπως αρμόζει σ’έναν παλιό ακαδημαϊκό δάσκαλο, αλλά και βιβλιογραφικά πλήρως εμπειριστατωμένο, όπως θα ζήλευε ένας μάχιμος επιστήμονας, πετυχαίνει τον πρώτο στόχο του: το έργο αποτελεί την καλύτερη μέχρι τώρα συνεισφορά στην ελληνική (και όχι μόνον) βιβλιογραφία για την έγκυρη μελέτη της θεωρητικής σκέψης του Weber. Συνίσταται λοιπόν ανεπιφύλακτα όχι μόνο στους κοινωνιολόγους, αλλά και στους οικονομολόγους, τους πολιτικούς επιστήμονες, τους ιστορικούς αλλά και τους νομικούς.

Ο Τερλεξής έχει, από τον Πρόλογο του κιάλας, θέσει και ένα δεύτερο στόχο, λιγότερο φανερό αλλ’ουδόλως δευτερεύοντα, ο οποίος συνοψίζεται στο ερώτημα: ‘ποια είναι η πολιτική σημασία του μηνύματος του Weber για μας σήμερα’; Με άλλα λόγια, σήμερα, δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού πειράματος και τη διάψευση της μαρξιστικής προφητείας, ποιος ο λόγος να διαβάσει κανείς το Weber; Ο Τερλεξής προτείνει δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η θεωρητική ανάλυση του Weber είναι σε θέση να εξηγήσει πειστικά πολλά από τα κρίσιμα ζητήματα που η

μαρξιστική ανάλυση άφησε αναπάντητα. Αναφέρω τρία παραδείγματα από το 2^ο τόμο: η πολυπλοκότητα της ταξικής συγκρότησης της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο ρόλος των συντεχνιών και των 'ομάδων κύρους', η σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στα οικονομικά συμφέροντα. Κοινός παρονομαστής και των τριών η ανάδειξη του μη-οικονομικού ως κυρίαρχου στοιχείου στις κοινωνικές σχέσεις και δράσεις. Δεύτερον, και κυριότερον, γιατί σε αντίθεση με το Marx, ο Weber δεν προτείνει κανένα εσχατολογικό όραμα για την κοινωνία του μέλλοντος. Οι κακεντρεχείς κοντόφθαλμοι θα πουν, 'έτσι δεν κινδυνεύει να διαψευσθεί'! Όσοι όμως διορατικά ανησυχούν για το αύριο, θα αισθανθούν μία ανακούφιση, αφού ο Weber δεν τους ζητάει να ακολουθήσουν καμιά χίμαιρα. Αυτό είναι και το τελικό συμπέρασμα του συγγραφέα: ο Weber δεν υπόσχεται ούτε έτοιμες λύσεις, ούτε βεβαιότητες για το μέλλον. Τα ίδια τα άτομα θα αποφασίσουν για το μέλλον τους. Η επιστήμη δεν μπορεί παρά να προσφέρει τις επιλογές. Θα προσθέταμε, εδώ αυτό που είπε ένας άλλος επιφανής βεμπεριολόγος ο Julien Freund: Το μόνο που ζητά ο Weber είναι να "υποκαταστήσουμε τη μεταφυσική αναζήτηση με τον πραγματικό προσωπικό ηρωισμό του ανθρώπου που είναι αποφασισμένος να υποστεί αδιάκοπα τη δοκιμασία του αβέβαιου".

Τα Υποκειμενικά δικαιώματα στον Max Weber

*Βασίλης Α. Πανταζής #, Χριστίνα Κουτούβελα **

Περίληψη

Στο έργο του Γερμανού νομικού, οικονομολόγου και κοινωνιολόγου Max Weber (1864-1920) συναντά κανείς μια αμφίθυμη, επιφυλακτική εκτίμηση της δυνατότητας ένταξης των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης στο δυναμικό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των αξιών. Στη δέσμευση του Weber απέναντι στα ατομικά δικαιώματα ελευθερίας αντιστοιχεί ο βασικός του προβληματισμός, το ζήτημα της ελευθερίας δράσης του ανθρώπου, έτσι ώστε η κοινωνιολογία του στο μετα-θεωρητικό, εμπειρικό και θεωρητικό επίπεδο να εξετάζεται για τη σχέση της με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Λέξεις κλειδιά: υποκειμενικά δικαιώματα, ανθρώπινα δικαιώματα, δίκαιο, ισότητα, ελευθερία

Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Π.Ε. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

* Διδάκτωρ Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α., Μεταδιδακτορική ερευνήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Το θετικό δίκαιο σύμφυτο με την ανθρώπινη κοινωνία, συναποτελείται από το Σύνταγμα, επί πλέον από τη νομοθεσία και τη διοίκηση, ή και από τη σύμβαση. Το θετικό δίκαιο υπάρχει ως αντικειμενικό δίκαιο, αλλά και ως υποκειμενικό δίκαιο (Δεσποτόπουλος, 1986). «Αντικειμενικό δίκαιο είναι το σύνολο του συντελεσμένου κάθε φορά καθορισμού δικαίου, όπως ισχύει για το εκάστοτε υποκείμενό του» (Δεσποτόπουλος, 1986), δηλαδή αντικειμενικό δίκαιο είναι το σύνολο της νομοθεσίας, των νομικών κανόνων. Το αντικειμενικό δίκαιο - και κατά συνέπεια το δικαιοσύστημα - δεν περιλαμβάνει μόνο τους κανόνες που εκδίδονται από θεσμικά όργανα - δηλαδή από τον νομοθέτη - αλλά και από τις εκτελεστικές και δικαστικές αρχές. Από την άλλη πλευρά, «υποκειμενικό δίκαιο είναι η εφεξής πρόβαση του καθορισμού δικαίου, όπως και όσο εξαρτάται από το κάθε φορά υποκείμενό του προς την αντίστοιχη κατεύθυνση» (Δεσποτόπουλος, 1986). Το υποκειμενικό δίκαιο (δικαίωμα) περιγράφει τη συγκεκριμένη δικαιοσύνη κατάσταση για ένα άτομο ή μια ομάδα και δηλώνει το να έχει δικαίωμα/δικαιώματα το μεμονωμένο υποκείμενο δικαίου, δηλαδή πρόσωπο, απέναντι σε άλλο πρόσωπο ή κράτος. Πεδίο των υποκειμενικών δικαιωμάτων: το άτομο έχει το δικαίωμα να κάνει κάτι, να απαιτήσει, να απέχει. Το υποκειμενικό δικαίωμα αναγνωρίζει την αξίωση του ατόμου σε ορισμένα αγαθά και κάποια μορφή συμπεριφοράς. Αυτό το δικαίωμα μπορεί να καθορίσει τα όρια της επιτρεπόμενης συμπεριφοράς που ρυθμίζει τις σχέσεις στην κοινωνία. «Υποκειμενικό» και «Αντικειμενικό» είναι αυτο-χαρακτηρισμοί και ως εκ τούτου δεν μπορούν να ληφθούν κυριολεκτικά με αυτή την έννοια (Kelsen, 1976 · Colliot-Thélène, 2009, 10).

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στην κοινωνιολογία του δικαίου (εκπροσωπούμενη από τον Max Weber) και στη δικαιοσύνη θεωρία. Σημείο τομής όλων των κειμένων στα οποία βασιζόμαστε αποτελεί η έννοια του «υποκειμενικού δικαιώματος». Κατά της ανυποληψίας στην οποία έχει περιπέσει αυτή η έννοια από αρκετούς νομικούς και ορισμένους φιλοσόφους (Villey, 2003· Descombes, 2004· Colliot-Thélène, 2009) είμαστε της άποψης ότι το υποκειμενικό δίκαιο (δικαίωμα) αποτελεί τη σύγχρονη μορφή του πολιτικού υποκειμένου: ενός υποκειμένου, στο οποίο δεν ταιριάζει κάτι φυσικό, το οποίο μάλλον διαμορφώθηκε στην ιστορική εξέλιξη των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών (Colliot-Thélène, 2009). Αυτά τα

δικαιώματα ισχύουν μόνο με την προϋπόθεση ότι είναι εγγυημένα από μια εξουσιαστική αρχή (Benhabib, 2008 · Colliot-Thélène, 2009). Αυτή η εξουσιαστική αρχή ήταν στο παρελθόν το κράτος ως αποκλειστικός συνομιλητής των δικαιωμάτων των υποκειμένων που ζητούσαν το δίκαιο τους. Με τη διάβρωση της εθνικής κυριαρχίας, η οποία χρονολογείται εν μέρει στην εθελοντική μεταφορά εθνικών αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά όργανα, αλλά και με την εμφάνιση νέων «πολυμορφικών εξουσιαστικών αρχών» (Colliot-Thélène, 2009, 2) που παράγουν δικαιοκράτεια ή οιονεί δικαιοκράτεια αυτονομίας ρυθμίσεις, προκαλείται σε αυτό το αποκλειστικό καθεστώς ένα τέλος. Η αβέβαιη μοίρα του πολιτικού υποκειμένου από τότε αποφασίζεται σε έναν μη-ιεραρχικό χώρο μέσω αυτής της νέας εξουσιαστικής αρχής (Colliot-Thélène, 2009).

Ο Weber διαμορφώνει ένα κοινωνιολογικό σύστημα μέσα από το οποίο δεν αναδύεται ένα πλέγμα δικαιωμάτων που να αντιπαρατίθεται προς την κεντρική εξουσία και χαρακτηρίζει μάλιστα τα δικαιώματα ως «ορθολογιστικές προκαταλήψεις» (Weber, 1997, 35 · Γκίβαλος, 2009, 119). Θεωρεί ότι η επίκληση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί μια μορφή «ακραίου ορθολογιστικού φανατισμού» (Weber, 2002) και ότι είναι δύσκολο να κατανοηθεί, από την πλευρά των ελλόγων σκοποθεσιών, η ανορθολογική συμπεριφορά που προκύπτει από τις αντιδράσεις τέτοιου τύπου στάσεων. Αν και ο Weber δυσπιστεί ακόμα και στη δυνατότητα ένταξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προσεγγίζει με τον δικό του τρόπο αυτές τις αξίες όταν προσανατολίζει τις πρακτικές πολιτικές απόψεις του στην αξία της ατομικής ελευθερίας.

Στην εκτεταμένη έρευνα του Weber βρίσκει το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συνήθως, μόνο έμμεση προσοχή. Στην πολιτική και επιστημονική ιστορία αποδοχής των πολιτικών συγγραμμάτων, για παράδειγμα, παρατηρεί κάποιος στην αμφίθυμη στάση του Weber προς τα ανθρώπινα δικαιώματα πράγματι συχνά επικριτικές παρατηρήσεις, αλλά κυρίως στις πολιτικές πεποιθήσεις του και μόνο δευτερευόντως στην κοινωνιολογική και συστηματική άποψη (Colliot-Thélène, 2009).

Η μελέτη αυτή ασχολείται με την αντιπαράθεση του Max Weber με τα υποκειμενικά δικαιώματα, ιδιαίτερα τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πρώτον, θα διευκρινιστεί σε ποιες γενικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις βασίζονται οι προσεγγίσεις του Weber. Γι' αυτό εξετάζεται η έννοια των

υποκειμενικών δικαιωμάτων καθώς και η προέλευση και επίδρασή τους. Παρόλο που η αντιπαράθεση του Weber με τα ανθρώπινα δικαιώματα παίζει δευτερεύοντα ρόλο στο έργο του, παρουσιάζονται οι σκέψεις του για τις κοινωνικές σχέσεις και τα αποτελέσματά τους.

2. Ιστορικό: Κοινωνιολογική δικαιοκή αντίληψη κατά τον Max Weber

Για τον Weber, ο οποίος, ως εκπαιδευμένος δικηγόρος, αναλαμβάνει μια «περιπλάνηση μεταξύ της δικαιοκής θεωρίας, της δικαιοκής ιστορίας και της κοινωνιολογίας του δικαίου» (Gerhart, 2010, 61), η κοινωνιολογική έννοια του δικαίου ή γενικότερα η κοινωνιολογική εξέταση του δικαίου μπορεί να διαφοροποιείται με «ενδιαφέρον για είναι (Sein)» αυστηρά από μία δικαιοκή δογματική θεώρηση με «ενδιαφέρον για δέον (Sollen)» (Δημητρόπουλος, 1998, 68· Baer, 2014). Στη μελέτη του για την κοινωνική δράση και τις προκύπτουσες δεσμεύσεις ο Weber προσδιορίζει τέσσερις εξωτερικούς «ιδανικούς τύπους»¹ (Weber, 2010, 564), καθώς και εξωτερικές επιδράσεις, όπως τα έθιμα ή τους κανόνες που καθορίζουν τις σχέσεις (Weber, 2010, 210). Θεωρεί το δίκαιο ως ένα από αυτούς τους κανόνες. Σε αντίθεση με το έθιμο, ο κανόνας ρυθμίζει κανονιστικά την κοινωνική δράση, η οποία αρχικά προϋποθέτει μόνο μια εσωτερική πίστη στη νομιμότητα των ενδιαφερομένων (Weber, 2010, 213). Αλλά το δίκαιο επιβάλλεται επίσης από ένα «δικαιοκή πλαίσιο» (Weber, 2010, 204).

Ενώ σε άλλους κανονισμούς, όπως η «Σύμβαση», μπορεί να αναμένεται στην περίπτωση της απόκλισης μόνο μια σχεδόν αισθητή εγειρόμενη επίκριση από τους άλλους (Weber, 2010, 211), επικυρώνονται παραβάσεις του δικαιοκού συστήματος μόνο και μόνο προς χάριν του δικαίου με σωματικό και ψυχολογικό εξαναγκασμό (Weber, 2010, 196). Το δικαιοκή πλαίσιο δεν πρέπει αναγκαστικά να εγγυάται από την πολιτική εξουσία, αρκεί να είναι διαθέσιμα ένα ή περισσότερα άτομα «για τον σκοπό αυτό, για την περίπτωση εμφάνισης των σχετικών πραγματικών περιστατικών» (Weber, 2010, 204). Ο Weber το περιέγραψε αυτό γενικότερα ως

¹Ο άνθρωπος προσανατολίζει τη συμπεριφορά του στους «ιδανικούς τύπους» δράσης: σκόπιμη ορθολογική δράση (προσανατολισμένη προς έναν στόχο), ορθολογική αξιακή δράση (ηθικά κίνητρα), συναισθηματική δράση (από αγάπη και συναίσθημα) ή παραδοσιακή δράση (σύμφωνα με τα δεδομένα).

«καταναγκαστικό μηχανισμό» (Weber, 2010, 204). Έτσι, παρουσιάζεται το δίκαιο ως «θεσμικά εγγυημένος καταναγκαστικός κανόνας» (Baer, 2014). Ολόκληρη την κοινωνιολογική δικαιοκή θεωρία του αντλεί ο Weber «στον απόηχο μιας διαδικασίας ορθολογισμού» (Gerhart, 2010, 52). Ο ίδιος πιστεύει ότι ο σύγχρονος κόσμος καθορίζεται από έναν αυξανόμενο ορθολογισμό (Weber, 1988, 525) του οποίου χαρακτηριστικά γνωρίσματα είναι η διαφοροποίηση στους τομείς με διαφορετικούς προσανατολισμούς δράσης («αξιακούς τομείς») (Kruse/Burrelmeier, 2012, 117) και «εγγενείς νόμους» αυτών των τομέων «γραφειοκρατία» (Weber, 2010, 551· Kruse/Burrelmeier, 2012, 121). Το δίκαιο υφίσταται με τον χρόνο μία διαδικασία τριών σταδίων της ορθολογικής οργάνωσης, όπου σχηματίζονται ολοένα αφηρημένοι κανόνες στους οποίους στρέφεται στη συνέχεια η εφαρμογή του δικαίου (Weber, 2010, 395).

Με τη «γενίκευση» περιορίζονται καταρχήν οι λόγοι της απόφασης σε λίγες αρχές (Weber, 2010, 301). Η διαπίστωση «τι σε μια κοινή ή συναινετική ενέργεια δικαιοκά είναι σημαντικό», οδηγεί στη νομική κατασκευή των νομικών σχέσεων και των νομικών θεσμών (Weber, 2010, 392). Και τελικά οι αποκτώμενες δικαιοκές αρχές καθίστανται τέτοιας μορφής «που αποτελούν ένα λογικά σαφές, λογικά αντιφατικό και, πάνω απ' όλα, θεμελιωδώς ολοκληρωμένο σύστημα κανόνων» (Weber, 2010, 395). Συγχρόνως, ο Weber διακρίνει το «τυπικό ορθολογικό δίκαιο», το οποίο χαρακτηρίζεται από την εγγενή νομιμότητα του δικαίου και περιλαμβάνει κάθε θετικό δίκαιο ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του και το «υλικό ορθολογικό δίκαιο», το οποίο διεκδικεί υψηλότερη νομιμότητα επειδή ακολουθεί ηθικές προσταγές ή πολιτικές αρχές (Weber, 2010, 303).² Το τυπικό ορθολογικό δίκαιο μπορεί εύκολα να αντικρούσει τα περιεχόμενα και τις αξιακές αξιώσεις του υλικού ορθολογισμού.

² Η τυπική ορθολογικότητα αναφέρεται στις σχέσεις των ατόμων προς τα μέσα που χρησιμοποιούν για την επίτευξη κάποιου σκοπού. Με την έννοια της υλικής ορθολογικότητας, ο Weber αναφέρεται σε ένα δίκτυο ενεργειών και στόχων για τη συντήρηση και αναπαραγωγή του κοινωνικού όλου, όπου υπεισέρχονται αξιολογικά κριτήρια, όπως η μέριμνα για τη διατήρηση και πρόοδο της πολιτικής κοινωνίας. Βλ. Μαξ Βέμπερ, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972, μτφρ. Α. Γρηγορογιάννη, κεφ. 1 και 2, βλ. Βλ. επίσης Μ. Γκίβαλος, 2009.

3. Υποκειμενικά δικαιώματα

3.1 Κοινωνιολογικός ορισμός των υποκειμενικών δικαιωμάτων

Το υποκειμενικό (δικαίο) δικαίωμα ορίζει ο Weber ως «πηγή εξουσίας» που δίνει στο κάθε άτομο την «ευκαιρία» να επιβάλλει, να απαγορεύει ή να επιτρέπει μια δράση σε άλλους, με το να μπορεί να επιτύχει την επικράτηση του συμφέροντός του με τη βοήθεια του «δικαιικού πλαισίου» (Weber, 2010, 201).

Τα υποκειμενικά δικαιώματα απορρέουν από τις δικαιοκτικές αρχές, δηλαδή από «αφηρημένους κανόνες με περιεχόμενο ότι ένα συγκεκριμένο γεγονός πρέπει να συνεπάγεται ορισμένες νομικές συνέπειες» (Weber, 2010, 307) και μόνο ως αποτέλεσμα της 'εγκυρότητας', ανεξάρτητα από το αν αναφέρονται γι' αυτό απλοί λόγοι σκοπιμότητας, και όχι σύμφωνα με την ελεύθερη βούληση, από επιείκεια, χάρη ή αυθαιρεσία» (Weber, 2010, 201). Ο Weber διαφοροποιεί αναγόντας σε μια σχετικά με τη θεωρία του δικαίου διάκριση μεταξύ έγκυρων και απαγορευτικών δικαιοκτικών αρχών αφενός και επιτρεπτών δικαιοκτικών αρχών αφετέρου. Τις δικαιοκτικές αρχές που επιβάλλουν ή απαγορεύουν μια δράση χαρακτηρίζει ως «αξιώσεις» (Weber, 2010, 308). Από κοινωνιολογική άποψη αντιστοιχούν στην προσδοκία ότι οι άλλοι κάτι θα κάνουν ή θα απέχουν (Weber, 2010, 308). Οι επιτρεπόμενες δικαιοκτικές αρχές, οι αποκαλούμενες «εξουσιοδοτήσεις», αντιστοιχούν κοινωνιολογικά στην προσδοκία ότι επιτρέπεται να «κάνει κάτι χωρίς να ενοχλεί τους άλλους ή να το επιτρέψει να συμβεί κατά βούληση» (Weber, 2010, 308). Εξουσιοδότηση σημαίνει «ποιοτική επέκταση της σφαίρας ελέγχου του ατόμου» (Weber, 2010, 308) και αποτελεί επομένως υποκειμενικό δικαίωμα κατά την έννοια του ορισμού. Διότι, ενώ στην περίπτωση των αξιώσεων, η επιβολή ή η απαγόρευση βρίσκεται στο προσκήνιο και τα δικαιώματα του ατόμου προκύπτουν απλώς με τη μορφή «αντανάκλασης» (Weber, 2010, 200)³, το εξουσιοδοτημένο άτομο έχει πρωτογενώς το δικαίωμα. Από

³Τη διατύπωση του Μαξ Βέμπερ: «...πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε μια κοινωνιολογική ανάλυση... το νομικά εξασφαλισμένο συμφέρον ενός δεν είναι παρά η 'αντανάκλαση' μιας 'ρύθμισης' και ότι δεν του παρέχεται κανένα 'υποκειμενικό δικαίωμα'». Max Weber, *Οικονομία και Δίκαιο, Κοινωνιολογία του Δικαίου, μτφρ.* Μ. Κυπραίου, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1979, σ. 63.

την άλλη πλευρά είναι υποχρέωση του άλλου ποια μορφή αντανάκλασης από την εξουσιοδότηση ακολουθεί. Η διάκριση γίνεται σαφής με βάση μια σύγκριση, όπως μεταξύ της απαγόρευσης κλοπής και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Η υποχρέωση να μην κλέβεται αιτιολογεί απλώς έμμεσα ως «αντανάκλαση» το δικαίωμα να μην ληστεύεται. Από την άλλη πλευρά, το υποκειμενικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία ακολουθείται άμεσα από ατομικές εξουσίες διάθεσης (Menke, 2009, 3).

3.2 Γένεση υποκειμενικών δικαιωμάτων

Από κοινωνιολογική μελέτη και μελέτη της ιστορίας δικαίου καταλήγει ο Weber στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα του ατόμου δεν εγγυάται σε καμία περίπτωση εξουσία για τις ενέργειες των άλλων και, επομένως, περιορίζει τη δράση αρμοδιοτήτων του (Weber, 2010, 310).

α) πολιτικοί λόγοι

Μείζονας σημασίας για την αλλαγή αυτή ήταν πολιτικά η ανάγκη για ισχύ των ηγεμόνων και των αξιωματούχων στην ολόενα και πιο ισχυρή πολιτική κρατική εξουσία (Weber, 2010, 280). Το σύγχρονο κράτος στοιβάζει στις περιόδους εκκλησιαστικής ηγεμονίας και φεουδαρχικής ιδιαιτερότητας τη διαμοιρασμένη εξουσία σε διάφορους κανόνες και έτσι είναι σε άμεση σχέση με τους πολίτες. Τα υποκειμενικά δικαιώματα χαρακτηρίζουν τη σχέση αυτή μεταξύ κράτους και πολίτη στη σύγχρονη πολιτική τάξη. «Αρνητικά» (Weber, 2010, 281) περιορίζουν αυτά την εξουσία των κυβερνήσεων. Με το να διευρύνονται οι δυνατότητες σχεδιασμού του ατόμου και συγχρόνως να συστηματοποιούνται δεν αυξάνεται μόνο η σύνδεση της κρατικής εξουσίας στο δικαίωμα του «κρατικού οργανισμού», αλλά και σε αυτό του πολίτη (Weber, 2010, 205). Πέρα από αυτό ενισχύει ο καθορισμός της αναγκαστικής βοήθειας, που παρέχεται στους εξουσιοδοτημένους πολίτες, το «μέσο ισχύος της πολιτικής εξουσίας», το μονοπώλιο της κρατικής εξουσίας (Weber, 2010, 202).

β) οικονομικοί λόγοι

Οικονομικά εξετάζοντας έχουν συμβάλει τα συμφέροντα «μέσα από την ιδιοκτησία ως τέτοια (‘ταξική θέση’) στον τυπικά, ‘ελεύθερο’ αγώνα τιμών και ανταγωνισμού στην αγορά των οικονομικά προνομιούχων» στη γένεση των υποκειμενικών δικαιωμάτων (Weber, 2010, 368). Ήθελαν να διαθέτει και να διευρύνει το άτομο τη δυνατότητα (για οικονομικά αγαθά στο μέλλον), συμφωνώντας ή επιβάλλοντας

(Weber, 1922, 289) νομικούς κανόνες που του επιτρέπουν να το πράξει. Ο «σύγχρονος καπιταλισμός» δημιουργεί, έτσι, μια απελευθερωμένη από τον πολιτικό έλεγχο και τη ρύθμιση κοινωνική σφαίρα στην οποία το δίκαιο παρέχει αρμοδιότητες, καθώς επίσης προσφέρει ασφάλεια και προστασία (Weber, 2010, 200). Ο Weber, για τον οποίο ο καπιταλισμός είναι το σημαντικό σύστημα της σύγχρονης κοινωνίας, αποδίδει σε αυτή την οικονομική ανάπτυξη ιδιαίτερα μεγάλη σημασία σχετικά με τη μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων.

4. Ανθρώπινα δικαιώματα

Στην κοινωνιολογική ανάλυση του Weber για το δυτικό ορθολογικό δίκαιο, η ιδέα των αναφαίρετων ανθρωπίνων δικαιωμάτων παραμένει ουσιαστικά στο περιθώριο (König, 2012, 57). Παρόλα αυτά, αναπτύσσει μερικές ενδιαφέρουσες θέσεις για την προέλευση και το αποτέλεσμα τους.

4.1 Επιστημονική αιτιολόγηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ο Weber είναι επιφυλακτικός έναντι των προσπαθειών να αιτιολογηθούν επιστημονικά τα ανθρώπινα δικαιώματα (König, 2012, 57). Υποστηρίζει μια ελεύθερη κρίση, απορρίπτει τις πολιτιστικές επιστημονικές δηλώσεις σχετικά με την «κανονιστική λογική» των δικαιοκίνων κανόνων και επικεντρώνεται πλήρως στη μελέτη των «ευκαιριών» της «εμπειρικής εγκυρότητας» (Weber, 2010, 181). Αυτό βασίζεται στη διάκριση μεταξύ της εμπειρικής εκτίμησης των κοινωνικών γεγονότων (κρίση για το γεγονός) και της «πρακτικής αξιολόγησης» (αξιολογική κρίση) του (König, 2012, 86). Οι αξιολογικές κρίσεις είναι «κανονιστικές πειθαρχίες», όπως η δογματική νομική επιστήμη, η πολιτισμολογία ως «επιστήμη πραγματικότητας» δεν πρέπει να ξεπερνά την κρίση για το γεγονός (König, 2012, 86). Κάνει το «κανονιστικό ισχύον» σε «αντικείμενο της εμπειρικής έρευνας» και πραγματεύεται απλά ως «είναι» και όχι ως «ισχύον» (Weber, 1988, 531). Έτσι ο Weber ενδιαφέρεται για το θέμα του πώς «η πεποίθηση από τη χαρακτηριστική 'νομιμότητα' ορισμένων δικαιοκίνων αρχών, από την οποιαδήποτε επιβολή θετικού δικαίου σε καταστροφική ισχύ ορισμένων αρχών του δικαίου, επηρεάζει την πρακτική νομική ζωή πραγματικά άμεσα» (Weber, 2010, 595).

4.2 Επεξήγηση της εξέλιξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Έχοντας ήδη παρουσιάσει τη γενική ανάλυση του Weber σχετικά με τη σχέση ανάμεσα στη θετικοποίηση των υποκειμενικών δικαιωμάτων με την άνοδο της γραφειοκρατίας και του καπιταλισμού (König, 2012, 59), το θέμα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι η συγκεκριμένη προέλευση και εξέλιξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

4.2.1 Γένεση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο σύγχρονο δικαιοσύστημα

Στο αίτιο αρχών φυσικού δικαίου, όπως στα ανθρώπινα δικαιώματα, βλέπει ο Weber ένα κενό βασιμότητας που δημιουργήθηκε λίγο μετά την εισαγωγή νέων σύγχρονων δικαιοσύστημάτων, τα οποία δεν μπορούν να βασίζονται, ενόψει επαναστατικών αναταραχών και της αυξανόμενης εκκοσμίκευσης, ούτε στην παράδοση ούτε στη διαφώτιση (Weber, 2010, 596). Ως «επιτομή των ανεξάρτητων από όλα θετικού δικαίου και απέναντι σε αυτό ισχυόντων κανόνων, οι οποίοι δεν φέρουν την αξία τους από αυθαίρετο καταστατικό φέουδο, αλλά αντιθέτως νομιμοποιούν μόνο την ανάληψη εξουσίας [ακόμα και] λόγω των αμιγώς έμφυτων ιδιοτήτων είναι νόμιμοι», αντικαθιστά το φυσικό δίκαιο τις θρησκευτικές νομικές αιτιολογήσεις και σύμφωνα με τον Weber, είναι η τελευταία μορφή υπερ-θετικιστικής δικαιοσύνης νομιμότητας (König, 2012, 106).

Κατά συνέπεια, πέρα από την αγγλοσαξονική δικαιοπρακτική και τη ρωμαϊκή δικαιοθεωρία, βάσεις της «ορθολογικής νομοθεσίας» του σύγχρονου δικαιοσύστηματος και του οικουμενικού δικαιοσύστηματος είναι το φυσικό δίκαιο. Στις αναπτύξεις του ο Weber χαρακτηρίζει το περιεχόμενο του κεντρικές ιδέες του σύγχρονου έθνους των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (König, 2002, 104). Διακρίνει ένα ορθολογικό φυσικό δίκαιο από έναν μη ορθολογικό νατουραλισμό της ιστορικής δικαιοθεωρίας, η οποία προσφεύγει σε μία δικαιοαίσθηση και λαϊκό πνεύμα, που αναγνωρίζει ιστορικά το φυσικό δίκαιο (Gephart, 2010, 122).

Αλλά ο Weber αντιλαμβάνεται τη (δικαιοαίσθηση) ως μη-ορθολογική και, ως εκ τούτου εκλαμβάνει ως «φυσικό δίκαιο» γι' αυτό μόνο το ορθολογικό φυσικό δίκαιο

(Weber, 2010, 404). Αυτό ταξινομεί αυτός σε τυπικό και υλικό φυσικό δίκαιο, το καθένα με διαφορετικές προϋποθέσεις για τη νομιμότητα θετικού δικαίου (Weber, 2010, 597· Βέμπερ, 1972). Σύμφωνα με το τυπικό φυσικό δίκαιο, στο οποίο κατατάσσονται κυρίως τα δικαιώματα ελευθερίας, όπως η ελευθερία συμβάσεων και η νομική ισότητα, βασίζεται κάθε νόμιμο δικαίωμα σε καταστατικό και σε μια ορθολογική συμφωνία (Weber, 2010, 599). Το υλικό φυσικό δίκαιο πρέπει να αντιστοιχεί στη «λογική των πραγμάτων»: Η διαφορά μεταξύ τυπικού και υλικού φυσικού δικαίου, όμως, είναι μόνο «σταδιακή, διότι δεν μπορεί να υπάρξει ένα καθαρά τυπικό φυσικό δίκαιο: θα έπρεπε να συμπίπτει με τελείως κενές περιεχομένου, γενικές δικαιοτικές έννοιες» (Weber, 2010, 599). Ο Weber αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στο τυπικό-ορθολογικό φυσικό δίκαιο των ορθολογικών θεωριών και δίνει προτεραιότητα έτσι στα φιλελεύθερα αμυντικά δικαιώματα έναντι στα πολιτικά δικαιώματα συμμετοχής και στα κοινωνικά (Weber, 2010, 598).

4.2.2 Προέλευση της θεσμοποίησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Αντίστοιχα με τις σκέψεις του σχετικά με το δίκαιο ο Weber παρέχει επίσης μια ιστορική εξήγηση της θεσμοποίησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως ιστορική πηγή αναφέρει ο Weber, στηριζόμενος στους Georg Jellinek (Weber, 1963, 15) και Ernst Troeltsch (Weber, 2010, 595), τη θρησκευτική εξέλιξη από το χριστιανικό κοινωνικό ιδανικό μέσω των αιώνων. Δεν ήταν η συγκριτικά σκεπτικιστική *Déclaration des Droits de l' Homme et du Citoyen* (1789), αλλά η *Virginia Declaration of Rights* (Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Βιρτζίνια) (1776) η αφετηρία για την ιδέα της διασφάλισης συνταγματικά των εγγενών, αναφαίρετων δικαιωμάτων του ατόμου. Αναδύθηκε από τον «θρησκευτικό ατομικισμό» και την «αντι-εξουσιαστική κοινοτική οικοδόμηση» των πουριτανικών αιρέσεων (König, 2002, 108), που αγωνίστηκαν για ανεκτικότητα, θετική και αρνητική θρησκευτική ελευθερία και απαίτησαν τη δημοκρατική συμμετοχή πέρα από τον διαχωρισμό του κράτους και της εκκλησίας (Weber, 2010, 155). Μόνο «βάσει της συνεπούς αιρέσεως» θα μπορούσε να προκύψει ένα δικαίωμα των εξουσιαζόμενων [...] κατά της πολιτικής ή οποιαδήποτε μορφή εξουσίας [...], το οποίο σύμφωνα με τον Weber δεν ήταν γνωστό ούτε στην αρχαιότητα ούτε στον Μεσαίωνα, ούτε και στη θεωρία του Rousseau για το κράτος (Weber, 2010, 725). Διότι το ορθολογιστικό-καπιταλιστικό πνεύμα του Διαφωτισμού

έκανε νομικές αποφάσεις θέμα της ορθολογικής επιχειρηματολογίας, που προώθησε την οικοδόμηση και συστηματοποίηση των οικουμενικών κανόνων (Weber, 2010, 600), αλλά τελικά απάλειψε μόνο τις παραδόσεις και δεν μπορούσε να ενισχύσει επαρκώς την πίστη στα ανθρώπινα δικαιώματα.

4.2.3 Συνέπειες της θεσμοθέτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ο Weber χαρακτηρίζει τα θεσμοθετημένα ανθρώπινα δικαιώματα ως «εξαιρετικά ορθολογιστικούς φανατισμούς» (Weber, 1988, 542) και με τον τρόπο αυτό σχετικοποιεί την αντίληψη ότι αποτελούν μέρος μιας διαδικασίας διαφώτισης «του καθαγιασμού της λογικής» (Albert/Bienfait/Sigmund/Wendt, 2005, 15) σύμφωνα με την οποία η ελευθερία του ατόμου πρέπει να καταλήξει σε «σχετικά καλύτερο κόσμο» για όλους (Joas, 2005, 264). Επίσης συνδέει τη θεσμοθέτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τα «δομικά φαινόμενα της σύγχρονης εποχής» (König, 2002, 144).

4.2.3.1 Ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερία

Ο Weber θέτει τα ζητήματα της επιβολής και της γέννησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πλαίσιο των γενικών εκτιμήσεων για την επέκταση του καπιταλισμού και της γραφειοκρατικοποίησης (König, 2002, 115 ·Weber, 2010, 657). Η αξίωση τυπικής δικαιοσύνης και οικονομικής ελευθερίας παρέχουν σύμφωνα με τον Weber προπαρασκευαστική εργασία «για την καταστροφή όλων των ειδικών θεμελίων των πατρογονικών και φεουδαρχικών δικαιοσύνης συστημάτων ευνοώντας έναν κόσμο αφηρημένων κανόνων, δηλαδή έμμεσα [για τη] γραφειοκρατικοποίηση [και επιπλέον] με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο στην επέκταση του καπιταλισμού» (Weber, 2010, 817). Με την δυτική ορθολογικότητα εξαφανίστηκαν οι προϋποθέσεις της πίστης στα ανθρώπινα δικαιώματα παγκοσμίως (Joas, 2005, 265). Ο Διαφωτισμός σήμανε το τέλος των μαζικών θρησκευτικών πεποιθήσεων και η «αισιόδοξη πίστη στη φυσική αρμονία των ελεύθερων ατόμων καταστράφηκε για πάντα από τον καπιταλισμό» (Joas, 2005, 265).

Η απονομιμοποίηση του φυσικού δικαίου εμποδίζει τον υλικό ορθολογισμό της κρατικής τάξης. Στο γραφειοκρατικοποιημένο από το δικαιοκράτος πλαίσιο κράτος της νεωτερικότητας διαδραματίζουν τα υποκειμενικά δικαιώματα μόνο ρόλο στην τυπική

ορθολογικότητά τους, η ισχύ τους δεν απαιτεί ιδιαίτερο εσωτερικό κίνητρο. Το αν το δίκαιο στηρίζει την «ελευθερία» του ατόμου ή απλώς την αυταρχική τάξη είναι κατά την έννοια αυτή τυχαία και εξαρτάται από τα συμφέροντα των πολιτικών και οικονομικών παραγόντων (Weber, 2010, 502). Στη σύγχρονη κοινωνία, σύμφωνα με τον Weber προσανατολίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα στην αύξηση της εξουσίας. Αν και η θεσμοθέτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συντελεί σε ελευθερίες, από την άλλη πλευρά, σχηματικά δηλαδή, «επιβάλλει πειθαρχία» στην κοινωνική δράση (Weber, 2010, 29). Η ισχύς ενός συγκεκριμένου δικαιοκούς συστήματος κάνει την κοινωνική δράση πιο προβλέψιμη και διασφαλίζει έτσι στα άτομα τη δυνατότητα να διαθέτουν οικονομικά αγαθά (König, 2002, 110). Τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν ένα μέσο για την αύξηση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Ο Weber αποδίδει τα προβλήματα της έλλειψης οικονομικής ρύθμισης στην καπιταλιστική εργαλειοποίηση των ατομικών ελευθεριών και τη λογική ασυμβατότητά τους με τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα (König, 2002, 144). Αυτός χαρακτηρίζει τα θεσμοθετημένα ανθρώπινα δικαιώματα, ακόμη και ως «προϋπόθεση ελεύθερης αντίδρασης αξιοποίησης του κεφαλαίου με τα υλικά αγαθά και τους ανθρώπους» (Weber, 2010, 726) η οποία οδηγεί στον συστηματικό περιορισμό της ατομικής ελευθερίας δράσης και στη χειρότερη περίπτωση, στην απώλεια της ελευθερίας των ατόμων (König, 2002, 111).

5. Δύο προσεγγίσεις-ερμηνείες των υποκειμενικών δικαιωμάτων

Στις μελέτες του για το δίκαιο στις σύγχρονες κοινωνίες ο Weber ερμήνευσε τη μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων ως αποτέλεσμα μιας θεμελιώδους αλλαγής στην αντίληψη της «νομιμότητας» (Menke, 2009). Το παραδοσιακό δίκαιο επιβάλλει υποχρεώσεις στο άτομο, του λέει τι πρέπει να κάνει και τον απειλεί με τις συνέπειες μιας παράλειψης. Ένας τέτοιος κανονισμός υποχρεώσεων δημιουργεί από την άλλη πλευρά - με τη μορφή μιας «αντανάκλασης» (Βέμπερ, 1979, 63 ·Menke, 2009, 1)⁴ -

⁴Τη διατύπωση του Μαξ Βέμπερ: «...πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε μια κοινωνιολογική ανάλυση... το νομικά εξασφαλισμένο συμφέρον ενός δεν είναι παρά η 'αντανάκλαση' μιας 'ρύθμισης' και ότι δεν του παρέχεται κανένα 'υποκειμενικό δικαίωμα'» Max Weber, 1979, 63.

νομιμότητα. Αυτό ισχύει με τη στοιχειώδη έννοια ότι η νομική επιβολή και η επιβολή της υποχρέωσης, για παράδειγμα, να μην κλέβει, από την άλλη πλευρά, δημιουργεί τη νομιμότητα να μην ληστεύεται. Αλλά δεν παρέχει στον άλλον ένα «υποκειμενικό δικαίωμα» να μην ληστέψει (Menke, 2009, 1). Μόνο το σύγχρονο δίκαιο μιλά για δικαίωμα ιδιοκτησίας (ή ακόμα και για ζωή, ελευθερία κ.λπ.) και έτσι αναστρέφει την προοπτική: η νομιμότητα του ενός δεν είναι πλέον «αντανάκλαση» της υποχρέωσης του άλλου, αλλά παράγει αυτή την υποχρέωση. Η νομιμότητα του ατόμου γίνεται «μπορώ», «πηγή εξουσίας» (Weber). Αυτή είναι η νομιμότητα υπό την έννοια των αποκαλούμενων «υποκειμενικών δικαιωμάτων»: Υποκειμενικά δικαιώματα εξουσιοδοτούν, δίνουν στο άτομο εξουσία πάνω στις πράξεις των άλλων (Menke, 2009, 1).

Στη διερεύνησή του για το σύγχρονο δίκαιο, ο Weber εξήγησε επίσης γιατί οδηγήθηκε σε αυτή τη μορφή του υποκειμενικού δικαιώματος (Weber, 1980, 419). Όπως προαναφέρθηκε ο Weber αναφέρει δύο διαφορετικούς παράγοντες των οποίων η αντιπαράθεση βρίσκεται πίσω από τις αντιθέσεις που μέχρι τώρα διαμορφώνουν τις συζητήσεις για τα υποκειμενικά δικαιώματα: «Η βασική κινητήρια δύναμη για την αλλαγή αυτή ήταν: πολιτικά, η ανάγκη για την εξουσία των ηγεμόνων και των αξιωματούχων από την ολοένα και πιο ισχυρή πολιτική κρατική εξουσία, οικονομική, αλλά [...] τα συμφέροντα της αγοράς, δηλαδή, λοιπόν: από την ιδιοκτησία ως τέτοια (‘ταξική θέση’) σε τυπικά ‘ελεύθερο’ αγώνα τιμών και ανταγωνισμού στην αγορά οικονομικά προνομιούχων» (Weber, 1980, 419 ·Menke, 2009, 2). Έτσι, υπάρχουν δύο παράγοντες που προωθούν τη νέα μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων. Ένας παράγοντας είναι η ριζική αλλαγή της πολιτικής τάξης: Το πλήθος των ενδιάμεσων συστημάτων των φεουδαρχικών κοινωνιών διαπερνώνται από την εμφάνιση του σύγχρονου κράτους, το οποίο μονοπωλεί την εξουσία και έτσι αντιμετωπίζει άμεσα όλους τους πολίτες του. Τα υποκειμενικά δικαιώματα αναφέρονται στη σχέση αυτή μεταξύ πολίτη και κράτους, η οποία καθορίζει τη σύγχρονη πολιτική τάξη. Ο άλλος παράγοντας είναι η γένεση μιας κοινωνικής σφαίρας που απελευθερώνεται από την κανονιστική ρύθμιση των πολιτικών ελέγχων (Menke, 2009, 2). Τοιουτοτρόπως, γίνεται το δίκαιο αρχή προστασίας και διασφάλισης όλων αυτών των συμφωνιών που τα μέλη της αστικής κοινωνίας έχουν «τυπικά ‘ελεύθερα’ (Weber, με τον Marx) συνάξει». Τα υποκειμενικά

δικαιώματα τους παρέχουν «ικανότητες» (Alexy, 1994, 211), τη βεβαιότητα ότι οι συμβάσεις τους προστατεύονται νομίμως (Menke, 2009, 2).

Μέσω αυτής της διπλής λειτουργίας για τις σύγχρονες κοινωνίες διαφαίνεται μια ασάφεια στη μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων, η οποία παρέμεινε κυρίαρχη και στις τρέχουσες συζητήσεις. Αυτό αποδεικνύεται από την ανεπίλυτη ένταση στην κατανόηση της νομικά εγγυημένης ελευθερίας. Ήδη στον Kant, στην έννοια του δικαίου, η ιδέα της ορθολογικής αυτονομίας και της έννοιας της ιδιωτικής αυθαιρεσίας συγκρούονται έντονα (Habermas, 1992, 142· Menke, 2009, 2). Αυτή η ένταση αντικατοπτρίζεται σε δύο εντελώς διαφορετικές ερμηνείες της ελευθερίας που εγγυάται από τα υποκειμενικά δικαιώματα: Από τη μια πλευρά, υπάρχει η θέση του Amartya Sen ότι η έννοια της εξουσιοδότησης μέσω των υποκειμενικών δικαιωμάτων συνίσταται στην «ενδυνάμωση» των υποκειμένων να συμμετέχουν στις κοινωνικές πρακτικές (Sen, 1992· Honneth, 1992 · Menke, 2009). Νομικά εγγυημένη ελευθερία είναι η ελευθερία ως υποκειμενική ικανότητα και οι υποκειμενικές ικανότητες για την άσκηση κοινωνικών πρακτικών για κοινωνική συμμετοχή. Ο Sen δίνει μια κοινωνική αναδιατύπωση της έννοιας της αυτονομίας και βλέπει να διευκολύνει την έννοια των δικαιωμάτων. Με αυτό τον τρόπο ο Sen καταγράφει τις συνέπειες από το ρήγμα με την παραδοσιακά φιλελεύθερη ιδέα της προστασίας της «αρνητικής ελευθερίας» (Geuss, 2005 · Menke, 2009), αυτήν του σημερινού αμερικανικού φιλελευθερισμού – Ronald Dworkin, John Rawls, με άλλη μορφή: Ο Joseph Raz αναφέρει: όταν η ιδέα των υποκειμενικών δικαιωμάτων απελευθερώνεται από τις ψευδείς ιδεολογίες του υποκειμένου, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα μέσο κοινωνικής ενδυνάμωσης για αυτονομία (Menke, 2009). Από την άλλη πλευρά βρίσκεται η θέση ότι αυτό ανήκει στη μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων και ότι αυτά εκδίδουν νομικούς τίτλους, των οποίων η χρήση τοποθετείται στην αυθαιρεσία του ατόμου (Menke, 2009). Υποκειμενικά δικαιώματα να έχω σημαίνει μόνο *τη δυνατότητα* προσφυγής τους. Από την άποψη αυτή, η αντίστοιχη υποχρέωση των άλλων τοποθετείται στη διακριτική ευχέρεια του κατόχου των δικαιωμάτων (Feinberg, 1980, 156-158 · Menke, 2009). Στην ανάλυση της μορφής του υποκειμενικού δικαιώματος ο Niklas Luhmann διατύπωσε το εξής: «Το δίκαιο θέλει μόνο να θέλει, αν και όσο το άτομο θέλει και δεν θέλει, αν το άτομο δεν το θέλει, αναστέλλει τη θέλησή του σύμφωνα με την ιδιωτική βούληση» (Luhmann, 1981, 66 · Menke, 2009). Επομένως, η ελευθερία που παρουσιάζουν τα υποκειμενικά δικαιώματα δεν θεωρείται εδώ ως ικανότητα

κοινωνικής συμμετοχής, αλλά ως άνοιγμα περιθωρίου για ιδιωτική αυθαιρεσία (Wellmer, 1993 · Menke, 2009). Η μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων - αδιάφορο τι αυτά περιλαμβάνουν - σημαίνει την ενδυνάμωση του ατόμου στην κανονιστικά απελευθερωμένη αυθαιρεσία-θέλησή του (Menke, 2009).

5.1 Υποκειμενικά δικαιώματα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω αναπτύξεις μπορούμε να αναφέρουμε ότι υπάρχουν δύο αντίθετοι προσδιορισμοί του υποκειμένου των δικαιωμάτων: ως κοινωνικό μέλος και ως ιδιώτης-πολίτης (Menke, 2009). Αυτή η αντίθεση στην ερμηνεία της μορφής των υποκειμενικών δικαιωμάτων επαναλαμβάνεται στο πώς καθορίζεται η σχέση μεταξύ αυτής της μορφής και του κανονιστικού περιεχομένου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρώτον, μπορεί κανείς να πει ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι μια ορισμένη ομάδα υποκειμενικών δικαιωμάτων, δηλαδή τα θεμελιώδη: τα δικαιώματα που αφορούν το καθεστώς του νομικού προσώπου αυτού καθαυτού. Αυτά συνήθως νοούνται ως τρία είδη δικαιωμάτων: τα φιλελεύθερα αμυντικά δικαιώματα, τα δικαιώματα δημοκρατικής συμμετοχής και τα κοινωνικά δικαιώματα. Μια πρώτη ερώτηση αφορά το αν ακόμη απλά και η μορφή υποκειμενικών δικαιωμάτων φέρει αυτά τα απαιτητικά κανονιστικά περιεχόμενα. Εάν απαντηθεί καταφατικά σε αυτό το ερώτημα, τότε μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι είναι αντίθετο αν κράτη, όπως οι ασιατικές δικτατορίες, εισάγουν ένα καπιταλιστικό σύστημα ιδιοκτησίας χωρίς θεμελιώδη δικαιώματα (Habermas, 1999 · Menke, 2009).

Το ερώτημα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ωστόσο, δεν είναι μόνο ερώτημα του περιεχομένου των θεμελιωδών υποκειμενικών δικαιωμάτων, αλλά και των φορέων τους, όχι μόνο λοιπόν το ερώτημα, ποια δικαιώματα πρέπει να ισχύουν, αλλά *ποιος* έχει ή πρέπει να έχει τέτοια θεμελιώδη δικαιώματα. Υποκείμενα, φορείς των δικαιωμάτων είναι τα φυσικά πρόσωπα. Αυτό το ερώτημα απαντάται στο προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 (Menke / Rollmann, 2005· Menke, 2009). Για την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αναφέρεται: *«Επειδή η αναγνώριση της αξιοπρέπειας, που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτριωτων δικαιωμάτων τους αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της*

ειρήνης στον κόσμο. Επειδή η παραγνώριση και η περιφρόνηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου οδήγησαν σε πράξεις βαρβαρότητας, που εξεγείρουν την ανθρώπινη συνείδηση, και η προοπτική ενός κόσμου όπου οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να μιλούν και να πιστεύουν, λυτρωμένοι από τον τρόμο και την αθλιότητα, έχει διακηρυχθεί ως η πιο υψηλή επιδίωξη του ανθρώπου.» (Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 1948). Επίσης, η ικανότητα κάθε ατόμου να είναι φορέας δικαιωμάτων συνυφαίνεται με την ανθρώπινη φύση του και κατοχυρώνεται με συνταγματικές διατάξεις και στο Ελληνικό Σύνταγμα (Δημητρόπουλος, 2008, 114).

Το γεγονός ότι η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» δεν μπορεί να παράσχει έναν ανεξάρτητο λόγο για το νομικό σύστημα δεν σημαίνει ότι η έννοια έχει χάσει τη σημασία της για τον καθορισμό των δικαιωμάτων. Η έννοια αυτή έγκειται στη συμβολή που αποδίδει η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην αποσαφήνιση του ανωτέρω διατυπωμένου ερωτήματος: ποιος είναι ο φορέας των υποκειμενικών δικαιωμάτων και πώς πρέπει να γίνει κατανοητό το θέμα των δικαιωμάτων αυτών (Menke, 2009).

Η έννοια της αξιοπρέπειας απαντά στο ερώτημα για το υποκείμενο των δικαιωμάτων όπου ονομάζει ως υποκείμενο τον «άνθρωπο» (Menke, 2009). Η έμφαση αυτής της απάντησης είναι ότι όλοι (οι άνθρωποι) είναι φορείς δικαιωμάτων, ότι κανείς δεν πρέπει να αποκλείεται από τη δικαιοκή υποκειμενικότητα. Αλλά η έμφαση αυτής της απάντησης διαψεύδει το γεγονός ότι η αναφορά στον «άνθρωπο» ως υποκείμενο των δικαιωμάτων υπονοεί μια *ειδική απεύθυνση* (Menke, 2009).

Αυτή η απάντηση, η οποία δίνεται στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ερώτημα για το υποκείμενο των δικαιωμάτων, αντιστοιχεί στον πρώτο από τους δύο προαναφερθέντες προσδιορισμούς των υποκειμενικών δικαιωμάτων: τα δικαιώματα ως δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής (Menke, 2009). Ωστόσο, αυτό κανονίζει τη διαλεκτική της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας» ότι η έννοια του ανθρώπου αποτελεί συγχρόνως τη βάση για την αντίθετη, ατομικιστική προσέγγιση-ερμηνεία των υποκειμενικών δικαιωμάτων. Σε αυτή τη δεύτερη ανάγνωση, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας θέλει να πει ότι ο άνθρωπος, στο «πολιτικό» ή «πνευματικό» του προσδιορισμό, δεν χρησιμοποιείται ως κοινωνικό μέλος (Menke, 2009).

Καθώς παραμένει ασαφής και ανεπαρκώς αιτιολογημένη, αυτή είναι η άλλη πλευρά της αντι-ολοκληρωτικής κληρονομιάς της έννοιας της ανθρώπινης

αξιοπρέπειας (αυτό το μοτίβο βρίσκεται σε διαφορετικούς συγγραφείς, όπως ο Adorno, Plessner και Luhmann) (Menke, 2009). Ο «άνθρωπος» βρίσκεται για την «άλλη πλευρά» (Luhmann) στο υποκείμενο, το οποίο δεν μπορεί να είναι πλήρως ενταγμένο στην κοινωνία. Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου συνίσταται σε αυτή τη δεύτερη ανάγνωση στην αξίωση του ανθρώπου να παραμένει έξω από την κοινωνία, και η μορφή των ατομικών δικαιωμάτων βρίσκει ακριβώς την αιτιολόγηση ότι να καταστήσει αυτή την αξίωση εξίσου έγκυρη για όλους, δίνοντας στην κανονιστικά ελεγχόμενη αυθαιρεσία του ατόμου ένα περιθώριο (Menke, 2009) .

5.2 Ίσες ευκαιρίες ως υποκειμενικό ανθρώπινο δικαίωμα

Οι σχέσεις των πολιτών και οι συνθήκες εργασίας έχουν αλλάξει για παράδειγμα στο χώρο της εκπαίδευσης. Αυτή η αλλαγή τροφοδοτείται κυρίως από δύο επιχειρήματα: από τη μία πλευρά η εκπαίδευση νοείται πλέον εμφανώς ως υποκειμενικό ανθρώπινο δικαίωμα που ο καθένας δικαιούται. Ως εκ τούτου, θεωρείται όχι ως πράξη χάριτος, αλλά ως υποχρέωση του κράτους να παρέχει στους πολίτες αυτό το δικαίωμα. Από την άλλη υποστηρίζουν ιδιαίτερα οικονομικοί παρατηρητές τις ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση ως προϋπόθεση για διαρκή ευημερία και ως εκ τούτου αναγκαιότητα για την ευημερία μιας κοινωνίας - συμπεριλαμβανομένης ακόμη και της μείωσης του πληθυσμού.

Ανεξάρτητα, όμως, αν η απουσία ίσων ευκαιριών βιώνεται πρωτίστως ως κοινωνική αδικία ή απλώς ως οικονομική κύρωση, η ανάγκη για δράση αναγνωρίζεται κυρίως, όχι μόνο λόγω των διαδηλώσεων της νεολαίας σε ευρωπαϊκές και άλλες χώρες, από το γεγονός ότι βαθιές ανισότητες και αδικίες στην εκπαίδευση μπορούν να θέσουν μακροπρόθεσμα σε κίνδυνο την κοινωνική ειρήνη μιας κοινωνίας.

Το πρόβλημα της άνισων εκπαιδευτικών ευκαιριών έχει πολλές όψεις: δεν αναφέρεται μόνο στους νέους από κοινωνικά ή / και οικονομικά μειονεκτούσες οικογένειες, είτε προέρχονται από οικογένειες μεταναστών ή όχι. Πρέπει να σημειωθεί επιπλέον η κατάσταση των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, θέματα ισότητας των φύλων καθώς και η ικανότητα δια βίου μάθησης.

Το ζήτημα των ίσων ευκαιριών προκύπτει συνεπώς και μετά το τέλος της σχολικής φοίτησης. Ακόμη και αυτή η σύντομη αναφορά δείχνει ότι πρόκειται για τεράστιο καθήκον της πολιτικής κρατικής βούλησης.

Αντί Επιλόγου

Οι επιπτώσεις της θεσμοποίησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που περιγράφονται από τον Weber μπορούν να συνοψιστούν ως απώλεια νοήματος και ελευθερίας. Ο τυπικός ορθολογισμός του δικαίου απωθεί αξίες-ορθολογικές, «ουσιώδεις» πτυχές των δικαιοκλών κανόνων, όπου η νομιμότητα τελικά «απαλλάσσεται από την ηθική» (König, 2002, 142). Περιπίπτει στην απώλεια νοήματος. Η θεσμοθέτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθιστά την κοινωνική δράση πιο προβλέψιμη και επομένως χρησιμεύει στην αύξηση της πολιτικής και οικονομικής ισχύος. Το άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με την απέραντη κερδοφορία και το πεδίο δράσης του περιορίζεται σταδιακά και τελικά γίνεται θύμα της εκμετάλλευσης του κεφαλαίου, που σημαίνει απώλεια της ελευθερίας. Συνολικά, ο Weber διαπιστώνει άμεση συμμετοχή των θεσμοποιημένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην αμφισημία της νεωτερικότητας. Από την μία πλευρά παραπέμπουν αυτά στη διαμόρφωση μιας ελεύθερης και αυτοπροσδιοριζόμενης «προσωπικότητας», από την άλλη πλευρά, ευνοούν τους ορθολογικούς κανονισμούς, στους οποίους η ατομική ελευθερία δράσης περιορίζεται ουσιαστικά (König, 2002, 128).

Όσον αφορά τις δύο προσεγγίσεις-ερμηνείες των υποκειμενικών δικαιωμάτων θα πρέπει να αναφερθεί ότι δικαιοκλά νομιμοποιητικές θέσεις συνήθως αποφασίζουν για μία από τις δύο ερμηνείες των υποκειμενικών δικαιωμάτων και περιγράφουν τα δικαιώματα είτε ως ικανότητα κοινωνικής συμμετοχής είτε ως ατομική αυθαιρεσία. Από την άλλη πλευρά, οι δικαιοκλά-κριτικές θέσεις που έχουν τις ρίζες τους στον κοινοτισμό (Glendon, 1991) ή στον μαρξισμό (Brown, 2002) ή και στα δύο (Menke, 2009) τονίζουν τη «διαλεκτική» εμπλοκή της κοινωνικά ενδυναμωτικής πρόθεσης των υποκειμενικών δικαιωμάτων με την *de facto* απελευθέρωση ιδιωτικής αυθαιρεσίας (Menke, 2009). Αυτό γίνεται με την κριτική πρόθεση να αποκαλυφθεί η απελευθέρωση των σχέσεων εξουσίας που συνδέεται με τη νόμιμη απελευθέρωση της ιδιωτικής αυθαιρεσίας (αν δεν είναι ο απώτερος στόχος τους): Με το να

απελευθερώνουν τα υποκειμενικά δικαιώματα την ιδιωτική αυθαιρεσία από οποιοδήποτε κανονιστικό έλεγχο, διαφεύγουν συγχρόνως οι κοινωνικές σχέσεις εξουσίας της κριτικής (Menke, 2009). Αλλά αυτή η διαλεκτική σχέση μεταξύ ελευθερίας και εξουσίας ισχύει και για την άλλη πλευρά των υποκειμενικών δικαιωμάτων: Η ικανότητα της κοινωνικής συμμετοχής καθιστά κάποιον ικανό για κάτι και τον απελευθερώνει, καθώς επίσης είναι κανονιστική και επιβάλλει πειθαρχία. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι ακριβώς η διαλεκτική σύνδεση διαφόρων πλευρών αποτελεί τη μορφή υποκειμενικών δικαιωμάτων (Menke, 2009). Στο σημείο αυτό βρίσκεται η αξία ή η απόδοση αυτής της μορφής των σύγχρονων κοινωνιών: Σε αυτές είναι ελευθερία και εξουσία άρρηκτα συνδεδεμένες, και μάλιστα σε κάθε περίπτωση συναντάται η μορφή των υποκειμενικών δικαιωμάτων και στις δύο προσεγγίσεις-ερμηνείες: για τα υποκειμενικά δικαιώματα, ως πραγματοποίηση κοινωνικής συμμετοχής και ως απελευθέρωση της ατομικής αυθαιρεσίας. Η ανάλυση της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση του λόγου της αδιαίρετης αυτής δικαιοκτικής έντασης. Αυτός ο λόγος είναι η παράδοση μορφή του ανθρώπου ως φορέα δικαιωμάτων (Menke, 2009).

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι υποκειμενικά δικαιώματα, είναι έμφυτα για κάθε ανθρώπινο ον και μπορούν να απαιτηθούν από όλους. Είναι οικουμενικά, αναπαλλοτρίωτα και αδιαίρετα.

Βιβλιογραφία

- Albert, G./Bienfait, A./Sigmund, St./Wendt, C., 2005. Das Weber-Paradigma. Eine Einleitung. In: G. Albert/A. Bienfait /St. Sigmund,/C. Wendt (Hrsg.). *Das Weber-Paradigma*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1-20.
- Alexy, R., 1994. *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Baer, S., 2014. *Rechtssoziologie: Eine Einführung in die interdisziplinäre Rechtsforschung*. Baden- Baden: Nomos Verlag 2. Auflage.
- Βέμπερ, Μ., 1972. *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*. (Μπφρ. Α. Γρηγορογιάννη, κεφ. 1 και 2). ΕΚΚΕ.
- Benhabib, S., 2008. *Die Rechte der Anderen. Ausländer, Migranten, Bürger*. Aus dem Amerikanischen von Frank Jakubzik. Frankfurt..M.: Suhrkamp.
- Brown, W., 2002. Suffering the Paradoxes of Rights. In: W. Brown / J. Halley (Hg.). *Left Legalism / Left Critique*. Durham. London: Duke University Press, 420–433.
- Γκίβαλος, Μ., 1998. Τύποι των δικαιωμάτων και του πράττειν στον Χάμπερμας σε σχέση με παραδοσιακές θεμελιώσεις: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, 108- 137, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/15130>, (11.02.2018).
- Colliot-Thélène, C. 2009. Für eine Politik der subjektiven Rechte: der Kampf um Rechte als politischer Kampf. *Trivium*, (3) 2009, 1-19, <http://journals.openedition.org/trivium/3316>, (12.02.2018).
- Δεσποτόπουλος, Κ., 1986. *Η δικαιοσύνη και το σύστημα του δικαίου*, <http://www.epoxi.gr/scriptum129.htm>, (14.02.2018).
- Δημητρόπουλος, Α., 1998. *Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Δημητρόπουλος, Α., 2008. *Συνταγματικά Δικαιώματα – Γενικό Μέρος*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Descombes, V., 2004. *Le compliment de sujet*. Paris: Gallimard.
- Feinberg, J., 1980. *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty*. Princeton: University Press.
- Gephart, W. 2010. Einleitung. In: W. Gephart /Siegfried H. (Hrsg.), *Max Weber. Wirtschaft und Gesellschaft. Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte*. Nachlaß – Max Weber Gesamtausgabe, Abteilung I: Schriften und Reden, Band 22-3, Tübingen: Mohr Siebeck, 1-135.
- Geuss, R., 2005. *Outside Ethics*. Princeton: University Press.
- Glenden, M.A., 1991. *Rights Talk*. New York: The Free Press.

- Habermas, J., 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J., 1999. Zur Legitimation durch Menschenrechte. In: H. Brunkhorst/ P. Niesen (Hg.). *Das Recht der Republik*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 386–403.
- Honneth, A., 1992. *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Joas, H., 2005. Max Weber und die Entstehung der Menschenrechte. Eine Studie über kulturelle Innovation. G. Albert/ A. Bienfait / St. Sigmund / C. Wendt (Hrsg.). *Das Weber- Paradigma*. Tübingen: Mohr Siebeck, 252-270.
- Kelsen, H., 1976. *Reine Rechtslehre*. Unveränderter Neudruck der 2., vollst. neubearb. u. erw. Aufl.1960, Wien: Deuticke.
- König, M., 2002. *Menschenrechte bei Durkheim und Weber. Normative Dimensionen des soziologischen Diskurses der Moderne*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- König, M., 2012. Max Weber. In: A. Pollmann, /G. Lohmann. *Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart: J.B. Metzler, 57-59.
- Kruse, V./Barrelmeyer, U., 2012. *Weber Max. Eine Einführung*. Konstanz/München: UVK Verlagsgesellschaft.
- Luhmann, N., 1981. Subjektive Rechte: Zum Umbau des Rechtsbewusstseins für die moderne Gesellschaft. In: ders.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik*. Bd. 2. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 45–104.
- Menke, Ch., 2009. Subjektive Rechte und Menschenwürde. Zur Einleitung: *Trivium* 3/2009, <http://trivium.revues.org/3296>, (09.01.2018).
- Menke, C. / Pollmann, A., 2007. *Philosophie der Menschenrechte. Zur Einführung*. Hamburg: Junius.
- Sen, A., 1992. *Inequality Reexamined*. New York / Oxford: Russell Sage Foundation.
- Villey, M., 2003. *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF.
- Weber, M., 1922. Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. In: M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 403-450.
- Weber, M., 1963. Gedenkrede auf Georg Jellinek. In: R.König/J. Winkelmann(Hrsg.). *Max Weber zum Gedächtnis*. Sonderheft 7 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Köln:Opladen,13-18.
- Weber, M., 1979. *Οικονομία και Δίκαιο. Κοινωνιολογία του Δικαίου*. (Μτφρ. Μ. Κυπραίου). Αθήνα: Σάκκουλα.
- Weber, M., 1980. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. hg. v. Johannes Winkelmann. Tübingen: Mohr Siebeck.

- Weber, M., 1997. *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Κένταυρος.
- Weber, M., 2002. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Studienausgabe, hg. Von Johannes Winckelmann. 5. Aufl. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) (1920-1921).
- Weber, M./Winckelmann, J., 1988. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr Siebeck, 7. Auflage.
- Weber, M./Gephart, W. 2010. *Max Weber Gesamtausgabe*. Abteilung I: Schriften und Reden Band 22-3: Max Weber Wirtschaft und Gesellschaft. Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte. Nachlaß. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Wellmer, A., 1993. Freiheitsmodelle in der modernen Welt. In: ders.: *Endspiele: Die unversöhnliche Moderne*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 15–53.

Μαξ Βέμπερ και Εμίλ Ντυρκάιμ: Για τη διασάφηση κάποιων παρεξηγήσεων στην ιστορία της κοινωνιολογίας

*Αντώνης Γεωργούλας**

Περίληψη

Η παρείσφρηση της σχολαστικής οπτικής στην κοινωνιολογία επέφερε τον αποπροσανατολισμό της κοινωνικής επιστήμης σε σχέση με τις θεωρητικές προβληματικές που βρίσκονται στη βάση της. Εν είδει ανάμνησης, η παρούσα μελέτη επικεντρώνει στα έργα των δύο πρωτοπόρων, του Εμίλ Ντυρκάιμ και του Μαξ Βέμπερ, στοχεύοντας να δείξει τα κοινά και τα συμπληρωματικά στοιχεία της συμβολής τους στη συγκρότηση της κοινωνικής επιστήμης.

Λέξεις κλειδιά: *Εμίλ Ντυρκάιμ, Μαξ Βέμπερ, κοινωνιολογική θεωρία, μεθοδολογία*

* Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Η υπόθεση, την οποία θα επιχειρήσω να διατυπώσω –εδώ με τρόπο σχηματικό¹– είναι ότι τα έργα του Εμίλ Ντυρκάιμ και του Μαξ Βέμπερ είναι οι βάσεις μιας νέας επιστήμης: της κοινωνιολογίας. Όπως η κάθε επιστήμη, έτσι και η κοινωνιολογία δεν μπορεί να προσδιοριστεί με πολιτικούς ή ιδεολογικούς όρους: μπορεί να διανοηθεί κανείς στις μέρες μας μία αριστερή ή μία έμφυλη φυσική, αλλά και μία αστική ή μία φεμινιστική βιολογία; - όχι, βέβαια ότι αυτοί οι προσδιορισμοί απουσιάζουν από το αρχιπέλαγος του σχετικισμού των διαφόρων «αφηγήσεων» που εμφανίζονται ως κοινωνικές θεωρίες και/ ή ως πολιτικές φιλοσοφίες. Οι εν λόγω ιδεολογικοί ή οι πολιτικοί προσδιορισμοί αφθονούν ακόμη και σήμερα στο βεστιάριο της κοινωνιολογίας – και, προφανώς, αφαιρούν από αυτή κάθε αξίωση αντικειμενικότητας. Είναι άραγε η κοινωνιολογία μία επιστήμη –με τις αντίστοιχες αξιώσεις ως προς την αντικειμενικότητα– ή είναι μία μορφή «λόγου» ή επιτελεστικών αποφάνσεων –δηλαδή, αφήγησης και αναπαραστατικής αυθαιρεσίας–, που κυριάρχησε σε μία δεδομένη περίοδο της ανάπτυξης των σύγχρονων κοινωνιών²; Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί χωρίς την εξέταση των βασικών προϋποθέσεων πάνω στις οποίες στηρίζεται το επιστημονικό οικοδόμημα της κοινωνιολογίας. Καθώς ο ακρογωνιαίος λίθος αυτού του οικοδομήματος βρίσκεται στα έργα του Εμίλ Ντυρκάιμ και του Μαξ Βέμπερ, η απάντηση απαιτεί την αναστοχαστική εξέταση αυτών των έργων. Με άλλα λόγια: απαιτεί την εξέταση τόσο των αδιεξόδων της σύγχρονης σκέψης που βρήκαν μπροστά τους οι εισηγητές της κοινωνικής επιστήμης, όσο και τα αποτελέσματα της ιστορικής και συστηματικής παρέμβασής τους στο συγκαιρινό τους επιστημονικό κίνημα.

Με την παραπάνω λογική, πρώτα θα σκιαγραφήσω τους βασικούς όρους της συγκρότησης της κοινωνικής επιστήμης, η οποία περιέχει τη ρήξη με τις

¹ Για το γενικότερο πλαίσιο της προβληματικής, βλ. Αντώνης Γεωργούλας, *Η γένεση της κοινωνιολογίας και η σύγχρονη ανθρωπολογία*, Αθήνα, Τόπος, 2014, κυρίως Μέρος Δεύτερο. Ας συγκρατήσουμε, πάντως, ότι πρόκειται για μία δουλειά σε εξέλιξη και ότι το παρόν κείμενο είναι ένας από τους πολλούς σταθμούς της.

² Όπως, για παράδειγμα, το θέτει η μεταμοντέρνα ερμηνευτική υπερ-αισιοδοξία της δεκαετίας του 1990. Για την αισιόδοξη –και αφελή– μεταμοντέρνα προφητεία, βλ. ενδεικτικά, Steve Seidman, «The end of sociology», Steve Seidman, (επιμ.), *The postmodern turn: New perspectives in social theory*, Cambridge University Press, 1994.

προηγούμενες αντιλήψεις του κοινωνικού κόσμου και την, παράλληλη, συγκρότηση μιας θεωρίας αντικειμένου και μιας αναγκαίας και υποστηρικτικής μεθοδολογίας. Με άλλους όρους: θα δείξω ότι στο έργο των δύο πρωτοπόρων σχηματοποιείται ο εννοιολογικός χάρτης της κοινωνιολογίας και, ταυτόχρονα, τίθενται οι *συμβολικοί οδοδείκτες* της επιστημολογίας της. Ακολούθως, θα δώσω ένα παράδειγμα των στρατηγικών ιδεολογικής ιδιοποίησης των δύο πρωτοπόρων, όπως και θα δείξω κάποιες παράδοξες διαδρομές στις ράγες που έβαλε τα έργα τους η μετάσταση της σχολαστικής οπτικής στην κοινωνιολογία. Σε ένα τρίτο βηματισμό θα σκιαγραφήσω την εντοπισμένη κατάσταση των διανοητικών και επιστημολογικών διχοτομιών που ξεπέρασαν με το έργο τους οι δύο πρωτοπόροι, αλλά και θα εξετάσω εν τάχει τους εσωτερικούς όρους συγκρότησης των δύο έργων, δείχνοντας τα κοινά τους σημεία και, κυρίως, τη συμπληρωματικότητά τους. Θα κλείσω με τη σύνοψη της συλλογιστικής μου.

1. Η ρήξη και οι συμβολικοί οδοδείκτες της κοινωνιολογίας

Υπάρχουν δύο κύριες απόψεις για τη συγκρότηση μιας νέας επιστήμης –ή, έστω, μιας «πειθαρχίας»³–, αλλά και, γενικότερα, για την αλλαγή στον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα – και η κάθε νέα επιστήμη είναι πρωτίστως μία αλλαγή στον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα και τους εαυτούς μας. Η πρώτη άποψη επικεντρώνει στη συνέχεια (π.χ., η ιδέα της συσσώρευσης) και η δεύτερη στις ρήξεις ή τις ασυνέχειες. Μέσα από αυτό το πρίσμα το έργο των δύο κοινωνιολόγων φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, διαμετρικά αντίθετο: φαίνεται σαν ο ένας να επικεντρώνει στη συνέχεια κι ο άλλος στις ασυνέχειες. Ακριβέστερα, εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι ο Εμίλ Ντυρκάιμ κινείται στη γραμμή της συνέχειας – ακολουθώντας την κοντινή επιστημολογία

³ Εδώ δεν μπορώ να μπω στη συζήτηση ως προς τις σχέσεις ανάμεσα, αφενός, στις επιστήμες, στις «πειθαρχίες», στη «διεπιστημονικότητα», τη «διαπειθαρχικότητα» και, αφετέρου, την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας ή το «σύστημα των επαγγελματιών» (απλώς παραπέμπω στο Andrew Abbott, *The system of professions: An essay on the division of labor*, Σικάγο-Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1988). Σε κάθε περίπτωση, θεωρώ ότι η κοινωνιολογία είναι μια βασική επιστήμη: αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκαν πολλά επαγγέλματα – και παρά την παραδοξότητα ότι η ίδια παρέμεινε σε μία επαγγελματική ασάφεια και υψηλή ετερονομία.

·αντίθετα, ο Μαξ Βέμπερ φαίνεται να κλείνει προς την ασυνέχεια, έχοντας ως κύριο ερευνητικό πεδίο την ιστορία – κάτι που συνδέεται τόσο με την εγγεληνική και την μαρξική διαλεκτική, οι οποίες έδωσαν νέες τροπές στον επιστημολογικό δεισμό που εισήγαγε η καντιανή φιλοσοφία, όσο και με την ιδέα της ιστορικότητας – ή της παροντοποίησης και/ ή επικαιροποίησης, δηλαδή της ασυνέχειας – που επεξεργάστηκαν πρωτίστως οι διάφορες εκδοχές της ερμηνευτικής. Θεωρώ ότι αυτή είναι μία απλοϊκή και απλουστευτική αντιμετώπιση του έργου των δύο κοινωνιολόγων. Ακριβέστερα, θεωρώ ότι οι παραπάνω απόψεις αποτελούν την οθόνη στην οποία προβάλλονται οι παλαιότερες φιλοσοφικές και, ταυτόχρονα, σχολαστικές αντιλήψεις: αυτές ακριβώς που ξεπέρασαν με το έργο τους οι δύο κοινωνιολόγοι, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας κοινωνικής επιστήμης πέρα από τον απλοϊκό επιστημολογικό δεισμό ή τους δύο αποκομμένους μεταξύ τους μονισμούς που είχε επιβάλει η οπτική της νεώτερης φιλοσοφίας.

Στη βιβλιογραφία, οι δύο κοινωνιολόγοι αναφέρονται συνήθως ως «θεμελιωτές» ή ως «πατέρες – θεμελιωτές» της νέας επιστήμης. Η ιδέα του θεμελίου εκτροχιάζει τη σκέψη των δύο κοινωνιολόγων και, κατά συνέπεια, τη δική μας κατανόηση. Πρόκειται για μία αδόκιμη μεταφορά, επειδή αμφότεροι τάχτηκαν κατά του φιλοσοφικού θεμελιωτισμού, κατά της κάθε μορφής ουσιοκρατίας και, αντιστρόφως, τάχτηκαν με το μέρος της ιστορίας – και όχι μιας απροσδιόριστης, ερμηνευτικής ιστορικότητας. Ακολουθώντας την εκδοχή της ασυνέχειας ή των ρήξεων που επεξεργάστηκε ο Πιέρ Μπουρντιέ, θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε «συμβολικούς επαναστάτες»⁴. Θεωρώ ότι αυτός ο όρος είναι, ως ένα βαθμό, περιγραφικά επαρκής, καθώς, όπως θα δούμε, οι δύο κοινωνιολόγοι επεξεργάστηκαν μία ρεαλιστική και, ταυτόχρονα, κατασκευαστική οπτική που ξεπέρασε τις φορμαλιστικές και ορθοκανονιστικές οπτικές της φιλοσοφίας και άνοιξε το δρόμο για την θεσμοποίηση της κοινωνικής επιστήμης⁵ – πρώτα στις ΗΠΑ στις συνθήκες του New Deal και κατόπιν στην

⁴Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης: Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, και Pierre Bourdieu, *Manet, Une révolution symbolique*, Παρίσι, Raisons d'Agir, 2013

⁵ Για τις διαδικασίες επαγγελματισμού, βλ. Andrew Abbott, *The system of professions: An essay on the division of labor*, The University of Chicago Press, 1988 και, κυρίως, Andrew Abbott, *Department and disciple: Chicago sociology at one hundred*, The University of Chicago Press, 1999.

Ευρώπη σε συνθήκες της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης⁶. Ωστόσο, θεωρώ ότι περιέχει εννοιολογικές ασάφειες και, κατά συνέπεια, η αποδοχή του επικυρώνει δυνάμει την αντίληψη ότι οι δύο κοινωνιολόγοι είναι η αφετηρία δύο διαφορετικών και/ή αντίθετων δογμάτων, δηλαδή είναι οι «προφήτες» ή οι «αιρεσιάρχες» δύο διαφορετικών εκδοχών του επιστημονικού ορθολογισμού – κάτι που επιτρέπει την παρείσδυση στην επιστημονική σκέψη αδόκιμων ιστορικών αναλογιών. Προτείνω τον όρο *συμβολικοί οδοδείκτες*, θεωρώντας ότι τα έργα τους σκιαγράφησαν το θεωρητικό και το μεθοδολογικό τοπίο μιας νέας επιστήμης: της κοινωνιολογίας – άλλοτε προτείνοντας κοινές και άλλοτε συμπληρωματικές συντεταγμένες.

Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο έργο τους υπάρχουν, ως ένα βαθμό, διαφορετικές και εθνικά προσδιορισμένες επιρροές, που προέρχονται από προηγούμενες προσπάθειες για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνίας – αλλά και παρέμβασης επί αυτής– που συνοδεύτηκαν από σκληρές θεωρητικές, μεθοδολογικές, αλλά και ιδεολογικές διαμάχες με, ενίοτε, διεθνείς διαστάσεις⁷. Στο έργο του Εμίλ Ντυρκάιμ υπάρχει, ως ένα βαθμό, η κληρονομιά της κοντιανής φιλοσοφίας και επιστημολογίας, η οποία κατανοεί ιστορικά τη σύγχρονη κοινωνία με όρους προόδου και, ταυτόχρονα, κατασκευάζει ένα συστηματικό (ή «θετικό») μοντέλο παρέμβασης επί αυτής. Στο έργο του Μαξ Βέμπερ υπάρχει, επίσης ως ένα βαθμό, η κληρονομιά τόσο της συστηματικής όσο και της ιστορικής σκέψης του γερμανικού ιδεαλισμού: αφενός, η καντιανή διάκριση του καθαρού και του πρακτικού λόγου, η οποία μετεξελίχτηκε σε επιστημολογικό δυισμό και, αφετέρου, η εγγελιανή διαλεκτική

⁶ Βλ. σχετικά, Luc Boltanski, «America, America... Le plan Marshall et l'importation du 'management'», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 38-41, σσ. 19-41 και J.-M. Chapoulie, «Un regard rétrospective sur un demi-siècle d'enquêtes empiriques dans la sociologie française», *Education et Société*, 30(2)/ 2012, σσ. 33-48.

⁷ Για τις σημαντικότερες διαμάχες, οι οποίες αφορούσαν την θέση που διεκδικούσε η κοινωνική επιστήμη στο σύστημα των επιστημών, με όλα τα επιστημολογικά παρελκόμενα (που είχαν σχεδόν σταθερό φόντο την υποτιθέμενη αντίθεση φύσεως – πόλεως, παραλλαγές της οποίες ήταν αυτές μεταξύ θετικισμού – ερμηνευτικής, αναγκαιότητας – ελευθερίας, πραγματολογίας – αξιολογίας, συστήματος – ιστορίας), βλ. Wolf Lepenies, *Les trois cultures; Entre science et littérature l'avènement de la sociologie*, Παρίσι, Editions de la Maison des Sciences de l'homme, 1990. Βλ. επίσης το βιβλίο μου *Η γένεση της κοινωνιολογίας και η σύγχρονη ανθρωπολογία*, ό.π., Μέρος Τρίτο

λογική, η οποία αποτελεί την απόπειρα της εγγραφής της συστηματικής σκέψης του γερμανικού ιδεαλισμού στον ιστορικό χρόνο⁸. Αυτές οι «παραδόσεις» δεν είναι τόσο καθαρές όσο συνήθως υποστηρίζεται: ούτε η πρώτη ακολουθεί πιστά την κοντιανή επιστημολογία, αλλά ούτε η δεύτερη ακολουθεί πιστά τη γραμμή του επιστημολογικού δυισμού και αυτή της διαλεκτικής λογικής. Πριν φτάσουν στους δύο κοινωνιολόγους είχαν ήδη υποστεί πολλούς μετασχηματισμούς, κυρίως από τους φιλοσόφους⁹, αλλά και δεν έμειναν έξω ούτε από τη διαδικασία επιπολιτισμού που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό της σύγχρονης ιδεολογίας¹⁰, ούτε από τις διαδικασίες της διεθνούς κυκλοφορίας των ιδεών. Για παράδειγμα, ο Μαξ Βέμπερ δεν βρίσκεται απλά απέναντι στο «φάντασμα του Μαρξ», για να χρησιμοποιήσω τον τίτλο ενός βιβλίου του Πανταζή Τερλεξή¹¹, ούτε απέναντι στην ψυχολογική εκδοχή της ιστορίας –ως *ressentiment*– που διατύπωσε ο Φρίντριχ Νίτσε¹². Για να ξεπεράσει τα αδιέξοδα

⁸ Για τις κοινωνικές προϋποθέσεις και για τις εκφράσεις των δύο παραδόσεων, βλ. N. Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, Τόμος 1, μτφρ Ε. Βαϊκούση, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, Κεφάλαιο Πρώτο.

⁹ Για τους μετασχηματισμούς που έχουν υποστεί από τη στιγμή της διατύπωσής τους μέχρι τη στιγμή που οι έκδηλες αντιφάσεις τους και τα αδιέξοδά τους φτάνουν στους δύο κοινωνιολόγους, βλ. Wolf Lepenies, *Les trois cultures*, ό.π.

¹⁰ Βλ. σχετικά, Λουί Ντυμόν, *Δοκίμια για τον ατομικισμό*, και Louis Dumont, *Homo Aequalis II: L'idéologie allemande*, Παρίσι, Gallimard, 1991

¹¹ Πανταζής Τερλεξής, *Ο Max Weber και το φάντασμα του Marx*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988. Σε κάθε περίπτωση η κοινωνική ιστορία των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα παραμένει ένα έλλειμμα με ανυπολόγιστα αποτελέσματα. Βλ. ενδεικτικά Πανταζής Τερλεξής, *Μαρξισμός και κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κέδρος, 1978, όπου ο συγγραφέας προσπαθεί να βρει την – αδύνατη εκείνη την εποχή στην Ελλάδα– μεσότητα στην κοινωνιολογία, χρησιμοποιώντας, ωστόσο, κοινωνικο-ιδεολογικούς προσδιορισμούς που υπονομεύουν την όλη διανοητική προσπάθεια.

¹² Βλ. τη σύντομη συζήτηση του Μαξ Βέμπερ με τους Μαρξ (μονοπαραγοντικός οικονομικός προσδιορισμός) και Νίτσε (αξιολογική απαξίωση του ασκητικού πνεύματος, *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2008, κυρίως «Τρίτη πραγματεία») στην κατακλείδα του κειμένου για την προτεσταντική ηθική. Αφ' ενός δέχεται τη σημασία του οικονομικού παράγοντα, θεωρώντας τον, ωστόσο, ως έναν από τους παράγοντες που προσδιορίζουν τις κοινωνικές πρακτικές. Αφ' ετέρου, μετατοπίζει την ψυχολογική θεωρία των

στα οποία οδηγούσαν οι φορμαλισμοί και οι μονο-παραγοντικές αναγωγές της φιλοσοφικής σκέψης, επεξεργάστηκε μία, πολυπαραγοντική και ιστορικά εντοπισμένη, κοινωνιολογική θεωρία και μεθοδολογία. Κατά αντίστοιχο τρόπο, ο Εμίλ Ντυρκάιμ δεν βρίσκεται απλά απέναντι στα αδιέξοδα του επιστημολογικού δεισιμού και την υπερφίαλη διάκριση των λογίων από τους επιστήμονες – στη Γαλλία της εποχής του¹³. Το έργο του είναι μία πιάνια προσπάθεια ξεπεράσματος των μονόδρομων φιλοσοφικών μονισμών μέσα από μία στρατηγική σύνθεσης ή, ακριβέστερα, της συσχέτισής τους με την ιστορική μεταβλητότητα του ανθρώπου¹⁴.

Οι δύο πρωτοπόροι της κοινωνιολογίας ήλθαν σε ρήξη όχι απλά με τις – επιπολάζουσες – «εθνικές παραδόσεις», αλλά πρωτίστως με τις φιλοσοφικές θεωρίες (της γνώσης, της ηθικής και της αισθητικής) που διαπερνούσαν αυτές τις «παραδόσεις» (τον εμπειρισμό και τον απριρισμό, τον ωφελιμισμό και την ηθική του καθήκοντος, αντίστοιχα). Ήλθαν επίσης σε ρήξη με τις συγκαιρινές τους αναπτύξεις της φιλοσοφίας, όπως ήταν ο πραγματισμός και η ερμηνευτική εκδοχή της φαινομενολογίας. Όπως ήλθαν σε ρήξη με τις νατουραλιστικές αναγωγές της ανθρώπινης κατάστασης, οι οποίες, αφενός, άρχισαν να διαπερνούν τις θεωρίες των υπό συγκρότηση κοινωνικών επιστημών κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και, αφετέρου, οδηγούσαν τις τάσεις του εμπειρισμού και του ωφελιμισμού της νεώτερης φιλοσοφίας προς τη μεταστροφή τους είτε σε θεωρίες συνέχειας (εξέλιξη)¹⁵, είτε σε ανορθολογικές φιλοσοφίες της ζωής – και σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να κατανοηθεί η κριτική του Εμίλ Ντυρκάιμ στον πραγματισμό¹⁶, αλλά και, μία δεκαετία

συναισθημάτων στο πεδίο των αξιολογικών κρίσεων. (Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ Μ. Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Gutenberg, 1984, σσ. 157-160.

¹³ Κάτι που αναλύω στο βιβλίο Αντώνης Γεωργούλας, *Μετασχηματισμοί της εκπαίδευσης: Σύγχρονη ιδεολογία και διαδικασίες συμβολικής κυριαρχίας*, Αθήνα, Τόπος, 2017, σσ. 84-105 και 114-133.

¹⁴ Βλ. Emile Durkheim, *Φιλοσοφία και κοινωνιολογία*, μτφρ Α. Γεωργούλας, Τρίκαλα, Επέκεινα, 2015

¹⁵ Κάτι που αναλύω στο Αντώνης Γεωργούλας, *Η γένεση της κοινωνιολογίας και η σύγχρονη ανθρωπολογία*, ό.π., σσ. 53-102.

¹⁶ Emile Durkheim, *Πραγματισμός και κοινωνιολογία*, μτφρ Α. Γεωργούλας, Αθήνα, Πεδίο, 2011.

αργότερα, η κριτική του Μωρίς Αλμπβάκ στο έργο του Ανρί Μπερκσόν¹⁷. Η κοινή προσπάθεια ξεπεράσματος των αναγωγών και των διχοτομιών κάθε μορφής φέρει, όπως θα δούμε σε λίγο, κοντά τον ένα στον άλλο.

Η θέση που υποστηρίζω είναι ότι οι δύο πρωτοπόροι έχουν πλήρη επίγνωση ότι στην ιστορία της Ευρώπης υπάρχουν κάποιες μείζονες τομές: π.χ., ο σχολαστικισμός, ο ανθρωπισμός, ο προτεσταντισμός, η βιομηχανική επανάσταση και οι εργατικές εξεγέρσεις του 19^{ου} αιώνα. Τις εξηγούν βέβαια με διαφορετικό τρόπο, αλλά αυτό ανοίγει δύο συμπληρωματικές οπτικές στη συνολική κατανόηση της σύγχρονης κοινωνίας. Κατά συνέπεια, θεωρώ ότι έχουν πλήρη επίγνωση της τομής που οι ίδιοι πραγματοποιούν. Θεωρώ, δηλαδή, ότι αμφότεροι, ξεκινώντας από την κριτική της συστηματικής φιλοσοφίας και των θεωριών της ιστορίας, κόμισαν τα συμπληρωματικά υλικά –θεωρητικά και μεθοδολογικά– της νέας επιστήμης – και αυτή ακριβώς είναι η τομή. Το κύριο χαρακτηριστικό της νέας επιστήμης, δηλαδή της κοινωνιολογίας, είναι η συστηματοποίηση της ιστορίας, δηλαδή η συγκρότηση ενός, εμπειρικά θεμελιωμένου, εννοιολογικού δυναμικού που επιτρέπει τη σύγκριση των διαφορετικών εκφράσεων του κοινωνικού κόσμου στο χρόνο και το χώρο – ή, διαφορετικά, που επιτρέπει την ιστορική κατανόηση και εξήγηση του παρόντος.

2. Τα εμπόδια της κοινωνικής επιστήμης: Η σχολαστική οπτική και η εγχειριδιακή λογική

Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το βάθος και το εύρος της ρήξης εάν ξεπεράσουμε τα εμπόδια τα οποία παρεμβάλλονται ανάμεσα στην εποχή μας και την εποχή των «πρωτοπόρων». Ένας τρόπος ξεπεράσματος των εμποδίων είναι η υποβολή των έργων τους σε μία διπλή ιστορικοποίηση. Εφόσον τα έργα τους αποτελούν τον εννοιολογικό χάρτη μιας νέας επιστήμης, η θεσμική παγίωση της οποίας έπεται χρονολογικά, έχουμε δύο παράπλευρα προς εξέταση ζητήματα: το πριν και το μετά τη σκιαγράφηση του εννοιολογικού χάρτη. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη σύνδεση των πριν της τομής, δηλαδή του παρελθόντος, με τη μελλοντική πορεία της κοινωνικής επιστήμης. Εάν το παρελθόν της κοινωνικής επιστήμης κατακλύζεται από τις διχοτομικές λογικές της συστηματικής φιλοσοφίας και από τις διαισθητικές

¹⁷ Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ Ε. Ζέη, Αθήνα, Νεφέλη, 2013.

εικοτολογίες της φιλοσοφίας της ιστορίας, το εφεξής της τομής συνδέεται με τις κοινωνικές χρήσεις αυτής της επιστήμης που, προσγειώνοντας τη σκέψη στις κοινωνικές συνθήκες της συγκρότησής της, έδωσε μία νέα αναστοχαστική δυνατότητα στις σύγχρονες κοινωνίες – ενισχύοντας ουσιαστικά την κατανόηση του εκάστοτε παρόντος και τούτο καθώς εξετάζονται για την κάθε ιστορική περίοδο οι αντικειμενικές δυνατότητες σε σχέση με τις συγκεκριμένες πορείες που ακολούθησαν οι θεσπισμένες πρακτικές (γιατί, για παράδειγμα, η Γερμανία του μεσοπολέμου ακολούθησε τη ναζιστική κατεύθυνση κι όχι την αστική ή τη σοσιαλιστική προοπτική που συνυπήρχαν με την πρώτη, ή γιατί στην Γαλλία η σύγκρουση των κερματισμένων δυνάμεων του ρεπουμπλικανισμού με τον συντηρητισμό άφησε τη χώρα έκθετη στον ναζιστικό επεκτατισμό). Το ερώτημα –που μας βάζει καθαρά απέναντι στα εμπόδια– είναι το εξής: η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας είναι, άραγε, συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της αναστοχαστικής δυνατότητας ή, αντιθέτως, λησμόνησε τις προϋποθέσεις της συγκρότησής της και επέτρεψε εκ νέου την παρείσφρηση πλασματικών διχοτομιών;

Οι δύο κοινωνιολόγοι, χαράσσοντας τους συμβολικούς οδοδείκτες της νέας επιστήμης, σκιαγράφησαν ένα χάρτη που, για να παραφράσω τον Χόρχε Λούις Μπόρχες, δεν έχει ούτε την ίδια επιφάνεια με τη χώρα, αλλά ούτε και τις φιλοσοφικές εικοτολογίες ως προς το σχηματισμό και τους μετασχηματισμούς της εν λόγω χώρας (εν προκειμένω, του κοινωνικού κόσμου). Ο χάρτης περιέχει τόσο τις αφανείς δομές της διαμόρφωσης (π.χ., διακρίσεις ιερού – καθημερινού, μηχανικής – οργανικής αλληλεγγύης), όσο και τις εννοιοποιήσεις των διαδρομών, δηλαδή των διαδικασιών θεσμοποίησης, μετασχηματισμού και νομιμοποίησης (π.χ., οι αντιθέσεις μάγου – κληρικού και κληρικού – προφήτη), όπως επίσης και τις διαδικασίες παγίωσης των σύγχρονων αξιών (π.χ., στη θεωρία του ηθικού ατομικισμού και στον ιδεότυπο της έλλογης κυριαρχίας). Αφανείς δομές και μετασχηματιστικές στρατηγικές αποτελούν την εννοιολογική σμίκρυνση του κοινωνικού γίνεσθαι.

Τα έργα των δύο κοινωνιολόγων –εφόσον ξεπεραστούν οι ετερόκλητες χρήσεις τους που διέπονται από τη σχολαστική οπτική, έχουν παγιωθεί στα εγχειρίδια με τη μορφή αυθαίρετα ταξινομημένων θεωριών που παρουσιάζονται ως «εργαλεία

ανάλυσης [ενώ και] οι ίδιες υπάγονται στην ανάλυση»¹⁸, και αποτελούν τα μείζονα εμπόδια– μπορούν να ενισχύσουν αποφασιστικά την προσπάθεια της κοινωνιολογίας να κατακτήσει τις προϋποθέσεις μιας κανονικής επιστήμης. Ο τρόπος που χαρτογραφήθηκε η κοινωνιολογία μέσα στο κίνημα της επιστημονικής ανάπτυξης αποτελεί ένα –ίσως το μόνο¹⁹– επιστημονικό σχέδιο, του οποίου η μελέτη της ανάπτυξης σε σχέση με τους μετασχηματισμούς του αντικειμένου του, μπορεί να αντικειμενοποιήσει τις σχέσεις ανάμεσα στις επιστημονικές κουλτούρες και τον σύγχρονο κοινωνικό κόσμο. Είναι το μόνο επιστημονικό σχέδιο που, από τη στιγμή που οροθετείται από τους δύο πρωτοπόρους, μπορεί να συνδέσει τις συνθήκες της διατύπωσής του με τις τότε επικρατούσες αντιλήψεις. Με άλλα λόγια: είναι το μόνο επιστημονικό σχέδιο που μπορεί να στηρίξει τον ρεαλισμό πάνω στην αναστοχαστικότητα της διαδρομής που ακολούθησε. Συνδέοντας τις συνθήκες συνάφειας (π.χ., κατάσταση του καταμερισμού της εργασίας και των ταξικών σχέσεων δύναμης) με τη αρχή συνάφειας (π.χ., τις ιδέες περί τη συνέχεια ή την ασυνέχεια) της εκάστοτε εποχής, εισάγει μία στάση αναστοχαστικού ρεαλισμού, δίνοντας έτσι μία ισχυρή βάση στη μεθοδολογία της κοινωνικής επιστήμης.²⁰

Η εξέταση των έργων των πρωτοπόρων μας αποκαλύπτει ένα παράδοξο: τα δύο έργα, αφενός, ήταν τιτάνιες –και προφανώς εντοπισμένες– προσπάθειες που αποσκοπούσαν στη σύνθεση και στο ξεπέραςμα ενεργών αντιθέσεων (διανοητικές, επιστημονικές, ιδεολογικές, κοινωνικές, πολιτικές)· αφετέρου, ενσωματώθηκαν κατά την πορεία στις διχοτομικές λογικές της φιλοσοφίας που οι δημιουργοί τους ξεπέρασαν, μετατρέπόμενα έτσι και τα ίδια στους όρους μιας επιστημολογικής –και ιδεολογικής– αντίθεσης (Ντυρκάιμ vs Βέμπερ). Κάτι που δείχνει την παρείσφρηση των διχοτομικών λογικών της φιλοσοφίας κατά την επαγγελματική ανάπτυξη της κοινωνιολογίας σε διεθνή κλίμακα – και προφανώς στις θεωρίες που η κοινωνική

¹⁸ Pierre Bourdieu, «Το ζήτημα της επιστήμης: Πώς η κοινωνική ιστορία των κοινωνικών επιστημών μπορεί να συμβάλει στην πρόοδο αυτών των επιστημών», *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις*, Αθήνα, Πολύτροπον – ΕΚΚΕ, μτφρ Μ. Θανοπούλου, Ε. Βαγγελάτου, 2005, σ. 101

¹⁹ Αυτή είναι τουλάχιστον η άποψη του Πιέρ Μπουρντιέ, βλ. στο ίδιο.

²⁰ Για την παραπέρα ανάπτυξη, βλ Αντώνης Γεωργούλας, *Μετασχηματισμοί της εκπαίδευσης: Σύγχρονη ιδεολογία και διαδικασίες συμβολικής κυριαρχίας*, ό.π., σσ. 41-42, 85-86, 106-114, 521-522.

επιστήμη παρήγαγε²¹. Αυτό πραγματοποιήθηκε και αναπαράχθηκε πρωτίστως μέσα από την παγίωση της σχολαστικής οπτικής στα κοινωνιολογικά εγχειρίδια²².

*

Η σχολαστική παραποίηση του έργου των πρωτοπόρων, δηλαδή της θεωρητικής και μεθοδολογικής τους οπτικής, πραγματοποιήθηκε με τρεις συμπληρωματικούς τρόπους. Πρώτον: με το ξερίζωμα της σκέψης τους από την εποχή τους (π.χ., τις τότε δρώσες αντιθέσεις ανάμεσα στον λόγο και τον επιστήμονα που, μεθοδολογικά, εκφραζόταν ως αντίθεση ανάμεσα στην ερμηνευτική και τον θετικισμό). Δεύτερον: με την ένταξη της σκέψης τους σε μία άχρονη ιστορία των ιδεών (π.χ., η κατανόηση των έργων τους με όρους «εθνικής παράδοσης» που διεκδικεί την «αλήθεια» του κόσμου). Τρίτον: με την επιλεκτική χρήση και/ή ιδιοποίηση πλευρών αυτών των έργων και την, επαγόμενη, αναπαραγωγή των πλασματικών διχοτομιών της νεώτερης φιλοσοφίας (άτομο – ολότητα, μεθοδολογικός ατομικισμός – μεθοδολογικός ολισμός, ερμηνευτική – θετικισμός ...). Το αποτέλεσμα είναι να τους σκεφτόμαστε ως εάν ήταν οι προφήτες αντίθετων «παραδειγμάτων» (ή αντίπαλων σεκτών, πολιτικών ιδεολογιών...), ως εάν διεκδικούσαν ο καθένας για τον εαυτό του –και, προφανώς, ό,τι προβλήθηκε σε αυτούς– το «μονοπώλιο» των «αγαθών της αλήθειας», κι όχι ως

²¹ Όπως παρατήρησα και νωρίτερα, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια του πεδίου. Αυτό, ωστόσο, θα μας έδινε ένα περιορισμένο θεωρητικό προσανατολισμό, καθώς θα μας έβαζε στην αναζήτηση ανύπαρκτων ή σχολαστικών αντιθέσεων – όπως αυτή ανάμεσα στο έργο του Εμίλ Ντυρκάιμ και του Μαξ Βέμπερ, ως εάν το έργο του ενός καταλαμβάνει τον αντικειμενικό ή τον ολιστικό πόλο και το έργο του άλλου τον υποκειμενικό ή τον ατομικιστικό πόλο –, και δεν θα μας επέτρεπε να δούμε τους κοινούς και συμπληρωματικούς όρους που κατέστησαν δυνατό το επιστημονικό σχέδιο γνώσης του κοινωνικού κόσμου.

²² Όταν ο Πιερ Μπουρντιέ μιλά για υψηλό βαθμό ετερονομίας του κοινωνιολογικού πεδίου δεν παίρνει επαρκώς υπόψη του αυτή τη διαδικασία σε σχέση με τα πολιτικά και ιδεολογικά διακυβεύματα της κάθε εποχής (βλ. «Το ζήτημα της επιστήμης», ό.π.). Αυτό το έλλειμμα ενισχύει την ευρετική αξία του θεωρητικού πλαισίου που επεξεργάστηκε ο Γάλλος κοινωνιολόγος, καθώς αφήνει ανοικτό στην ιστορική έρευνα τις συνθήκες και τις αρχές παγίωσης των διαφόρων θεωριών.

τους εισηγητές μιας νέας επιστήμης που στοχεύει στην ανακάλυψη της κοινωνικής κατασκευής των όρων της συλλογικής συμβίωσης.

Μπορούμε να δούμε το ξερίζωμα της σκέψης τους από την εποχή τους εστιάζοντας στην έρευνα της ιστορίας των κοινωνικών επιστημών, όπως αυτή ανασυγκροτήθηκε από κάποιες σχετικά πρόσφατες έρευνες που κατέδειξαν με σαφήνεια ότι κατασκευάστηκε –άλλοτε από παρεξηγήσεις, αλλά κυρίως από ιδεολογικές σκοπιμότητες– μία ολόκληρη μυθολογία γύρω από τα έργα των πρωτοπόρων και των μεταξύ τους σχέσεων. Για παράδειγμα, καταδεικνύουν ότι ο Εμίλ Ντυρκαίμ αγνοούσε το έργο του Μαξ Βέμπερ, ο κύριος όγκος του οποίου, παρεμπιπτόντως, δημοσιεύτηκε μετά το 1917 – δηλαδή, μετά τον θάνατο του πρώτου. Δείχνουν επίσης ότι τα άρθρα γύρω από την προτεσταντική ηθική έπεσαν στην αντίληψη του Φρανσουά Σιμιάν, ο οποίος τα παρουσίασε πάραυτα στην *Année Sociologique* του 1905-06 με την επισήμανση: «ιδιαίτερα σημαντικά ως προς τα αποτελέσματα που μπορούν να αντληθούν»²³.

Ο ουσιαστικός μελετητής και εισαγωγέας του έργου του Βέμπερ στη Γαλλία δεν ήταν ο Φρανσουά Σιμιάν. Ο πρώτος που πραγματοποίησε τη σύνθεση των δύο έργων, ήταν κατά τη δεκαετία 1920 ο Μωρίς Χαλμπβάκ –επιστήθιος φίλος του Φ. Σιμιάν. Η βεμπεριανή εννοιοποίηση των κοινωνικών τάξεων τον βοήθησε να διευρύνει την ντυκαϊμιανή θεωρία της συλλογικής σκέψης²⁴ – ενώ, ταυτόχρονα, κατέστησε γνωστό το έργο του Μαξ Βέμπερ στους ιστορικούς των *Annales*, στα οποία ήταν εξ αρχής στενός συνεργάτης. Ο κατασκευαστής της μυθολογίας ήταν, σε μεγάλο βαθμό, ο Ρεϋμόν. Αρόν, όταν μετά την παραμονή του στη Γερμανία το 1935, επανεισήγαγε τον Βέμπερ στη Γαλλία και τον περιέβαλε με την –τότε αναδυόμενη,

²³ Laurent Mucchelli, *Mythes et histoire des sciences sociales*, Παρίσι, La Découverte, 2004, σσ. 82-91.

²⁴ Κάτι που είναι εμφανές κυρίως στα έργα του για τη συλλογική μνήμη και τις κοινωνικές τάξεις· βλ. Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ, Ε. Ζέη, Αθήνα, Νεφέλη, 2013 [1925] και Maurice Halbwachs, *Classes sociales et morphologie*, Παρίσι, Minuit, 1972. Σε αυτές τις εργασίες είναι εμφανής η προσπάθεια σύνδεσης του θεσμικού και του ιστορικού ορθολογισμού που διαπερνά τα έργα των δύο πρωτοπόρων της κοινωνιολογίας, με τη συγκρότηση της νόησης των ατόμων διά της πρόσδεσης της μνήμης σε ευρύτερα πλαίσια – διά των οποίων συνδέονται η κατάτμηση της οικογενειακής μνήμης με τον δυϊσμό της ταξικής και τον ολισμό της εθνικής.

νέα– φιλελεύθερη ιδεολογία. Όπως μας πληροφορεί ο Μισέλ Φουκώ, η ιδεολογική ιδιοποίηση του βεμπεριανού έργου πέρασε από το συνέδριο Λίπμαν – συνέδριο που απετέλεσε μία αποφασιστική καμπή καθώς σε αυτό κατασκευάστηκε η μήτρα του νέου φιλελευθερισμού²⁵. Ολοκληρώθηκε τη δεκαετία 1960, περίοδο της ακαδημαϊκής συγκρότησης της κοινωνιολογία: ο Ρεϋμόν Αρόν καθιέρωσε τον υποτιθέμενο «ατομικισμό» του Βέμπερ ως την απόλυτη αντίθεση στον υποτιθέμενο «ολισμό» του Ντυρκάιμ και παρέδωσε τη σκυτάλη στις πρώτες γενιές της ακαδημαϊκής, σχολαστικής κοινωνιολογίας που έθεσε την ατομική δράση ως το επίκεντρο των θεωριών της²⁶. Η πρώτη, ουσιαστικά, γενιά της γαλλικής κοινωνιολογίας που εμποτίστηκε με αυτό το –δογματικό, είναι η αλήθεια– πνεύμα βρήκε τις βάσεις της επιχειρηματολογίας περί την υπεροχή της «ατομιστικής μεθοδολογίας» στις γερμανόφωνες ιδιοποιήσεις του Μαξ Βέμπερ. Η τελευταία κάλυψε ένα μικρό μέρος του βεμπεριανού έργου: αφενός, τη θεωρία της έλλογης δράσης ως προς τον σκοπό και, αφετέρου, τη θεωρία της έλλογης κυριαρχίας και του σύγχρονου κράτους – αφαιρώντας από αυτό τις κοινωνιολογικές του βάσεις που είναι ο σχεσεακός και συγκριτικός χαρακτήρας των εννοιών.

Στο γερμανόφωνο χώρο, με αφετηρία την εννοιοποίηση της κοινωνικής δράσης, συγκροτήθηκαν οι δύο μείζονες γραμμές της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών: αφενός οι «Αυστριακοί» (Leon von Mises, Friedrich von Hayek, Karl Popper) και οι «ορντοφιλελεύθεροι» του Φράιμπουργκ (W Rörke, W. Eucken, A Rüstow) και, αφετέρου, η «Σχολή της Φρανκφούρτης». Οι πρώτοι υπέταξαν την *wertrationalität* στην *zweckrationalität*, ακολουθώντας την ανθρωπολογία του εμπειρισμού, ενώ ταύτισαν αυθαίρετα την κοινωνιολογική αιτιολόγηση του Μαξ Βέμπερ με τον «μεθοδολογικό ατομικισμό» – μεθοδολογικό συμπίλημα που ήταν καθαρά δική τους επινόηση προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ενάντια στον υποτιθέμενο «ολισμό – ολοκληρωτισμό» κάθε «ιστορισμού», αλλά, και γενικότερα, κάθε ιστορικής

²⁵Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ Β. Πατσογιάννης, Αθήνα, Πλέθρον, 2012.

²⁶ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Τόμος Β΄, μτφρ Μπ. Λυκούδης, Αθήνα, Γνώση, 1991 (2^η έκδοση).

μεθοδολογίας²⁷. Σε κάθε περίπτωση, χρησιμοποίησαν το έργο του Μαξ Βέμπερ προκειμένου να στηρίξουν την φιλοσοφία και την ανθρωπολογία ενός –φανταστικού– *hominis oeconomici* – λες και διέφυγε από τη συστηματική και την ιστορική κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ η διαφορά ανάμεσα στην πραγματολογία και την αξιολογία, αλλά και η χωροχρονική ποικιλότητα αυτής της διαφοράς. Οι δεύτεροι προέταξαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο της *wertrationalität*, ακολουθώντας την ανθρωπολογία του ιδεαλισμού και εστιάζοντας την μετέπειτα κριτική τους σε ό,τι φαινόταν να σχετίζεται με την εργαλειακή ορθολογικότητα – που ταυτίστηκε με την «πραγματοποίηση». Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για την ιδεολογική ιδιοποίηση του έργου του πρωτοπόρου και την αποκοπή του από την κοινωνική επιστήμη – προς συγκρότηση της οποίας ο Μαξ Βέμπερ παράγγαγε τόσο το συστηματικό όσο και το ιστορικό έργο του.

*

Το πρωτοποριακό έργο του Μωρίς Αλμπβάρκ –για μεγάλο χρονικό διάστημα ξεχασμένο– δεν αποτελεί τη μόνη συνθετική απόπειρα του έργου των δύο

²⁷ Όσο εκπληκτικό και φαίνεται, ο όρος «μεθοδολογικός ατομικισμός» είναι μια αυθαίρετη κατασκευή που δεν συναντάται σε κανένα από τα μεθοδολογικά και τα συστηματικά κείμενα του Μαξ Βέμπερ, αλλά επινοείται από σχολαστικούς που διεκδικούν την βεμπεριανή κληρονομιά, έχοντας αναφορά σε μία επιστολή του γερμανού κοινωνιολόγου στον φίλο του R. Liefmann (με ημερομηνία 9 Μαρτίου 1920) – στην οποία ο Βέμπερ θέτει ερωτήματα σχετικά με την εγκυρότητα των «ατομικιστικών μεθόδων». Βλ. σχετικά, Bernard Valade, «De l'explication dans les sciences sociales: Holisme et individualisme», Jean-Michel Berthelot, *Epistémologie des sciences sociales*, Παρίσι, PUF, σσ. 347-405, βλ. σσ. 388 κε. Αξίζει, πάντως, να συγκρατήσουμε ότι οι επινοητές του «μεθοδολογικού ατομικισμού» δεν πραγματοποίησαν καμία έρευνα που να περιεχόταν, έστω στο κατ' ελάχιστο, στο ερευνητικό βεληνεκές του κοινωνιολογικού έργου του –δήθεν– εμπνευστή τους. Περιορίστηκαν σε παιγνίδια αναίρεσης των – φαντασιακών –αντιπάλων τους, χρησιμοποιώντας το έργο του Βέμπερ ενάντια στον εαυτό του και προς επίρρωση της ψυχροπολεμικής νέυρωσης που τους διακατείχε. Βλ., ενδεικτικά, Raymond Boudon, François Bouricaud, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Παρίσι, PUF, 1982. Στα διάφορα «λήμματα» αυτού του «Λεξικού» κατασκευάζεται μία ολόκληρη μυθολογία γύρω από την κοινωνιολογική συλλογιστική, η οποία υποτίθεται ότι θέλει να επιδιορθώσει τις «ολιστικές» εκτροπές της κοινωνιολογικής αιτιολόγησης κατά τη ψυχροπολεμική περίοδο.

πρωτοπόρων – όπως και δεν είχε κατά την περίοδο της διατύπωσής του ούτε εθνική πρόσληψη, ούτε διεθνή αποτελέσματα. Η πρώτη κοινωνιολογική σύνθεση των δύο έργων που είχε διεθνή απήχηση, ήταν αυτή του Τάλκοτ Πάρσονς. Ο εμπνευστής, όπως και το έργο του, ήταν προϊόντα του New Deal και μόνο σε σχέση με αυτές τις συνθήκες συνάφειας μπορεί να κατανοηθεί η κεντρική ιδέα της «κοινωνικής ολοκλήρωσης» που προωθήθηκε. Με άλλα λόγια: η κοινωνική θεωρία που διατύπωσε ο Τάλκοτ Πάρσονς μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε σχέση με τις συνθήκες συνάφειας που έθεσε το σχέδιο της ανοικοδόμησης της αμερικανικής κοινωνίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Ωστόσο, η εν λόγω κοινωνική θεωρία –η οποία περιέχει τις επιρροές που δέχτηκε ο εισηγητής της από τους πρωτοπόρους που εκφράζονται, αφενός, στη συνάρθρωση αξιών, κανόνων και ρόλων και, αφετέρου, στη σύνθεση των δύο κεντρικών μεθοδολογικών εννοιών, δηλαδή του κοινωνικού γεγονότος και της κοινωνικής δράσης– εγκλωβίστηκε σε ένα μοντέλο «υψιπετούς» θέασης του κοινωνικού κόσμου: πρόκειται για το μοντέλο του συστήματος. Εκ των αποτελεσμάτων, γνωρίζουμε ότι πρόκειται για ένα θεωρητικό μοντέλο το οποίο, υπό την ψυχροπολεμική πίεση, οδηγήθηκε προς τον πολιτισμικό υπερπροσδιορισμό της κοινωνικής δράσης και άφησε σε δεύτερη μοίρα τη σχέση κοινωνικών και νοητικών δομών²⁸ – κάτι που προκάλεσε μία αμηχανία που είναι εμφανής στον διαχωρισμό των professionals (νομικοί, ιατροί, μηχανικοί και εκπαιδευτικοί) από τους επιχειρηματίες: οι πρώτοι συνδέθηκαν με την αφιλοκέρδεια των νοητικών δομών και οι δεύτεροι με την ιδιοτέλεια της οικονομίας²⁹. Εάν εξετάσει κανείς τη διάκριση των

²⁸ Η σχέση των professionals με την ανιδιοτέλεια τονίζεται από τον Ρόμπερτ Μέρτον όταν αυτός σκιαγραφεί την «κανονιστική δομή της επιστήμης», βλ. Robert Merton, *The sociology of science*, Chicago University Press, 1972. Οι επιρροές του συγγραφέα από τον Τάλκοτ Πάρσονς είναι ιδιαίτερα εμφανείς και η κοινή στόχευση είναι η επαγγελματική αναγνώριση της κοινωνιολογίας..

²⁹ Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από την αντιμετώπιση αυτών των έργων είτε ως αποτέλεσμα διαφορετικών και/ ή αντίθετων «παραδόσεων» (Jeffrey Alexander, *Theoretical logic in sociology*, 4 Τόμοι, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες, University of California Press. 1982), είτε ως «ιδεοκόσμους σε αντιπαράθεση» (Πανταζής Τερλεξής, *Max Weber, Κριτική και συγκριτική θεώρηση: III, Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999). Η ιστορική κατανόηση των έργων μας δείχνει ότι δεν πρόκειται ούτε για «παραδόσεις», ούτε για ανταγωνιστικούς «ιδεοτύπους» της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά για τη συλλογική προσπάθεια της κατασκευής

professionals (ανιδιοτέλεια της δράσης τους) από τους επιχειρηματίες (ιδιοτέλεια της δράσης τους), θα κατανοήσει πάραυτα τους λόγους που αυτό το έργο δεν είχε υποδοχή από τους θιασώτες των διαφόρων θεωριών της έλλογης δράσης, ενώ, αντιθέτως, κατέστη αντικείμενο διαλόγου από τους επιγόνους της Σχολής της Φρανκφούρτης (που ακολούθησαν τη γραμμή της *wertrationalität* – και κυρίως από τον Γ. Χάμπερμας, προς ξεπέραςμα της οποίας διαμόρφωσε την έννοια της «επικοινωνιακής δράσης»).

Ακολούθησαν τρεις συνθέσεις που είχαν τεράστια διεθνή πρόσληψη στο πεδίο της κοινωνιολογικής θεωρίας – και όχι μόνο. Η πρώτη ήταν αυτή του Πέτερ Μπέργκερ και του Τόμας Λούκμαν στο φόντο της φαινομενολογίας – που πραγματοποιήθηκε στα μέσα της δεκαετίας 1960³⁰. Η δεύτερη του Πιερ Μπουρντιέ που διατυπώθηκε στην αρχή της επόμενης δεκαετίας – και φαινόταν να έχει μαρξική πινελιά που κάλυπτε τον διευρυμένο υλισμό της θρησκείας και της πολιτικής του Μαξ Βέμπερ³¹. Η τρίτη ήταν αυτή του Άντονι Γκίντενς, η οποία ταύτισε, άστοχα κατά την άποψή μου, τον Μαξ Βέμπερ με τον μεθοδολογικό ατομικισμό³². Δεν θα μείνω πιο πολύ σε αυτές τις ενδιαφέρουσες συνθέσεις που διατυπώθηκαν κατά την

μιας ενιαίας κοινωνιολογικής θεωρίας που ανατροφοδοτείται από την αντιπαράθεσή της με τις κοινωνικές πρακτικές και, ταυτόχρονα, αφήνει ανοικτές τις δυνατότητες της εννοιολογικής της ανατροφοδότησης.

³⁰ Πέτερ Λ. Μπέργκερ, Τόμας Λούμαν, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, μτφρ Κ. Αθανασίου, Αθήνα, Νόσος, 2003.

³¹ Η θεωρία πρακτικής ως σχέση ανάμεσα σε δομημένες και σε δομούσες δομές – ή ως διαφορά ανάμεσα στο «χρόνο της δράσης και στη δράση του χρόνου» που επιτρέπει τη μετατροπή του οικονομικού σε συμβολικό κεφάλαιο, δηλαδή την κυριαρχία– κινείται ουσιαστικά μέσα στον κοινωνιολογικό χάρτη των δύο πρωτοπόρων (Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Γενεύη, Droz, 1972. Η μαρξιστική πινελιά βρίσκεται στην ιδέα της μετατρεψιμότητας του οικονομικού σε συμβολικό κεφάλαιο και έγινε ανεπαίσθητη κατά τη δεύτερη διατύπωση της θεωρίας πρακτικής το 1980 (Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, μτφρ Θ. Παραδέλλης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

³² Anthony Giddens, *The constitution of society*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1984

ψυχροπολεμική περίοδο. Ούτε θα επεκταθώ σε νεότερες, όπως, για παράδειγμα, ο «ερμηνευτικός θετικισμός» («narrative positivism») που πρότεινε ο Άντριου Άμποτ³³.

Σε κάθε περίπτωση, η σχολαστική οπτική που έχει αποκρυσταλλωθεί στα εγχειρίδια της κοινωνιολογίας, αντιμετωπίζει, ακόμη και σήμερα, τους δύο πρωτοπόρους με τους όρους μιας αντίθεσης, παρόλο που αυτή η –δήθεν αντίθεση– έχει επικαλυφθεί από ατέλειωτα ζεύγη αντιθέσεων που κατασκευάστηκαν από τον ανεξάντλητο σχολαστικισμό των κοινωνικών θεωριών³⁴. Επειδή εδώ δεν μπορώ να επεκταθώ στις εγχειριδιακές παγιώσεις της σχολαστικής λογικής, θα επανέλθω στη κεντρική μου υπόθεση, δηλαδή στα κοινά σημεία και στη συμπληρωματικότητα δύο θεωριών που αποτελούν τους συμβολικούς οδοδείκτες της κοινωνικής επιστήμης.

3. Η οροθέτηση της κοινωνιολογικής θεωρίας

Όπως ήδη σημειώθηκε, τα έργα των δύο πρωτοπόρων έχουν μία κοινή βάση και ορισμένες συμπληρωματικές πλευρές, οι οποίες οροθετούν τον εννοιολογικό χάρτη και τις μείζονες μεθοδολογικές συνδέσεις. Η κοινή βάση αποτελείται τόσο από θεωρητικά όσο και από μεθοδολογικά στοιχεία. Αφενός, αμφότεροι επιδίδονται σε ένα κυνήγι των πλασματικών αντιθέσεων που είχαν συσσωρευτεί στη νεώτερη φιλοσοφία και είχαν επιφέρει έναν ανατιολόγητο επιστημολογικό δυϊσμό. Το αποτέλεσμα ήταν να κατανοήσουν την κοινωνιολογία ως συνέχεια της ιστορίας. Αφετέρου, καθώς θεωρούσαν ότι η ιστορία και η κοινωνιολογία έχουν κοινή μεθοδολογία ή, με άλλα λόγια, ότι η κοινωνιολογία είναι η συστηματοποίηση της ιστορίας, εγκατέλειψαν τους δύο, μεταξύ τους αντίθετους, φιλοσοφικούς μονισμούς και εισήγαγαν την πολυπαραγοντική ανάλυση· κάτι που εκφράζεται στις μεθοδολογικές προτάσεις του ιδεοτύπου και της ρήξης με τις προϊδεάσεις. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις συναντούμε την ίδια ιδέα: η μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας προαπαιτεί την κατασκευή ενός θεωρητικού μοντέλου. Το θεωρητικό μοντέλο συνίσταται στη διατύπωση κάποιων υποθέσεων και, διά μέσου της συγκρότησης ενός συστήματος μεταβλητών, στην αντιπαράθεσή του με την

³³ Andrew Abbott, *Processual sociology*, Σικάγο – Λονδίνο, The University of Chicago Press, 2016.

³⁴ Αντώνης Γεωργούλας, *Μετασχηματισμοί της εκπαίδευσης*, ό.π., βλ. Παράρτημα.

κοινωνική δραστηριότητα – δηλαδή, με τα κοινωνικά γεγονότα ή με τις θεσπισμένες πρακτικές και με τις κοινωνικές δράσεις.

Το πρώτο κοινό στοιχείο, λοιπόν, είναι το κυνήγι των πλασματικών αντιθέσεων που είχαν αδρανοποιήσει την φιλοσοφική και την ανθρωπο-επιστημονική σκέψη της εποχής τους. Αμφότεροι ξεπέρασαν με επιτυχία το δίλλημα της ηθικής φιλοσοφίας ανάμεσα στην ηθική του καθήκοντος και τον ωφελιμισμό, αντιλαμβανόμενοι ως καθήκον της κοινωνικής επιστήμης την κατάκτηση της δυνατότητας της γνώσης των πραγματικών διαδικασιών³⁵. Επίσης ξεπέρασαν τη γνωσιοθεωρητική διχοτομία των δύο φιλοσοφικών μονισμών, δηλαδή τον εμπειρισμό και τον απριρισμό, προτείνοντας μία –συμπληρωματική από πολλές πλευρές– κοινωνιολογική θεωρία της γνώσης³⁶. Έδειξαν τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούσε η κάθε αναγωγή του κοινωνικού σε βιολογικούς ή μεταφυσικούς παράγοντες³⁷ – συνήθως, όσοι συνδέουν τον Μαξ Βέμπερ με τον ιδεαλισμό παραβλέπουν τόσο τον πολιτικό του, όσο και τον θρησκευτικό του υλισμό [αφενός, την θεωρία κυριαρχίας και, αφετέρου, την ανάλυση των αντιθέσεων μάγος – κληρικός και προφήτης – κληρικός]³⁸. όσοι επιμένουν να

³⁵ Χάρην παραδείγματος μπορούμε να διαβάσουμε παράλληλα ορισμένα σχετικά κείμενα των δύο πρωτοπόρων. Βλ. ενδεικτικά, Emile Durkheim, «Ο προσδιορισμός του ηθικού γεγονότος» και «Αξιολογικές και πραγματολογικές κρίσεις», *Κοινωνιολογία και φιλοσοφία*, ό.π. και Max Weber, «Η επιστήμη ως επάγγελμα», *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Β', ό.π.

³⁶

³⁷ Στα μείζονα μεθοδολογικά τους έργα. Επίσης, ας θυμηθούμε ότι ο Μαξ Βέμπερ απέκλεισε από την τυπολογία της κοινωνικής δράσης κάθε σύνδεση με βιολογικούς παράγοντες.

³⁸ Κάτι που παραβλέπουν όσοι αφαιρούν τη συστηματική κοινωνιολογία της θρησκείας από τις μείζονες κοινωνιολογικές αναλύσεις του Προτεσταντισμού και των θρησκειών της Ινδίας, της Κίνας και, κυρίως του Αρχαίου Ιουδαϊσμού ή με άλλα λόγια τον ιδεότυπο από την αντιπαράθεσή τους με τις διαφορετικές ιστορικές πραγματικότητες και τη συγκριτική δυνατότητα που εξασφαλίζουν οι σχεσιακές έννοιες. Για τον «πολιτικό υλισμό του Μαξ Βέμπερ, βλ. Christian de Montlibert, «Courte note sur le matérialisme politique de Max Weber» (υπό δημοσίευση).

βλέπουν τον Εμίλ Ντυρκάιμ ως ένα ιδεαλιστή και ολιστή νέας κοπής, ξεχνούν τη θεωρία του ηθικού ατομικισμού³⁹.

Αυτή η κοινή στάση απέναντι στις αδιέξοδες διχοτομικές λογικές, οδήγησε τους δύο «πρωτοπόρους» σε μία κοινή μεθοδολογική στάση που έχει δύο αλληλένδετες πλευρές. Από τη μία, αμφότεροι βλέπουν την κοινωνιολογία ως τη συνέχεια της ιστορίας ή ακριβέστερα, ως τη συστηματοποίηση της ιστορίας. Ολόκληρη η συστηματική κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ αποτελείται από έννοιες οι οποίες θα μπορούσαν να εμπεδώσουν μία ισχυρή συγκριτική βάση για την κατανόηση και την εξήγηση της ανθρώπινης ιστορίας – κάτι που εξάλλου προσπάθησε και ο ίδιος συνδέοντας τη συστηματική του κοινωνιολογία με τις, ιστορικά εντοπισμένες, κοινωνιολογικές αναλύσεις του ⁴⁰. Η παράλληλη ανάγνωση της *Εξέλιξης της παιδαγωγικής σκέψης*, των *Κανόνων της κοινωνιολογικής μεθόδου* και του *Περί καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας*⁴¹, θα έδειχνε με ευκολία την ιστορική και σχεσεακή θεμελίωση εννοιών όπως αυτή του κοινωνικού γεγονότος ή της θεσμικά ρυθμισμένης πρακτικής σε σχέση με την έννοια, ας πούμε, της ηθικής πυκνότητας. Από την άλλη πλευρά, η παραπάνω στάση τούς απομακρύνει από τις αναγωγές και

³⁹ Η οποία διατυπώνεται περιεκτικά στην έννοια του «διπού ανθρώπου» (homo duplex). Βλ. Emile Durkheim, «Ο διϊσμός της ανθρώπινης φύσης και οι κοινωνικές του συνθήκες», στο *Κοινωνιολογία και φιλοσοφία*, ό.π.

⁴⁰ Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., Max Weber, *La sociologie des religions*, γαλλική μτφρ, Παρίσι, Gallimard, 1996, Max Weber, *The religion of India: The sociology of Hinduism and Buddhism*, (αγγλική μτφρ) Glencoe, The Free Press, 1958, Max Weber, *The religion of China: Confucianism and Taoism*, (αγγλική μτφρ) Glencoe, The Free Press, 1951, Max Weber, *Ancient Judaism*, (αγγλική μτφρ) Glencoe, The Free Press, 1952. Σε αυτές ακριβώς τις ιστορικές αναλύσεις φαίνεται η συγκριτική διάσταση της συστηματικής κοινωνιολογίας που παρουσιάστηκε υπό τον γενικό τίτλο *Οικονομία και κοινωνία* (έργο που εκδόθηκε στα ελληνικά σε έξι τόμους σε μετάφραση του Θ. Γκιούρα από τις εκδόσεις Σαββάλας)

⁴¹ Emile Durkheim, *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης*, μτφρ Κ. Αθανασιάδης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, Εμίλ Ντυρκάιμ, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, ό.π., Emile Durkheim, *De la division du travail social*, Παρίσι, PUF, 1987 (11^η έκδοση). Η ηθική πυκνότητα ως γενεσιουργός θεσπισμένων πρακτικών εντοπίζεται ιστορικά την κολεγιακή ζωή των μεσαιωνικών Πανεπιστημίων.

τους οδηγεί στην επεξεργασία πολύ-παραγοντικών μοντέλων εξήγησης της κοινωνικής δραστηριότητας: προς επαλήθευση μπορούμε να ανατρέξουμε στις αναλύσεις της *Αυτοκτονίας* και να διαβάσουμε τις διάφορες εκδοχές του προτεσταντισμού υπό το πρίσμα της τυπολογίας της κοινωνικής δράσης⁴². Μάλλον δεν θα μας είναι ιδιαίτερα δύσκολο να κατανοήσουμε τη διαφορά ανάμεσα στις σχεσεακές λογικές κατασκευής –συγκριτικών– εννοιών, διά μέσου μιας συλλογιστικής που στηρίζεται στις –διατυπωμένες με όρους πιθανοτήτων– δυνατότητες, και τον σχετικισμό που απορρέει από τον υπέρμετρο εκθειασμό της ελευθερίας – που εικάστηκε ότι διαπερνά τις επιστήμες της κοινωνία και/ ή του πολιτισμού⁴³.

Δοθείσης της πιθανολογικής σκέψης που εισάγουν στην κοινωνιολογική αιτιολόγηση οι δύο πρωτοπόροι, μπορούμε να διατυπώσουμε σαφέστερα τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στον ιδεότυπο και τη ρήξη με τις προϋποθέσεις. Θα μπορούσε να πει κανείς: μα πώς είναι δυνατόν η έννοια του ιδεοτύπου να είναι της ίδια τάξης με αυτή της ρήξης με τις προϋποθέσεις; Κι όμως είναι της ίδια τάξης. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι η ιδέα της ρήξης δεν περιλαμβάνει μόνο τις «κοινές έννοιες» (*notiones vulgaris*) ή τις «προϋποθέσεις» (*praenotiones*) του κοινού νου, αλλά και τις επεξεργασμένες θεωρίες, όπως αυτή της «προόδου» του Αύγουστου Κοντ ή της «εξέλιξης» του Χέρμπερτ Σπένσερ, οι οποίες «δεν είναι νόμιμα υποκατάστατα των πραγμάτων», και «προχωρώντας κανείς, έτσι, δεν μένει μόνο στη σφαίρα της ιδεολογίας, αλλά αποδίδει στην κοινωνιολογία μίαν έννοια που δεν είναι καν

⁴² Εμίλ Ντυρκάιμ, *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μτφρ Μ. Μαρκάκης, Αθήνα, Αναγνωστίδης, χ.χ., όπου ο συγγραφέας δημιουργεί ένα εξηγητικό μοντέλο έχοντας ως υποδομή τις κατηγορίες της σκέψης. Από τη άλλη, ο ευκολότερος τρόπος –από την άποψη της προσβασιμότητας– για να γίνει κατανοητή η σχέση ανάμεσα στην τυπολογία της κοινωνικής δράσης (Max Weber, *Βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας*, μτφρ Μ.Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Κένταυρος, 1983, σ. 217) και στην κοινωνιολογική αιτιολόγηση βρίσκεται στην ανάλυση των προτεσταντικών σεκτών σύμφωνα με τον τόπο κατοικίας, το επάγγελμα και σε άλλες κοινωνικές μεταβλητές (βλ. «Η επαγγελματική ηθική του ασκητικού προτεσταντισμού» στο *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του προτεσταντισμού*, ό.π.)

⁴³ Για την κριτική στην πλασματική αντίθεση προσδιορισμού – ελευθερίας ή αιτιότητας – τελεολογίας, βλ. Max Weber, *Κριτική της θεωρίας του Stammer*, μτφρ Μ.Γ. Κυπραίος, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ., σσ.201-209.

κοινωνιολογική»⁴⁴. Αρκεί επίσης να αναλογιστούμε ότι «ο ορισμός της κοινωνιολογίας» που προτείνει ο Μαξ Βέμπερ αποτελεί τη σύνθεση και, ταυτόχρονα, το ξεπέρασμα του επιστημολογικού δυισμού, μιας και η «ερμηνευτική κατανόηση της κοινωνικής συμπεριφοράς» δεν μένει μετέωρη στο στερέωμα του υποκειμενισμού, αλλά συνδέεται με την «αιτιώδη εξήγηση της πορείας των συνεπειών της»⁴⁵. Επιπροσθέτως, ο ιδεότυπος είναι ένα διαλεκτικό μοντέλο, καθώς είναι μεν η νοητική κατασκευή του κοινωνικού επιστήμονα, αλλά η οποία οφείλει να αντιπαρατίθεται στην πραγματικότητα για τη μελέτη της οποίας κατασκευάστηκε: «και προκύπτει για την επιστημονική εργασία η αποστολή να καθορίση κατά πόσον εις πάσαν συγκεκριμένην περίπτωσιν η πραγματικότης προσεγγίζει εις αυτήν την ιδεατήν εικόνα ή απομακρύνεται εξ αυτής»⁴⁶

Μπορούμε να δούμε καθαρότερα ότι πρόκειται για έννοιες της ίδιας τάξης αν ανατρέχαμε στη συζήτηση του Φρανσουά Σιμιάν με τους ιστορικούς της εποχής του. Ο Φρανσουά Σιμιάν, δείχνοντας ότι η ιστορία δεν είναι μία γεγονοτολογική αφήγηση, δεν δείχνει μόνο το υλικό και το νοητικό περιβάλλον που βρίσκονται σε παγιωμένη μορφή (στους ρυθμιστικούς θεσμούς της πρακτικής και στους θεσμούς της σκέψης και/ ή τις νοοτροπίες). Δείχνει επίσης ότι ο χρόνος, εν προκειμένω το παρελθόν, είναι μία από τις μεταβλητές της κοινωνικής επιστήμης του παρόντος: αυτή είναι που θέτει τα ερωτήματα στο παρελθόν σύμφωνα με τις έγνοιες και τον εν γένει βαθμό της ανάπτυξής της⁴⁷. Μήπως, άραγε, αυτή η θέση, η οποία διατυπώνεται δύο-τρία χρόνια πριν ο Μαξ Βέμπερ, προτείνει την έννοια του ιδεοτύπου, δεν δείχνει μία κοινότητα ιδεών που δημιουργούνται σε διαφορετικά διανοητικά και κοινωνικά περιβάλλοντα, αλλά που εκφράζουν μία κοινή στάση απέναντι στα θεωρητικά και μεθοδολογικά –

⁴⁴ Εμίλ Ντυρκάιμ, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μτφρ Λ.Μ. Μουσούρου, Αθήνα, Gutenberg, 1978, σσ. 80-84».

⁴⁵ Max Weber, *Βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας*, ό.π.

⁴⁶ Max Weber, *Βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας*, μτφρ Μ.Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Κένταυρος, 1983, σ. 218). (Max Weber, «Η 'αντικειμενικότης' της κοινωνιολογικής και της κοινωνικοπολιτικής γνώσεως», *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Α', μτφρ, Α. Γρηγορογιάννης, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1972, σσ. 56-57.

⁴⁷ François Simiand, «Méthode historique et sciences sociales», *Revue de Synthèse Historique*, 1/ 1903, σσ. 1-22 και François Simiand, «Méthode historique et sciences sociales», *Revue de Synthèse Historique*, 2/ 1903, σσ. 122-157,

και, προφανώς, όχι μόνο— αδιέξοδα μιας εποχής με, την ταυτόχρονη, διατύπωση θεωριών του ξεπεράσματος τους;

Αμφότερες οι έννοιες τονίζουν τον κατασκευαστικό χαρακτήρα της ιστορικής και κοινωνικής έρευνας και, ταυτόχρονα, μας διαφυλάσσουν από υποκειμενικά ολισθήματα που ψάχνουν θεμελιώσεις είτε σε ιστορικού βολонταρισμούς, είτε σε βιολογικές—δήθεν— νομοτέλειες. Επανεξετάζουμε την ιστορία ή εξετάζουμε το παρόν με τη βοήθεια ενός θεωρητικού μοντέλου και μιας μεθοδολογίας που μας δίνεται από τη συγκαιρινή μας ανάπτυξη του εφαρμοσμένου ορθολογισμού της επιστήμης— αρκεί βέβαια το αυτονόητο: να είμαστε ενήμεροι και ενήμερες για τις τρέχουσες εξελίξεις της κοινωνικής επιστήμης και να μην απεμπολούμε απερίσκεπτα κάθε ιδέα γνωστικής συσσώρευσης για χάρη μιας—πάντα ιδιοτελούς ως προς τα αποτελέσματά της— πίστης στην ισοσθένεια των υποκειμενικά αποβλεπτικών αποφάνσεων.

*

Τρία είναι τα στοιχεία, τα οποία μέσα από μια αμοιβαία συμπληρωματικότητα, ολοκληρώνουν, τρόπον τινά, την κοινωνιολογία ως επιστήμη, δηλαδή δημιουργούν συνάφεια ανάμεσα στην εννοιολόγηση των κοινωνικών πρακτικών και τα πραγματικά τους αποτελέσματα. Πρόκειται για ένα διάβημα που στηρίζεται σε μία αυστηρή μεθοδολογία, η οποία παρέχει τις προϋποθέσεις για να αντιστοιχηθούν οι επιστημονικές έννοιες με τα κοινωνικά γεγονότα και τις κοινωνικές δράσεις ή, με άλλα λόγια: οι θεσπισμένες πρακτικές με τις στρατηγικές του μετασχηματισμού τους.. Λέγοντας συμπληρωματικότητα, εννοώ τα στοιχεία που κομίζει η μία θεωρία και βγάζει από τα αδιέξοδα την άλλη. Το πρώτο είναι μεθοδολογικής τάξης και πρόκειται για τη συμπληρωματικότητα του κοινωνικού γεγονότος και της κοινωνικής δράσης. Το δεύτερο, προέκταση του πρώτου, αφορά στην οργάνωση των εννοιών: το κοινωνικό γεγονός ανοίγει την οπτική για την εννοιοποίηση και την παρατήρηση των θεσπισμένων πρακτικών, η κοινωνική δράση ανοίγει την οπτική της εννοιοποίησης και της παρατήρησης των θεσπιζουσών δράσεων. Το τρίτο αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στις επιστημονικές και τις ηθικές αξίες και είναι τη συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στην αξιολογική δέσμευση και την αξιολογική ουδετερότητα.

Ενάντια σε μία—μάλλον κυριαρχούσα ακόμα— αντίληψη, κατά την οποία οι μεθοδολογικές προτάσεις των δύο πρωτοπόρων αποτελούν τους όρους μιας αγεφύρωτης αντίθεσης, θεωρώ ότι αυτές είναι συμπληρωματικές. Συχνά θεωρείται ότι το κοινωνικό γεγονός, δηλαδή οι θεσπισμένες πρακτικές ή, με άλλα λόγια, οι

θεσμικά ρυθμισμένες συμπεριφορές, αποτελούν ένα είδος εγκλωβισμού της ανθρώπινης πρακτικής σε παγιωμένους κανόνες – που ο Εμίλ Ντυρκάιμ υποτίθεται ότι θεωρούσε ως παγίωση σχημάτων σκέψης και αυτό αληθεύει ως ένα βαθμό.⁴⁸ Οι λίγο πιο προσεκτικές, αλλά πάντα προκατειλημμένες, αναγνώσεις του έργου του, θα βρεθούν σε αδιέξοδο διαβάζοντας ορισμένα αποσπάσματα – που ανατρέπουν τις σχολαστικές προκαταλήψεις:· Ενδεικτικά, θ αναφέρω δύο:

«Το κάθε σχολικό σύστημα σχηματίζεται από στοιχεία δύο ειδών. Από τη μία πλευρά υπάρχει ένα σύνολο καθορισμένων και σταθερών διευθετήσεων, παγιωμένες μέθοδοι, με μία λέξη θεσμοί... Ωστόσο, ταυτόχρονα, στο εσωτερικό του συγκροτημένου μηχανισμού υπάρχουν ιδέες που τον δουλεύουν και τον παρακινούν στην αλλαγή... Υπάρχει πάντα... ένα κίνημα για κάτι διαφορετικό από το υπάρχον, μία τάση προς ένα λίγο-πολύ προσβλεπόμενο ιδεώδες».⁴⁹

⁴⁸ Αν και σε σχετικά πρόσφατες μελέτες, η Αν Ρόουλς δείχνει ότι η επιστημολογία του Εμίλ Ντυρκάιμ στηρίζεται στην αλληλεπίδραση – κι όχι στη σχέση ανάμεσα στις ιδιότητες των προς μελέτη εμπειρικών πεδίων (Ann W. Rawls, *Epistemology and practice: Durkheim's The Elementary Forms of Religious Life*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2004. Η συγγραφέας, εστιάζοντας στο κύριο σώμα των αναλύσεων του βιβλίου για τις «στοιχειώδεις μορφές της θρησκευτικής ζωής», δείχνει την αμετρωπία που προκάλεσε η σχολαστική οπτική στην κοινωνιολογία. Ενάντια στις συνήθεις αναγνώσεις του μείζονος αυτού έργου που περιορίζονταν σε ένα σχολαστικό σχολιασμό της «Εισαγωγής» και του «Συμπεράσματος», χάριν υποτίθεται της ανάδειξης της συμβολής του στην κοινωνιολογία της γνώσης, η Αν Ρόουλς καταδεικνύει ότι η αφετηρία της επιστημολογίας –δηλαδή της διαμόρφωσης των κατηγοριών της σκέψης ή, άλλως, των σταθερών πλαισίων που συνδέουν την πραγματικότητα και τη νόηση– βρίσκεται στις στιγμές πυκνών αλληλεπιδράσεων, όπως είναι οι τελετουργίες. Από όσα παρουσίασα νωρίτερα, θεωρώ ότι οι δύο τρόποι θεωρητικής γνώσης, δηλαδή το μοντέλο που περιέχει τις σχέσεις ανάμεσα σε ιδιότητες και αυτό της αμεσότητας των διαπροσωπικών σχέσεων, είναι οι δύο συμπληρωματικοί τρόποι που οι πρωτοπόροι κατάφεραν να γεφυρώσουν, κάτι που προκαλούσε αμηχανία στη φιλοσοφία της εποχής τους, ήτοι τη «γνωσιοθεωρία» και την «οντολογία» – αμηχανία που αναπαράγεται από κοινωνικο-φιλοσοφικό σχολαστικισμό μέχρι τις μέρες μας.

⁴⁹ E. Durkheim, «L'évolution et le rôle de l'enseignement secondaire en France», *Education et sociologie*, [http://www. uqap.quebec.ca](http://www.uqap.quebec.ca).

«Πράγματι, η θρησκεία δεν είναι μόνο ένα σύστημα ιδεών, αλλά πρωτίστως ένα σύστημα δυνάμεων... Με αυτό εννοώ ότι ο άνθρωπος, όταν ζει τη θρησκευτική ζωή, πιστεύει ότι συμμετέχει σε μια δύναμη που τον κυριαρχεί, αλλά που ταυτόχρονα τον στηρίζει και τον ανυψώνει πάνω από τον εαυτό του.

...Αλλά οι φυσικές δυνάμεις δεν είναι παρά φυσικές δυνάμεις: κατά συνέπεια παραμένουν έξω από τον εαυτό. Μπορώ να τις δω απ' έξω· δεν με διαπερνούν, δεν έρχονται να αναμιχθούν στην εσωτερική μου ζωή...[,] είναι μόνο οι ηθικές δυνάμεις που μπορώ να αισθανθώ μέσα μου, που μπορούν να με προστάζουν και να με ενδυναμώνουν. Και επαναλαμβάνω, αυτές οι δυνάμεις είναι πραγματικές, βρίσκονται πράγματι μέσα μου. Διότι αυτό το αίσθημα παρηγοριάς και εξάρτησης δεν είναι ψευδαίσθηση.

... Συνοπτικά, αυτό που ζητώ από τον ελεύθερο διανοητή είναι να τοποθετηθεί μπροστά στη θρησκεία με το πνεύμα του πιστού. Μόνο με αυτήν την προϋπόθεση μπορεί να ελπίζει ότι θα την κατανοήσει. Να την αισθανθεί όπως ακριβώς την αισθάνεται ο πιστός, διότι [η θρησκεία] δεν είναι αληθινά παρά μόνο αυτό που είναι για τον τελευταίο. Επίσης, όποιος δεν μεταφέρει στη μελέτη της θρησκείας ένα είδος θρησκευτικού συναισθήματος, δεν μπορεί να μιλήσει γι' αυτήν. Θα έμοιαζε με έναν τυφλό που θα μιλούσε για τα χρώματα»⁵⁰.

Στα παραπάνω παραθέματα μόνο οι όροι με τους οποίους ορίζεται η τυπολογία της κοινωνικής δράσης απουσιάζουν – αλλά είναι απολύτως εμφανή τα γνωστικά και ηθικά συμπληρώματα των θεσπισμένων πρακτικών.

Ο Εμίλ Ντυρκάιμ έχει απόλυτη επίγνωση ότι οι θεσπισμένες πρακτικές, τα κοινωνικά γεγονότα, είναι παγιώσεις κάποιων δυνάμεων, τις οποίες ο Μαξ Βέμπερ όρισε με μεγαλύτερη ακρίβεια στην τυπολογία της δράσης σε σχέση με τον προσανατολισμό τους: έλλογος σκοπός, αξίες, συναισθήματα και παράδοση βάζουν σε μία συνεχή δοκιμασία αλλαγής τις παγιωμένες πρακτικές. Όποιος θεωρεί ότι η κατανόηση είναι μία έννοια όπως και μία μεθοδολογική στάση άγνωστη στον Εμίλ Ντυρκάιμ, θα έλεγα ότι τουλάχιστον σφάλει... Απλώς, ο Μαξ Βέμπερ ακολούθησε με μεγαλύτερη ακρίβεια στην ιστορική του κοινωνιολογία το αναλυτικό βελγικές αυτής

⁵⁰ Emile Durkheim, «L'avenir de la religion» [1914], *La science sociale et l'action*, Παρίσι, PUF, 1970, σσ. 306-309.

της στάσης (π.χ., στις αναλύσεις των προτεσταντικών σεκτών σε σχέση με την τυπολογία της δράσης).

Το τρίτο στοιχείο της συμπληρωματικής σχέσης των δύο θεμελιωτών αφορά στη σχέση ανάμεσα στις επιστημονικές και τις ηθικές αξίες. Θεωρώ ότι υπάρχει συμπληρωματικότητα ανάμεσα στη θέση περί αξιολογικής ουδετερότητας που διατύπωσε ο Μαξ Βέμπερ και σε αυτή περί την αξιολογική δέσμευση στις μείζονες αξίες της σύγχρονης κοινωνίας που υπερασπίστηκε ο Εμίλ Ντυρκάιμ. Ο Μαξ Βέμπερ, παλεύοντας με τον επιστημολογικό δυισμό που αποτελούσε την αρχή συνάφειας στη γερμανική διάνοηση της εποχής του, δεν είχε άλλο τρόπο να υπερασπιστεί το αίτημα για την αυτονομία της κοινωνικής επιστήμης παρά μόνο αν ξέφευγε από αυτή μέσα από τη διπλή άρνηση του θετικισμού και της ερμηνευτικής. Πώς; αναζητώντας ακριβώς μία δυνατότητα αξιολογικής ουδετερότητας. Την άφησε ωστόσο μετέωρη, όπως φαίνεται στα έργα κάποιων του επιγόνων: όπως στον προοπτικισμό της κοινωνιολογίας της γνώσης που πρότεινε ο Καρλ Μανχάιμ⁵¹, στην ορθοκανονιστική οπτική θέσης που πρότεινε ο Γκεόργκι Λούκατς⁵² και στην ενσωμάτωση της αξιολογικής στην εργαλειακή ορθολογικότητα που πρότειναν οι Αυστριακοί. Ο Εμίλ Ντυρκάιμ αποκατέστησε αυτόν τον μετεωρισμό: ακολουθώντας την κοντινή επιστημολογία, έδειξε ότι η κοινωνιολογία είναι εγγεγραμμένη στην αξιολογική υποδομή της σύγχρονης κοινωνίας και, κατά προέκταση, είναι η επιστήμη που οργανώνει την κριτική της μέσα από τον ισολογισμό του ιδεοτύπου της σύγχρονης κοινωνίας σε σχέση με τον βαθμό της εφαρμογής του⁵³. Μετά από αυτό, ποιος άραγε θα υποστήριζε σοβαρά ότι η ιδεοτυπική μεθοδολογία είναι εκτός του αξιολογικού ορίζοντα της σύγχρονης κοινωνίας; Ότι οι επιστημονικές αξίες είναι ανεξάρτητες από τις κοινωνικές αξίες – και αντιστρόφως;

⁵¹ Καρλ Μανχάιμ, *Ιδεολογία και ουτοπία*, μτφρ Γ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Γνώση, 1997.

⁵² Γκεόργκι Λούκατς, *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ Κ. Καβουλάκος, Αθήνα, Εκκρεμές, 2006.

⁵³ Βλ. Αντώνης Γεωργούλας, «Ο Ντυρκάιμ και η κοινωνιολογία της μεταμοντέρνας στάσης», «Εισαγωγή» στο Emile Durkheim, *Πραγματισμός και κοινωνιολογία*, μτφρ Α. Γεωργούλας, Αθήνα Πεδίο, 2011, σσ. 42-49.

4. Αντί συμπεράσματος: Η τρίτη επιστημονική κουλτούρα

Μίλησα για τη ρήξη που πραγματοποίησαν ο Μαξ Βέμπερ και ο Εμίλ Ντυρκάιμ. Μίλησα και για τα εμπόδια που μας βάζει η σχολαστική οπτική και συγκεκριμενοποιούνται στις εγχειριδιακές λογικές. Εξέτασα αδρομερώς τους συμβολικούς οδοδείκτες, δηλαδή τα κοινά και τα συμπληρωματικά στοιχεία που εισάγονται από το έργο των δύο πρωτοπόρων – διά μέσου των οποίων πραγματοποιείται η ρήξη και τίθενται οι βάσεις για την οικοδόμηση της κοινωνιολογίας. Απομένει μία αναφορά σε ένα μείζον, κατά την άποψη μου, ερώτημα: σε τι άραγε συνεισέφερε αυτή η ρήξη και το επακόλουθό της, δηλαδή η κοινωνιολογία, στη διεύρυνση της επιστημονικής κουλτούρας και στη διεύρυνση των οριζόντων της σύγχρονης κοινωνίας;

Η κοινωνιολογία, ως μία «τρίτη επιστημονική κουλτούρα», όπως θα έλεγε ο Β. Λεπένις, αποτέλεσε τη γέφυρα που συνέδεσε τις δύο παλαιότερες. Δηλαδή τις επιστήμες της φύσης και τις ανθρωπιστικές σπουδές ή, με όρους επιστημολογίας, τον θετικισμό και την ερμηνευτική. Πώς; Μα συνδέοντας όλες τις διχοτομίες που συνόδευσαν τις επιστημονικές κουλτούρες με τις κοινωνικές συνθήκες της εμφάνισής τους – κάτι που πρωτίστως πραγματοποίησαν οι δύο πρωτοπόροι. Αυτή η νέα επιστημονική κουλτούρα επέτρεψε να συγκροτηθεί μία επιστημονική ανθρωπολογία, η οποία ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα τόσο από τη διαισθητική ανθρωπολογία της φιλοσοφίας, όσο και από την αναγωγική ανθρωπολογία του νατουραλισμού⁵⁴.

⁵⁴ Για την παραπέρα ανάπτυξη, βλ. Αντώνης Γεωργούλας, *Η γένεση της κοινωνιολογίας και η σύγχρονη ανθρωπολογία*, ό.π., 495-502.

*Ταυτότητες στο αμφιθέατρο.
Αγορά, υπαλληλία και διανόηση : συμβολή
στη συζήτηση για τον πανεπιστημιακό
δάσκαλο με αφετηρία το έργο του
καθηγητή Π. Τερλεξή.*

*Γεωργία Γούγα #, Ιωάννης Καμαριανός **

Περίληψη

Σκοπό της μελέτης αποτελεί η συμβολή στη συζήτηση για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αναδυόμενων ταυτοτήτων στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της ταυτότητας του ακαδημαϊκού δασκάλου, ανιχνεύοντας την πολυπλοκότητα της καθημερινής ζωής στο αμφιθέατρο και τη σημασία και τις επιπτώσεις της οργανωτικής ρύθμισης. Τελικά, υποθέτουμε πως η κατανόηση της σημασίας της οργανωτικής ρύθμισης (ή απορύθμισης) είναι κομβική και για την διαχείριση των ταυτοτήτων σε εποχή οικονομικής κρίσης .

Λέξεις κλειδιά: Ανώτατη Εκπαίδευση, κρίση, ακαδημαϊκή ταυτότητα

Δρ. Κοινωνιολογίας , ΤΕΙ Αθήνας.

* Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών.

I. Εισαγωγή: μετασχηματισμοί υπό κρίση

Η Η αλλαγή και η μετεξέλιξη του ρόλου του πανεπιστημιακού δασκάλου όπως και συνολικότερα η κοινωνική διάσταση και ιδιαίτερα η κοινωνική σημασία του πανεπιστημιακού θεσμού, αποτελούν σημαντικούς άξονες των σύγχρονων αναλύσεων στα πεδία της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πολιτικής (Scott, 2000; Fuller, 2009).

Η ανάγκη μελέτης της μετεξέλιξης του ρόλου του ακαδημαϊκού δασκάλου ως μέρους της στρατηγικής στιγμής της ακαδημαϊκής σχέσης την οποία στα πλαίσια αυτής της μελέτης ονομάζουμε 'αμφιθέατρο', γίνεται ακόμη επιτακτικότερη λόγω της οικονομικής κρίσης. Συγκεκριμένα, με επίκεντρο τη μελέτη της μεταλλαγής της ακαδημαϊκής ταυτότητας, θεωρούμε ότι ο σχετικός προβληματισμός εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των ερευνών για την κοινωνική διάσταση και σημασία του χώρου της Ανώτατης Εκπαίδευσης και συνδέεται, με τα πεδία της μελέτης των προτεινόμενων προγραμμάτων σπουδών, με τη μελέτη των συνθηκών σπουδών αλλά και τη σύνδεση με την κοινωνία και την εργασία (Κυπριανός 2016; Kladis 2006).¹

Ιδιαίτερα στο ελληνικό συγκείμενο, η ακαδημαϊκή σχέση και η ακαδημαϊκή ταυτότητα δοκιμάζονται υπό το βάρος της χρηματοοικονομικής κρίσης με έντονα ορατές τις συνέπειες στα πεδία των προγραμμάτων σπουδών που αναπροσαρμόζονται, των συνθηκών σπουδών που υποβαθμίζονται και της σχέσης της σπουδής με την εργασία που απομακρύνεται (Αλεξάκης 2011; Kiprianos, et all 2011).

Είναι άλλωστε κοινός τόπος στην σχετική βιβλιογραφία πως η πρόσφατη κρίση χρέους, οδηγώντας συνολικά το κοινωνικό κράτος σε συρρίκνωση, απογύμνωσε το ελληνικό πανεπιστήμιο αναδεικνύοντας τις δομικές του αδυναμίες. Κατά την οπτική μας, το υπό μελέτη φαινόμενο ουσιαστικά αφορά σε κρίση θεσμικής ταυτότητας κατά

¹ Για περισσότερα σχετικά με την κοινωνική διάσταση του Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης δεξ: Κυπριανός Π. Η μαγεία του Πτυχίου. Αθήνα: Βιβλιόραμα, Scott, P. (2000). *Higher Education Re-formed*. London: Falmer Press και Kladis, D. (2006). «The Social Dimension of the Bologna Process: Principles and Concepts». *Bologna Handbook, Supplement I*. September 2006. Editors EUA and RAABE Academic Publishers.

την οποία τα ελληνικά πανεπιστήμια πιάστηκαν να αναπτύξουν συγκεκριμένες μορφές ρυθμιστικής λογικότητας.

Ιδιαίτερα, στον ελληνικό ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο οι αναλύσεις είναι επικεντρωμένες στην σημασία των επιπτώσεων της χρηματοοικονομικής κρίσης και της υποχώρησης του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας. Βέβαια οι αναλύσεις αυτές αποτελούν σημαντικό κοινό τόπο και των μελετητών του Ευρωπαϊκού χώρου της Ανώτατης Εκπαίδευσης καθώς τα νέα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα επηρεάζουν σημαντικά την δυναμική του Ευρωπαϊκού αλλά και του Ελληνικού χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (Stamelos & Kavasakalis 2015: 34-36; Yang 2003; Giroux 2002).

Έτσι, υπό το πρίσμα της Βεμπεριανής σκέψης με επίκεντρο τη βούληση του κοινωνικού υποκειμένου και την κοινωνική συνθήκη, η μελέτη της σημασίας του μετασχηματισμού του ρόλου του ακαδημαϊκού δασκάλου συμβάλλει στην συζήτηση για την ανάλυση και ερμηνεία των μεταβολών που προκλήθηκαν υπό την πίεση της χρηματοοικονομικής κρίσης, καθιστώντας ορατό ένα δίπολο διαδικασιών της ανώτατης εκπαίδευσης όπου από τη μία η εργαλειακότητα καθίσταται δομικό χαρακτηριστικό της διαχείρισης της γνώσης και της επικοινωνίας στην καθημερινή πρακτική ενώ από την άλλη ενισχύεται το διακύβευμα για μια εκπαιδευτική διαδικασία ως κοινωνικο-πολιτικό αγαθό. Είναι ενδεικτικό της σημασίας του αγαθού πως σύμφωνα με τα καταστατικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διαμόρφωση της Ανώτατης Εκπαίδευσης, η εκπαιδευτική διαδικασία είναι σημαντική για την δημοκρατική συνύπαρξη και την κοινωνική συνοχή.

II. Η σημασία της μελέτης: Μεθοδολογία και σκοποθεσία

Εάν προσπαθούσαμε να ορίσουμε την αφετηρία των διαδικασιών που προσδιόρισαν την πορεία που σήμερα ονομάζουμε 'ρήξη με την μεγάλη εκπαιδευτική έρευνα' αυτή θα ήταν η κρίση των ύστερων '70. Πιο συγκεκριμένα στην ελληνική βιβλιογραφία οι συζητήσεις για την κρίση του ελληνικού Πανεπιστημίου έχουν την αφετηρία του στις προηγούμενες δεκαετίες (Κυπριανός 2016). Είναι όμως ιδιαίτερα ενδιαφέρον πως πριν περίπου από μια δεκαετία (2006), ο Δ. Κλάδης συνυπογράφει στο πρόλογο του συλλογικού τόμου με τίτλο «Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου», τη θέση περί πολύπλευρης κρίσης του ελληνικού Πανεπιστημίου. 'Μια κρίση νομιμοποίησης απέναντι στη κοινωνία, μια κρίση ταυτότητας...'» (Κλάδης, Κοντιάδης και Πανούσης 2006:11). Έτσι εδώ και δεκαετίες στη συζήτηση για τον

Ελληνικό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης κυριαρχούν όροι όπως κρίση, μεταρρύθμιση, εκσυγχρονισμός, αλλαγή. (Κλάδης, Κοντιάδης και Πανούσης 2006; Δαμανάκη, Κουλαϊδής κ.ά. 2006).

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια με τη δημοσιοποίηση από το ΥΠΟΠΑΙΘ (21 Ιουνίου 2006) προσχεδίου πρότασης για 'αλλαγές του θεσμικού πλαισίου' στη δομή και λειτουργία των ελληνικών Α.Ε.Ι.² Τις χρονιές αυτές των έντονων διεργασιών για την Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση θα σημαδέψουν οι φοιτητικές διαμαρτυρίες αλλά και οι απεργίες των διδασκόντων. Οι εικόνες αυτές μπορούν να συνδεθούν αναλυτικά και να ερμηνευτούν συγκριτικά με τις εικόνες των Γάλλων και των Άγγλων φοιτητών, οι οποίοι αντιδρούσαν, σε αρκετές περιπτώσεις μαζί με τους καθηγητές τους, για τις εξελίξεις στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ευρώπη. Άλλωστε οι διαμαρτυρίες αυτές όπως και οι ανάλογες στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, αποτέλεσαν το κομβικό ζήτημα στο πλαίσιο των γενικότερων προβληματισμών για την εξέλιξη του ενιαίου Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. (The Guardian 29/1/2011).

Η χρηματοοικονομική κρίση και η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, με τις παρεπόμενες επιπτώσεις του στον πυλώνα της εκπαίδευσης, επιφέρει μεταξύ άλλων και μια ιδιαίτερη επανανοηματοδότηση των όρων που αφορούν στη συζήτηση για την Ανώτατη Εκπαίδευση. Βέβαια, στην περίπτωση της Ελλάδας, η μεταρρύθμιση του πεδίου της Ανώτατης Εκπαίδευσης δεν είναι απλώς ζήτημα πολιτικής και σύγκλισης με τον υπόλοιπο Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης αλλά αποτελεί ζήτημα δημοσιονομικής επιβίωσης. Από την άλλη, αναλυτές και διανοούμενοι όπως ο J. Habermas θα προσδιορίσουν το ζήτημα της κρίσης χρέους ως πρόβλημα ευρωπαϊκό, που αφορά στην ποιότητα και στη κοινωνική συνοχή των δυτικών κοινωνιών (Habermas 1984; Staats 2004).

Υπό αυτή τη συνθήκη είναι σημαντικό να μην περιοριστούμε σε μια οικονομική θεώρηση του φαινομένου, καθώς η σύλληψη και διαχείριση των διαδικασιών που συμβαίνουν στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία υπό την πίεση των επιπτώσεων της κρίσης χρέους, αντανακλούν καθημερινότητες καθώς σχηματίζουν την οργανωτική και την γνωσιακή σχέση και συνεπώς αποτελούν μια συνεχή ερευνητική πρόκληση για την ελληνική και τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

² Εδώ θα θέλαμε να σημειώσουμε τον όρο *αλλαγές* και όχι *αλλαγή* του θεσμικού πλαισίου.

Συμπερασματικά, βασικό άξονα της σύγχρονης συζήτησης για το μετασχηματισμό των ταυτοτήτων στο αμφιθέατρο, αποτελεί η θέση πως είναι ορατές οι άμεσες οικονομικές επιπτώσεις στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης, καθώς η υποχώρηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους σήμαινε συνολικές περικοπές, οι οποίες θέτουν ζητήματα βιωσιμότητας του θεσμού. Από την άλλη όμως θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του επαναπροσδιορισμού της δυναμικής του πεδίου με σκοπό την κατανόηση της νοηματοδότησης των μεταλλαγών ή των επικείμενων ρυθμίσεων της ακαδημαϊκής θεσμικής κουλτούρας.

Θεωρούμε πως η επικέντρωση αυτή είναι δυνατό να οδηγήσει στην ανάδειξη των οργανωτικών λογικών προσδιορισμού τόσο των θεσμικών πρακτικών όσο και των υποκειμενικών δράσεων, υλοποιώντας την Βεμπεριανή προϋπόθεση σύνδεσης της βούλησης του κοινωνικού υποκειμένου με την αντικειμενική συνθήκη με ανάλογες κατανοήσεις και στρατηγικές αναφορικά με την κοινωνική διάσταση και τη σημασία του θεσμού.

Έτσι, για την επίτευξη της παραπάνω σκοποθεσίας θα επιχειρήσουμε καταρχήν να συγκρίνουμε σχετικά ρυθμιστικά κείμενα ενώ στη συνέχεια χρησιμοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο του του Steve Fuller (2009) για μια κοινωνιολογία του πανεπιστημιακού δασκάλου³, θα επιχειρήσουμε να συνδέσουμε πτυχές της μετεξέλιξης της ταυτότητας του πανεπιστημιακού δασκάλου με αφετηρία το έργο και τις θέσεις του Π. Τερλεξή. Η επισήμανση χαρακτηριστικών του Ν. 1268/82 και η επιλογή συγκεκριμένων θεματικών στο έργο του Τερλεξή θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε δομικά χαρακτηριστικά της μετεξέλιξης του Λόγου της οργάνωσης του ελληνικού Πανεπιστημίου ως τις μέρες μας. Στην ανίχνευση της εξέλιξης σημαντικών χαρακτηριστικών της κουλτούρας του ελληνικού Πανεπιστημίου θα μας ενισχύσει και η συγκριτική θεώρηση των παρατηρούμενων μέχρι χθες αξιακών κατηγοριών με αυτές τις αξιακές κατηγορίες που ανιχνεύονται στην πρόσφατη προσπάθεια μεταρρύθμισης που επιχειρήθηκε με το Ν.4009/11.

Η συγκριτική αυτή προσπάθεια θεωρούμε πως μπορεί να αποτελέσει τη βάση ενός γόνιμου προβληματισμού για την μεταλλαγή των ταυτοτήτων που συλλειτουργούν στην στρατηγική ακαδημαϊκή στιγμή που ονομάσαμε 'αμφιθέατρο'.

³ Για περισσότερα δες : Fuller Steve (2009). *The Sociology of Intellectual Life*. London:Sage.

Βέβαια στην προσπάθεια αυτή δεν είναι δυνατό να μην συνυπολογίσουμε τις επιπτώσεις της χρηματοοικονομικής κρίσης στο πεδίο της εκπαίδευσης.⁴

Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε υποκειμενικές επιλογές και δομικές επιταγές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την ποιότητα του πανεπιστημιακού θεσμού. Αφετηρία της ανάλυσης, στη συζήτηση των δομικών και οργανωτικών στοιχείων του θεσμού θα αναζητήσουμε στα ρυθμιστικά κείμενα των νομικών πλαισίων 1268/82 και 4009 /11. Θεωρούμε πως η συγκεκριμένη σύνδεση του υποκειμενικού της ακαδημαϊκής δράσης και της δομικής επιταγής, μπορεί να διευκολύνει την ανίχνευση δομικών χαρακτηριστικών και ανάδειξης αξιακών κατηγοριών και στη συνέχεια να οδηγήσει σε υποθέσεις κατανόησης των επιλογών μορφοποίησης του θεσμού του ελληνικού πανεπιστημίου.

III. Ρύθμιση και απορρύθμιση: από το Ν. 1268/82 στο Ν. 4009/11.

α. Ανίχνευση οργανωτικών χαρακτηριστικών του ελληνικού Πανεπιστημίου όπως ανιχνεύονται στο Ν. 1268/82.

Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των αξόνων των δύο νομικών πλαισίων θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε αξιακές κατηγορίες, ιδιαίτερα χαρακτηριστικές για τα συγκεκριμένα οργανωτικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν σημαντικές πτυχές της οργανωτικής κουλτούρας του ελληνικού Πανεπιστημίου.

Ο Νόμος Πλαίσιο 1268/82 (ΦΕΚ Α87 19820716, 16.07.1982) αποτέλεσε γέννημα του αιτήματος για εκδημοκρατισμό του ελληνικού Πανεπιστημίου. Η αλλαγή και ο εκδημοκρατισμός ήταν τα κυρίαρχα αιτήματα του ελληνικού κοινωνικο-πολιτικού πεδίου ιδιαίτερα μετά το 1974. Η αλλαγή δεν ήταν μόνο το κυρίαρχο οργανωτικό πρόταγμα αλλά ουσιαστικά υπήρξε το σημαίνον και το σημαινόμμενο όσων συνέβαιναν και όσα η ελληνική κοινωνία επιθυμούσε να συμβούν μετά το 1974. Έτσι, ανάλογες του συγκεκριμένου κοινωνικο-ιστορικού συγκείμενου ήταν και οι βασικές αρχές που επηρέασαν καθοριστικά το ελληνικό Πανεπιστήμιο.

⁴ Για περισσότερα δεξ: Ιωάννης Καμαριανός και Γεωργία Γούγα (2016), "Αμφιθέατρο υπό κρίση: Η υπό οικονομική κρίση ρύθμιση του χώρου της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης", σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Πρακτικά του Πέμπτου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, σελ. 199-208.

Χαρακτηριστικά είναι τα κείμενα για τη σύνδεση του νομικού πλαισίου με τις κοινωνικές δυναμικές της συγκεκριμένης κοινωνικο-ιστορικής στιγμής.

Έτσι ως σημαντικό μέλημα του νομοθέτη του 1268/82 (κεφάλαιο Α' «Γενικές Αρχές»): προβλέπεται πως η Ανώτατη Εκπαίδευση ως διαδικασία αποτελεί “αποστολή πέρα από την παραγωγή της γνώσης” και “συντείνει στη διαμόρφωση υπεύθυνων ανθρώπων με επιστημονική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική συνείδηση παρέχοντας τα απαραίτητα εφόδια που θα εξασφαλίζουν την άρτια κατάρτισή τους για επιστημονική και επαγγελματική σταδιοδρομία”.

Στο κανονιστικό αυτό κείμενο του Ν. 1268/82 η κοινωνική και πολιτική διάσταση του αμφιθεάτρου ως διαδικασία και σχέση νοηματοδοτείται αξιακά σύμφωνα με όσα είδαμε ότι ανίχνευε ο πανεπιστημιακός δάσκαλος στο κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο.

Συμπερασματικά μέσα από τα παραπάνω, είτε αναλύοντας το συγγραφικό έργο είτε μελετώντας το θεωρητικό κείμενο, είτε αναδεικνύοντας το ρυθμιστικό κείμενο (στην περίπτωση αυτής της μελέτης τον Ν.1268/82 ως ενδεικτικό της κουλτούρας της οργάνωσης) προκύπτουν συλλήψεις της ερευνητικής και διδακτικής διαδικασίας στο Πανεπιστήμιο για τα συμβαλλόμενα μέρη, όπου η ακαδημαϊκή ταυτότητα προσδιορίζεται, όχι ως πεδίο όπου λαμβάνει χώρα μια διαδικασία παραγωγής γνώσης, αλλά κυρίως ως μια διαδικασία νοηματοδότησης και δράσης μέσα από την έρευνα και τη διδασκαλία.

β. Η Χρηματοοικονομική κρίση και ο 4009/11

Παρά την κοινή –επιστημονική και πολιτική- αποδοχή της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής σημασίας του εκπαιδευτικού πεδίου για την ελληνική κοινωνία, η εκπαίδευση αποτέλεσε μαζί με το πεδίο εφαρμογών πολιτικής της υγείας το σημαντικότερο χώρο-στόχο των δράσεων συρρίκνωσης όπως αυτές σχεδιάστηκαν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF). Στη βάση των προτάσεων είναι η νεοφιλελεύθερη οπτική (McSherry 1992), σύμφωνα με την οποία τα αίτια του προβλήματος αφορούν στις εσωτερικές δομές της οικονομίας των χωρών. Η οπτική αυτή, την οποία συμμερίζεται και το Δ.Ν.Τ., επικεντρώνεται στα λάθη των πολιτικών που εφαρμόστηκαν από τις υπερχρεωμένες χώρες. Όπως δείχνουν τα εμπειρικά δεδομένα η υποβάθμιση αυτών των δύο βασικών λειτουργιών του κοινωνικού

κράτους, της Εκπαίδευσης και της Υγείας, προέρχεται από την ιδιωτικοποίηση, την ελαχιστοποίηση των επενδύσεων και την μείωση των χρηματοδοτήσεων (Wilson & Wise 1986). Η διεθνής βιβλιογραφία για τις επιπτώσεις των πολιτικών του Δ.Ν.Τ. (IMF), ιδιαίτερα στα πεδία της Υγείας και της Παιδείας είναι αποκαλυπτική (Stuckler & Basu 2009, Armijo & Faucher 2002). Ο Glassman επικεντρώνει αναλυτικά στη περίπτωση της Ταϊλάνδης, όπου η οικονομική έκρηξη συνέβη αρχικά στα 1995-1996.

Στις περιπτώσεις αυτές το οικονομικό βάρος πέφτει στις οικογενειακές στρατηγικές (Logan & Mengisteab 1993). Σύμφωνα ακόμη με σημαντικούς μελετητές οι επιλογές αυτές έχουν ζημιογόνα αποτελέσματα τόσο για στο κοινωνικό όσο και στο οικονομικό πεδίο. Κατά τους Buchmann & Hannum (2001) η υποβάθμιση ιδιαίτερα ζωτικών κοινωνικών λειτουργιών όπως η εκπαίδευση δεν είναι μόνο κοινωνικά, αλλά και οικονομικά ζημιογόνα.

Συμπερασματικά, σε τομείς όπως η Εκπαίδευση και η Υγεία το κοινωνικό υποκείμενο καθίσταται πλέον πελάτης/καταναλωτής, ενώ το δυναμικό management αναδεικνύει με επίταση τα ζητήματα της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας με κριτήριο την λογική της Αγοράς (Ball 2008).

Η κυρίαρχη επιδιωκόμενη λειτουργία είναι η ευελιξία προσαρμογής στις μεταβολές της Αγοράς. Η τελική ικανότητα ευελιξίας παράγει και τον τελικό βαθμό αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας.

Οι εκπρόσωποι των διαφορετικών αντικρουόμενων συμφερόντων που προτείνεται να συμμετέχουν στην πανεπιστημιακή διοίκηση μετατρέπονται σε α-ιστορικές, α-χρονικές, α-κοινωνικές/οικονομικές «αναγνωρισμένες προσωπικότητες» από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Υπάρξεις, που αν υφίστανται θέτουν σε άμεση αμφισβήτηση την έννοια της «διακυβέρνησης» (αποτελεσματικής ή μη).

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε σχετικά με τη οικονομική στήριξη του θεσμού. Σύμφωνα με το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο, τα ελληνικά Α.Ε.Ι. επιχορηγούνται από το Κράτος για την εκπλήρωση της αποστολής τους. Έχουν την ευθύνη της διαχείρισης των πόρων που προέρχονται τόσο από την κρατική επιχορήγηση όσο και από την περιουσία τους.

Ριζικά διαφοροποιημένες από τις ρυθμίσεις του Ν.1268/82 ήταν οι ρυθμιστικές προτάσεις του νόμου 4009/11, καθώς οι τελευταίες επανεννοιολογούν την οικονομική αυτοτέλεια της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης ως χρηματοδότηση επί προγραμματικών συμφωνιών. Η σχετική ρύθμιση χαρακτηρίζεται και σε αυτό το

σημείο κατά κύριο λόγο από την υποχώρηση του Κράτους χωρίς όμως να είναι σαφές το πλαίσιο της εξεύρεσης των πόρων. Πιο συγκεκριμένα, οι προτάσεις της συγκεκριμένης ρύθμισης καταλήγουν να είναι ουσιαστικά μια αγωνιώδης προσπάθεια δραστικών περιορισμών της δημόσιας χρηματοδότησης στην Ανώτατη Εκπαίδευση.

Όσον αφορά τα λειτουργικά έξοδα των ιδρυμάτων, αυτά προβλεπόταν να περιοριστούν με την προτεινόμενη δραστική μείωση των ιδρυμάτων και με τη συμπίεση του τακτικού προϋπολογισμού τους. Είναι ενδεικτικό πως ήδη κατά το έτος 2009-2010, η μείωση ήταν της τάξεως του 30%.

Ο άξονας κλειδί των νέων εξελίξεων όπως αποτυπώνεται στα σχετικά κείμενα του Ν. 4009/2011 είναι η υποκειμενική επιλογή και ευελιξία. Προτείνονται συνεπώς προγράμματα σπουδών με «ακαδημαϊκή οργάνωση που διευκολύνει την ελευθερία μετακίνησης μεταξύ διαφορετικών προγραμμάτων σπουδών, γνωστικών αντικειμένων και ιδρυμάτων της χώρας, με ακαδημαϊκά κριτήρια και με δυνατότητα παρακολούθησης αναγνωρισμένων περιόδων σπουδών σε ιδρύματα του εξωτερικού».

Ακόμη, οι βραχυχρόνιες επιμέρους συμβάσεις επιλογής και η χάραξη υποκειμενικών διαδρομών, όπως για παράδειγμα η εκπαίδευση μέσα από τρίχρονα ή και συντομότερα προγράμματα σπουδών, καθιστούν τις σύντομες και αποκομμένες εργαλειακές υποκειμενικές στρατηγικές ως τις κυρίαρχες αφηγήσεις του κοινωνικού (Balias et al. 2011). Πιο συγκεκριμένα, η διάσπαση και η μεταβολή της γραμμικής αφήγησης ως συνεχούς συνεκτικής μετάβασης από βαθμίδα σε βαθμίδα στον εκπαιδευτικό χώρο καθίσταται μια πραγματικότητα. Σύμφωνα με το Ν. 4009/11, ο σπουδαστής καλείται να χαράξει μόνος του στο χώρο αυτό τις διαδρομές του και να αναπτύξει τις στρατηγικές του, σύμφωνα προφανώς με την ικανότητά του ή το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό του κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, από τη συγκριτική αναφορά στα παραπάνω αξονικά σημεία των δύο ρυθμίσεων προκύπτει πως σταδιακά επιχειρείται μία ρυθμιστικού τύπου διαφοροποίηση της οργανωτικής θέσμισης και κουλτούρας, η οποία κατά την άποψή μας δεν αφορά στην απελευθέρωση από τα δεσμά του γραφειοκρατισμού, αλλά με αυτή επιδιώκεται η μετάβαση προς ένα χώρο όπου υλοποιούνται σε διαφοροποιημένο κανονιστικό περιβάλλον ημικρατικές, ιδιωτικές και εθελοντικές δράσεις και συμβάσεις με κυρίαρχο οργανωτικό λόγο αυτό της αγοράς σε πλέγματα ευελιξίας.

Τελικά, η κρίση χρέους ως επιβολή των προτεραιοτήτων της Αγοράς σε βάρος των πολιτικών και κοινωνικών αναγκών των κοινωνικών υποκειμένων και του δημοκρατικού πολιτικού πεδίου είχε ως άμεση συνέπεια και το τέλος των συνεκτικών, γραμμικών, μεγάλων αφηγήσεων (Γούγα & Καμαριανός 2011).

Σε αυτό το πλαίσιο ευελιξίας το κυρίαρχο κανονιστικό διακύβευμα δεν αποτελεί η γνώση, αλλά αναδεικνύεται το ζήτημα της επαγγελματοποίησης των σπουδών. Έτσι, το 'αμφιθέατρο' προσδιορίζεται όχι ως χώρος που λαμβάνει χώρα μια διαδικασία παραγωγής γνώσης, αλλά κυρίως μια διαδικασία επαγγελματοποίησης.

Τελικά τα συμμετέχοντα υποκείμενα εξελίσσουν δυναμικά την επαγγελματική τους ταυτότητα. Υπό το πρίσμα της καθημερινής ζωής στο αμφιθέατρο η υποχώρηση του κράτους σημαίνει για τον ακαδημαϊκό και ένα νέο πλαίσιο στη διαμόρφωση των συνθηκών έρευνας και διδασκαλίας. Έτσι, η επαγγελματοποίηση οδηγεί τους πανεπιστημιακούς δασκάλους στην υιοθέτηση 'υβριδικών ταυτοτήτων', όπου ο ικανός οικονομικός σχεδιασμός και διαχείριση των ζωτικών πόρων οφείλει να συνδυάζεται με την ακαδημαϊκότητα και την ακαδημαϊκή πολιτισμική παράδοση (Scott, 1995& 2000; Αγγελόπουλος 2014).

IV. Ο πανεπιστημιακός δάσκαλος η υβριδική επαγγελματική ταυτότητα και η εκπαιδευτική πρακτική στο αμφιθέατρο: αγορά, υπαλληλία και διάνοηση.

Για Κάνοντας μια σύντομη και σε συγκεκριμένους άξονες ανάλυση των δύο κανονιστικών κειμένων που επιλέχθηκαν για τη ρυθμιστική τους σημασία προκύπτουν δύο βασικές κατηγορίες με ιδιαίτερη αξία για την συνολική κουλτούρα της οργάνωσης του ελληνικού Πανεπιστημίου. Από τη μία η ρύθμιση του 1268/82 και από την άλλη η πιο πρόσφατη ρύθμιση του 4009/11. Και οι δύο αυτές ρυθμίσεις επιλέχθηκαν ως σημαντικές των μεταλλαγών τόσο στο εσωτερικό του Ελληνικού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης όσο και ως ενδεικτικές του κοινωνικοπολιτικού συγκείμενου. Από τη μια τόσο η επιβολή της γραφειοκρατικής γραμμικότητας της κεντρικής εξουσίας (N.126882) όσο και από την άλλη (N.4009/11) οι πρόσφατα κυρίαρχες μετανεωτερικές αποκομμένες αφηγήσεις, οδηγούν σε μεταλλαγή και αναδιαμόρφωση ταυτοτήτων στο πεδίο του αμφιθέατρου.

Ιδιαίτερα, οι μετά την κρίση κυρίαρχες αφηγήσεις δεν θέτουν μόνο την αδυναμία σχεδιασμού των ερευνητικών δράσεων με κοινωνικό προσανατολισμό λόγω της

μείωσης των χρηματοδοτήσεων, αλλά αφορούν ουσιαστικά τον εργαλειακό χαρακτήρα της εκπαιδευτικής πρακτικής στο αμφιθέατρο, καθώς οι μεταβαλλόμενες ταυτότητες ενσωματώνουν, όπως είδαμε, την αλληλεξάρτηση της επιστημονικής δράσης με το management και τον τεχνο-γραφειοκρατικό ορθολογισμό, παράγοντας τελικά οργανωτική κουλτούρα (Τερλεξής 1999).⁵

Ενδεικτικές των παραπάνω είναι οι δράσεις του ακαδημαϊκού προσωπικού. Χαρακτηριστική του κλίματος πριν την εφαρμογή του Ν. 1268/82 είναι η διεισδυτική και αναλυτική γραφή του πανεπιστημιακού δασκάλου. Γράφει ο Π. Τερλεξής στον πρόλογο του *Πολιτικοί Προσανατολισμοί και Κοινωνική Αλλαγή* (1976)⁶ στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1975: “Εδώ και λίγο καιρό κάτι φαίνεται να αλλάζει: ένας αέρας ζωογόνος και ανανεωτικός φαίνεται να φυσάει τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο όσο και σε εξωπανεπιστημιακούς κοινωνικοπολιτικούς κύκλους που ασκούν επιρροή στον επιστημονικό χώρο”.

Αναστοχαστικά ένας από τους συγγραφείς του Νόμου 1268/82 θα γράψει στα 2014: *“Λειτουργήσαν μέσα στο γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα της εποχής που είχε διαμορφώσει έναν άνεμο αλλαγής σε όλο το εύρος των εκφάνσεων και των λειτουργιών της κοινωνίας. Και αυτό το κλίμα δεν υπήρξε κάτι που εμφανίστηκε στιγμιαία και αποτυπώθηκε στις εκλογές του 1981”*. (Κλάδης 2014, σ. 177):

Ακριβώς αυτός είναι ο προβληματισμός του πανεπιστημιακού δασκάλου. Τον Π. Τερλεξή απασχολεί η ελευθερία και η ελευθερία των ιδεών. Αυτή είναι η έλλειψη που προτάσσει και τον παρακινεί στα γραπτά του 'τουλάχιστον στο σημείο που θα επέτρεπε στις κοινωνικές επιστήμες να θέσουν τις βάσεις “στον ελεύθερο στοχασμό”

⁵ Η διαπλοκή επιστήμης και management αποτελούν το κεντρικό πυρήνα σύγχρονου διεπιστημονικού προβληματισμού. Για περισσότερα δες την ενδελεχή μελέτη του Π. Τερλεξή (1996). *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*. Αθήνα, Παπαζήσης.

⁶ Την ίδια εποχή ο Π. Τερλεξής ως Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικής Επιστήμης του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών συγγράφει και δημοσιεύει *Το Πολιτικό Σύστημα* (1973), *Οικονομία και Δημοκρατία* (1973), *Αυταρχικός Άνθρωπος Ψυχολογική και Κοινωνική βάση της κοινωνικής συμπεριφοράς* (1975), *Πολιτική κοινωνικοποίηση* (1975), *Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή* (1976), *Πολιτική Συμμετοχή στο Σύγχρονο κράτος* (1976), *Πολιτισμολογία* (1976), *Μαρξιστική Κοινωνιολογία* (1978), και τις σημαντικές μελέτες του για την Εξωτερική Πολιτική, την Κύπρο, το Κυπριακό και το Αιγαίο.

(Τερλεξής 1975 σ. viii). Ο άξονας της προβληματικής της ελευθερίας του στοχασμού ενυπάρχει ιστορικά στη σκέψη του ακαδημαϊκού δασκάλου, ενώ εμφανίζεται και στις ανάλογες συζητήσεις για την ρυθμιστική σημασία νομικών κειμένων για τον ελληνικό και όχι μόνο χώρο ανώτατης εκπαίδευσης. Η σημασία που δίνουν οι σημαντικότεροι διανοητές του αιώνα και ειδικότερα ο Max Weber καταδεικνύει τον διαχρονικό χαρακτήρα της προβληματικής της ελευθερίας στο ‘αμφιθέατρο’⁷.

Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του Max Weber η ελευθερία και ιδιαίτερα η ελευθερία σκέψης και επιλογής είναι κεντρικός άξονας προσανατολισμού. ⁸ Για τον Τερλεξή είναι ακόμη ιδιαίτερα σημαντική η εσωτερική εγκυρότητα του επιστημονικού πεδίου καθώς ο διανοούμενος ακαδημαϊκός αναζητά τόσο την εσωτερική εγκυρότητα του επιχειρήματος όσο και την εξωτερική εγκυρότητα του εντοπισμού και ανάλυσης του κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου στο πεδίο (Τερλεξής 1975α) ⁹.

Πιο συγκεκριμένα με την ρύθμιση του Ν. 1268 η οργανωτική κουλτούρα και ιδιαίτερα η ρυθμιστική ποιότητα της σχέσης που το ‘αμφιθέατρο’ αναπτύσσει με τον τοπικό διοικητικό μηχανισμό, αλλά και την κεντρική διοίκηση (Υπουργείο Παιδείας , Οικονομικών κ.ά.) ως μέρος της λειτουργίας του ελληνικού Πανεπιστημίου, είναι σημαντική για την ποιότητα των ταυτοτήτων.

⁷ Ενδεικτικά για τη σκέψη του Max Weber αναφορικά με το πεδίο του Πανεπιστημίου δεσ: Max Weber (1974) *Max Weber on Universities: the power of the state and the dignity of the academic calling in Imperial Germany*. (Shils Ed. Μτφρ). University of Chicago Press: Chicago.

⁸ “*Lehrfreiheit und Lernfreiheit*”, θα επιμείνει ο Max Weber στην ομιλία του προς τους μεταπτυχιακούς του φοιτητές στο πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1918, όπως αυτή καταγράφηκε στο πόνημα του Γερμανού διανοητή “*Wissenschaft als Beruf*,” (Η επιστήμη ως επάγγελμα). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (1922). Tubingen,: σσ. 524-555.

⁹ Η σκέψη αυτή του πανεπιστημιακού δασκάλου θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα ως πλαίσιο τόσο ανάλυσης όσο και εκπαιδευτικής διαχείρισης της ‘μετα-αλήθειας « στο αμφιθέατρο. Για τον προβληματισμό δεσ: Φωτόπουλος Ν., Γούγα Γ. , Καμαριανός Ι. (2018). “Η κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης την εποχή της μετα-αλήθειας”, *3^ο πανελλήνιο συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*. Κύπρος.

Στη σχέση αυτή του ακαδημαϊκού με την κανονικοποίηση και τη ρύθμιση αναδεικνύεται ο γραφειοκρατικός νόμος ως αναλυτικό πρίσμα (Τερλεξής 1988, σσ.97-140). Με την μελέτη του αυτή ο Τερλεξής λίγα χρόνια μετά την εφαρμογή του Νόμου Πλαισίου μέσα στον οποίο και ο ίδιος λειτουργεί -και μάλιστα σε θέσεις εξουσίας- δεν προτείνει μια νοηματική κατασκευή, αλλά ένα χρήσιμο μεθοδολογικό για την ανάλυση ενός τρόπου κοινωνικής ρύθμισης.

Υπό αυτό το πρίσμα η μελέτη του πανεπιστημιακού θεσμού και της οργάνωσής του αποκτά νέα νοήματα, ως μέρος μια συνεκτικής και γραμμικής αφήγησης του Διευθυντικού Κράτους, καθώς η σχέση Πανεπιστημίου- πανεπιστημιακού και κρατικής παρέμβασης νοηματοδοτείται ως δικαιοπολιτική πρακτική (Τερλεξής 1996). Αντίστοιχα είναι χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον πως ο Max Weber παρά την οικονομική του εξάρτηση από το γερμανικό κράτος ως πανεπιστημιακός, δεν σταματά να βρίσκεται σε μια συνεχή διαμάχη, με το ρόλο του ως πανεπιστημιακού, ώστε με όπλο το λόγο του και τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά του εργαλεία να αντιμάχεται με τα άρθρα του σε επιστημονικά περιοδικά και δημοσιεύσεις αλλά και στις εφημερίδες την ακαδημαϊκή ακεραιότητα του πανεπιστημιακού διανοούμενου απέναντι στο γερμανικό Υπουργείο Παιδείας το οποίο αντιμετώπιζε το Πανεπιστήμιο ως μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής. Ο Weber χωρίς κλυδωνισμούς κάνει δράση την ακαδημαϊκή του αυτονομία, όντως ο ίδιος πανεπιστημιακός υπό την κρατική ρύθμιση (Weber (Shils) 1974 ; Fuller 2009, p. 110).

Στο ξεμάγεμα του κόσμου (1999, σ. 360-440) -στον πρώτο τόμο, από τους τρεις του σημαντικότερου έργου του για τον Max Weber- ο Π. Τερλεξής θα εντάξει την κρίσιμη διάκριση της μαρξιστικής πράξης από την βεμπεριανή δράση, υιοθετώντας ταυτόχρονα στην ακαδημαϊκή καθημερινότητα την προσωπική παρέμβαση με όπλο την πανεπιστημιακή του ιδιότητα. Έτσι, συχνά ο ίδιος χρησιμοποιούσε τα ΜΜΕ και τη δημόσια σφαίρα αλλά και το χώρο της τοπικής πολιτικής καθιστώντας όπως έγραφε, την ακαδημαϊκή δράση κοινωνική και κυρίως πολιτική στη συνάντηση της ταυτότητας του πανεπιστημιακού με τη συλλογική νοηματοδότηση. (Τερλεξής 1999, σ.438).

Η θέση αυτή συνδέεται άμεσα και αναδεικνύει ένα διαχρονικά σημαντικό προβληματισμό που αφορά στον Χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης διεθνώς. Είναι σημαντικό πως στη γραφή αυτή του Weber, ο Steve Fuller (2009) θα στηρίξει την συζήτηση για τον ρόλο του ακαδημαϊκού ως Academic Fool και θα αναρωτηθεί για τα

όρια ανάμεσα στην ακαδημαϊκή υπαλληλία από την μία και την οικονομική εξάρτηση και το ρόλο του ακαδημαϊκού στο πλαίσιο του πανεπιστημιακού θεσμού από την άλλη. Στο πυρήνα του ερωτήματος ο Fuller αναρωτιέται αν το εξαρτημένο από την αναπαραγωγή Πανεπιστήμιο έχει ακόμη την δυνατότητα παραγωγής της αυτόνομης σκέψης (Fuller 2009).¹⁰

Υπαλληλία και διανοήση ως οργανωτικά χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζονται ‘καθάρá’ και μεμονωμένα, αλλά στη διασύνδεση και στη συστημική οργανωτική πολυπλοκότητα. Έτσι, τα γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά της γραμμικής συνέχειας της οργάνωσης (και του Πανεπιστημίου ως οργάνωσης) ήδη από τη δεκαετία του ‘70 βρίσκονται σε συνεχή αμφισβήτηση από το λόγο της αγοράς (Ball, 2008; Barton & Walker, S. 1984 ; Beck, Giddens & Lash, 1994).

Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της επένδυσης και της οικονομικής αποδοτικότητας νοηματοδοτούν την κοινωνική σημασία της έρευνας και του Πανεπιστημίου ευρύτερα, καθιστώντας την αξιακή σχέση με την οικονομική σφαίρα ρυθμιστική και για την πανεπιστημιακή σπουδή. “Η αγορά αποτέλεσε έναν τόπο προνομιακής εμπειρίας και παραγωγής λόγου που νοηματοδοτεί τις σύγχρονες πρακτικές της διακυβέρνησης” θα γράψει ο Γάλλος διανοητής M. Foucault ερμηνεύοντας και τις σχετικές νοηματοδοτήσεις δράσεων στο πεδίο του αμφιθεάτρου (Foucault, 2012: 292).

Η σύγχρονη και ιδιαίτερα έντονη, όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες αμφισβήτηση της αξίας του εκπαιδευτικού αγαθού ως δημόσιου, κοινωνικά και πολιτικά, είναι αρχικά αποτέλεσμα έλλειψης πόρων ή /και αδυναμίας εξασφάλισης των αναγκαίων για την επιβίωση, που τελικά οδηγεί στην απαξίωση και σε ορισμένες περιπτώσεις την αύξηση της πρόωρης εγκατάλειψης της εκπαίδευσης (Κονιόρδος κ.ά 2016). Η αξία της εκπαίδευσης αμφισβητείται και η σημασία της αντικαθίσταται από την εξειδικευμένη κατάρτιση και τη μαθητεία ως σημαντικό διακύβευμα των οικογενειακών στρατηγικών. Χαρακτηριστικά είναι όσα καταγράφει η έρευνα για τους Neets¹¹ Τελικά, σήμερα οι βραχυχρόνιες επιμέρους υποκειμενικές συμβάσεις

¹⁰ Ανάλογους προβληματισμούς ανιχνεύουμε και στην ελληνική ακαδημαϊκή σκέψη. Ενδεικτικά δες τη μελέτη του Ι. Πυργιωτάκη (2010). “Πανεπιστήμιο και ιδεολογία της αγοράς: Η μετεξέλιξη του πανεπιστημίου στη σύγχρονη κοινωνία. ” *Βήμα των κοινωνικών Επιστημών*. τευχ. 59. σσ.41-58.

¹¹ Για περισσότερα δες : Κονιόρδος Σ., Γ. Καμαριανός, Κ. Τσιούμης, Α. Χριστοδούλου, Π. Πανδής & Χ. Ζάγκος. (2016). “Οι Neets στην Ελλάδα: Κοινωνικά χαρακτηριστικά, εκπαίδευση και προφίλ δεξιοτήτων”. Στο Ν. Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α. & Φωτόπουλος

επιλογής και η χάραξη υποκειμενικών διαδρομών, καθιστούν τις σύντομες και αποκομμένες εργαλειακές υποκειμενικές στρατηγικές και την δομική επιταγή ως τις κυρίαρχες αφηγήσεις του ακαδημαϊκού πεδίου (Balias, Kamarianos et al. 2016).

Τα παραπάνω είναι δυνατόν να ανιχνευθούν στη σχηματοποίηση του ελληνικού πανεπιστημιακού χώρου όπως διαμορφώνεται υπό το βάρος της χρηματοοικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των ρυθμίσεων που επιχειρήθηκαν με το κανονιστικό πλαίσιο του Ν. 4009/2011 και ιδιαίτερα υπό το βάρος των συνολικών οικονομικών δυσκολιών και αδυναμιών, η διοικητική λειτουργία επιχειρήθηκε να αποσυνδεθεί από τον κρατικό έλεγχο και να επαναπροσδιοριστεί στη σύνδεσή της με δείκτες αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας.

Η εισαγωγή της νέας σύλληψης διοίκησης έγινε αιφνίδια, ενώ ως ποιότητα σύλληψης της διοίκησης και της συμμετοχής, αυτή ήταν ριζικά αντίθετη από τις υπάρχουσες. Είναι σημαντικό εδώ να παρατηρήσει κανείς ότι οι παρατηρούμενες μεταβολές έχουν εποικιστεί από την εμπορική διάλεκτο των επιχειρηματικών συναλλαγών, γεγονός το οποίο, αφενός παραπέμπει στο νοητικό τρίπτυχο «ιδιωτικοποίηση – παγκοσμιοποίηση - διεθνοποίηση», αφετέρου, εντάσσει εμφανώς στο θεωρητικό σχήμα «κράτος – αγορά - κοινωνία (συνεπώς εκπαίδευση)» τη λογική των κυρίαρχων νέο-φιλελεύθερων πολιτικών (Σταμέλος, 2013).

Ακόμη σημαντική για την ποιότητα των αναπτυσσόμενων σχέσεων σε επίπεδο οργανωτικής κουλτούρας και λόγου θεωρούμε την μισθολογική πρόβλεψη για το ακαδημαϊκό προσωπικό. Έτσι, είναι χαρακτηριστικό του πνεύματος των πρόσφατων ρυθμίσεων (2011) το γεγονός ότι το ακαδημαϊκό «προσωπικό» μεταβάλλεται σε ιδρυματικό προσωπικό με ατομικές συμφωνίες με το ίδρυμά του και με ελάχιστο εγγυημένο μισθό από το κράτος.

Σχετικά με το μισθολογικό κόστος η στόχευση είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελάττωσή του. Αυτό επιδιώκεται με πέντε τρόπους: α) με τη δραστική μείωση των μισθών των εν ενεργεία πανεπιστημιακών (το κράτος θα εγγυάται ένα «ελάχιστο μισθού»), β) με το πάγωμα των προσλήψεων, γ) με τις μαζικές αποχωρήσεις εντός των επόμενων λίγων ετών χωρίς τις αντίστοιχες αντικαταστάσεις, δ) με τις

N. (2016). (Επιμέλεια). *Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης. Οι επείγουσες διαστάσεις του προβλήματος*. Αθήνα: Σιδέρης, σσ. 109 – 138.

συγχωνεύσεις ιδρυμάτων και Τμημάτων και τέλος, ε) με τη δημιουργία μιας μεγάλης αναλώσιμης μάζας λεκτόρων νέας γενιάς τροφοδοτούμενης από υποψήφιους διδάκτορες και μετα-διδάκτορες, με μικρό έως ελάχιστο μισθολογικό κόστος και χωρίς δυνατότητα εξέλιξης, οι οποίοι θα στελεχώνουν διδακτικά τα προπτυχιακά προγράμματα σπουδών.

Η διαδικασία της επαγγελματοποίησης όπως την περιγράφεται στο Ν. 4009/11 έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο στην υποκειμενική αφήγηση της καθημερινής ζωής στο Πανεπιστήμιο όσο και στη διαμόρφωση της θεσμικής υπόστασης των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και της τελικής διαμόρφωσης του Χώρου της Ανώτατης Εκπαίδευσης στο σύνολό του.

Έτσι, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, στον νέο αυτό κοινωνικό τύπο, οι «εργάτες» της γνώσης και τα επαγγέλματα που ασκούν, καλούνται να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται και η εννοιολόγηση κάποιων όρων, που συνδέονται με την παραγωγικότητα των εργατών της γνώσης, όπως αυτός της επαγγελματοποίησης.

Η 'στατικότητα' και η 'ασφάλεια της γραμμικότητας', το μοντέλο επαγγελματοποίησης που μέχρι χτες είχαμε υιοθετήσει στα πλαίσια της γραμμικότητας της δυτικής νεωτερικότητας, αποδομείται και η στατικότητα της διαδικασίας -η οποία από θεσμική καθίσταται υποκειμενική- εξαρτάται από την ικανότητα αφήγησης της επαγγελματοποίησης που το ίδιο το υποκείμενο αναλαμβάνει .

Είναι φανερό πως το κοινωνικό υποκείμενο καλείται να προσδιορίσει μια δική του μικρο-αφήγηση για την εκπαιδευτική του πορεία ανάλογη των εξαρτήσεων και των δυνατοτήτων του να κινηθεί κοινωνικά και κυρίως οικονομικά. Οι ευρύτερες οικονομικές δυνατότητές του να συλλάβει την καλύτερη για το ίδιο οικονομική προοπτική ζωής θα καθορίσουν και την σύλληψη του κοινωνικο-πολιτικού περιβάλλοντος (Hermet 2011).

Η γραμμικότητα και το δεδομένο αντικαθίστανται από το νετερμινισμό της μεταβλητότητας. Από το παραπάνω σχόλιο γίνεται φανερή η σημασία και η διαδικασία της νομιμοποίησης της απορρύθμισης. Πιο συγκεκριμένα, υπό το πρίσμα της κοινωνιολογικής ανάλυσης της οργάνωσης, η μεταβλητότητα ως πεδίο απορρύθμισης της ακαδημαϊκής ταυτότητας και διαδικασίας ως εργασιακής σχέσης, δεν είναι μόνο οικονομικό φαινόμενο, αλλά κοινωνικό και κυρίαρχα βιοπολιτικό, με τη

Φουκωϊκή σημασία του πολιτικού. Οι προβλέψεις του νομοθέτη του Ν. 4009/11 για την ακαδημαϊκή ελευθερία και το μισθολογικό είναι ενδεικτικές.

Συμπερασματικά, το βάρος της οικονομικής κρίσης σε Ελλάδα και Ευρώπη καλύπτει και νομιμοποιεί τη μεταλλαγή του οργανωτικού λόγου των ακαδημαϊκών πρακτικών, με αφηρητικό πεδίο την απορρύθμιση. Πιο συγκεκριμένα, τα Πανεπιστήμια πιέζονται υπό το βάρος των παθολογιών της δυτικής νεωτερικότητας και της κυριαρχίας του εργαλειακού λόγου της Αγοράς να απορυθμίσουν τη συμβολιακή σχέση τους με την κοινωνία, υιοθετώντας λογικές δράσης από το κυρίαρχο πεδίο της οικονομίας, το οποίο όμως και αυτό κλυδωνίζεται από την απουσία ρύθμισης ικανής να παράξει εμπιστοσύνη.

Αντίστοιχα στο αμφιθέατρο οι υποκειμενικές στρατηγικές, έχουν να αντιμετωπίσουν την έλλειψη πόρων, αλλά και την αύξηση του κόστους που 'η επαγγελματοποίηση' των σπουδών εισάγει, ενώ το Κράτος υποχωρεί και νέες οργανωτικές μορφές αναδύονται.

Η σύγκριση των ρυθμιστικών κειμένων του Ν. 1268 και του Ν. 4009 που επιχειρήσαμε αναδεικνύει τις σχετικές διαφοροποιήσεις. Ακόμη η σύγκριση καθιστά ορατή την επίδραση του κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος.

Στο κείμενο του Ν. 4009 αντανακλώνται οι επιπτώσεις της χρηματοοικονομικής κρίσης και η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, με τις παρεπόμενες επιπτώσεις του στον πυλώνα της εκπαίδευσης. Η απορρύθμιση γίνεται ορατή στα επιφαινόμενά της:

- την δυναμική και ευέλικτη επαναανομηματοδότηση των όρων που αφορούν στη πολλαπλότητα των στρατηγικών (δομικών και υποκειμενικών) που αναδύονται,
- την πολλαπλότητα και την πολυσημία των πολιτικών - και όχι την πολιτική- που παράγονται για την Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση.

V. Αντί συμπεράσματος: οι μετασχηματισμοί της επαγγελματικής ακαδημαϊκής ταυτότητας ως ποιοτικά χαρακτηριστικά της προοπτικής των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών

Η Αντί συμπεράσματος στα πλαίσια αυτής εδώ της παρουσίασης αναδεικνύουμε την ταυτότητα του πανεπιστημιακού-διανοούμενου αλλά και την εκπαιδευτική σχέση

στο αμφιθέατρο ως μια διάδραση ουσιαστικά θεσμική, επιστημονική και κανονιστική, ο έλεγχος της οποίας θα καθορίσει τις αφηγήσεις της επόμενης μέρας . Η σχετική αλλαγή για το Πανεπιστήμιο έχει αρχίσει σε βάθος δεκαετιών. Τα υποκείμενα προσαρμόζονται, μέσα από τη συμμετοχή σε αυτές τις διαδικασίες συνεργάζονται και ανταποκρίνονται στις εκάστοτε απαιτήσεις (Zaharia & Gibert, 2005: 31-32).

Από τη σύγκριση των ρυθμιστικών κειμένων 1268/82 και 4009/11 προκύπτουν δύο ριζικά διαφορετικές συλλήψεις της ερευνητικής και διδακτικής διαδικασίας στο πανεπιστήμιο για τα συμβαλλόμενα μέρη σε μια στρατηγική στιγμή που ονομάζουμε 'αμφιθέατρο'.

Ποιος είναι όμως ο ρόλος του διανοούμενου, του ακαδημαϊκού, μπροστά στη δομική επιταγή; Ο προβληματισμός αυτός οδηγεί σε δύο νέες προοπτικές για τη συζήτηση. Η μία αφορά στη θεσμική πτυχή της σχέσης στο αμφιθέατρο και η άλλη στο τι κάνουν ή τι μπορούν να κάνουν τα ίδια τα υποκείμενα για να αντιμετωπίσουν τον οικονομικό νετερμινισμό ή την απορρύθμιση και να προσδιορίσουν με την επιλογή τους την όποια επιθυμητή δράση.

Εδώ η δράση διανοούμενων όπως του Π. Τερλεξή είναι πολύτιμα σημαντική για το μελετητή της κρίσης, των ρυθμίσεων, των μεταρρυθμίσεων και των αλλαγών στον Χώρο της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης. Σε αυτή την καθημερινή πρακτική, η ρύθμιση και τα επιμέρους οργανωτικά χαρακτηριστικά παρουσιάζονται σύμμεικτα. Παράγοντες όπως ο χώρος, ο χρόνος αλλά και η ποιότητα δράσης, θα προσδιορίσουν το πλαίσιο λειτουργίας, επιβάλλοντας στον μελετητή να αναγνωρίσει τα κυρίαρχα οργανωτικά χαρακτηριστικά του μείγματος των λόγων λειτουργίας και όχι να ορίσει τη ακαδημαϊκή δομή και το λόγο λειτουργίας με μια προκρούστεια πρακτική. Άλλωστε, σε κάθε οργάνωση και πολύ περισσότερο στην εκπαιδευτική όπου η ανθρώπινη επαφή και επικοινωνία είναι το ζητούμενο, η τυπική ρύθμιση συνυπάρχει άρρηκτα με την άτυπη σχέση.

Η ζωή στο πανεπιστημιακό αμφιθέατρο δεν είναι τόσο δημιουργική ή και ενδιαφέρουσα, όσο ίσως κάποιοι νομίζουν. Δεν είναι άλλωστε αμελητέα και η κριτική που ασκείται για την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα του ελληνικού Πανεπιστημίου. Ένός δημόσιου θεσμού για τον οποίο τελικά σε επίπεδο κεντρικής εξουσίας δεν επιφυλάσσεται ούτε πολιτική στρατηγική ούτε και οικονομική προοπτική. Τι είναι όμως αυτό που καθιστά τόσο ισχυρές και ικανές τις ατομικές δράσεις και τις δομικές αξιολογήσεις;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα επιχειρήσαμε να θέσουμε στο επίκεντρο της μελέτης πέρα από τα θεσμικά κείμενα, -σημαντικά για την ποιότητα του θεσμικού λόγου– αλλά και πτυχές του βιώματος και της γραφής του πανεπιστημιακού ως κοινωνικού υποκειμένου. Είναι χαρακτηριστικό πως από αυτήν την οπτική αναδεικνύεται ως σημαντικός ο άξονας της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

Εδώ ο ακαδημαϊκός δάσκαλος Π. Τερλεξής φαίνεται να ακολουθεί τη βεμπεριανή σύλληψη της ‘αξιολογικής ουδετερότητας’ συνεπής στην πρακτική της ανάδειξης της δικής του υποκειμενικής θέσης και ιδεολογικής κατασκευής, καθώς ο ίδιος εκτίθεται βιογραφικά για να αναδείξει την κριτική ερμηνεία της θεωρίας και της πράξης του και μέσα από αυτή τη διαδικασία να οδηγήσει κριτικά και τους επόμενους μελετητές όχι μόνο στη κατανόηση, αλλά στη συμμετοχή στην κατασκευή της οργάνωσης (Τερλεξής 1999α, σ 237-289).

Η οπτική αυτή μας οδηγεί δε και σε μια ακόμη βεμπεριανή συζήτηση για τη σημασία και τις ορίζουσες της σημασίας του βιωματικού παραδείγματος.

Για παράδειγμα στο έργο του Π. Τερλεξή εμπεριέχεται η πρόσκληση για την ακαδημαϊκή εμπειρία. Συνδέει δηλαδή, τη θεωρία με τη καθημερινή ζωή και την καθημερινή δράση στην τοπική κοινωνία και στο ‘αμφιθέατρο’. Έτσι η συζήτηση για το Πανεπιστήμιο αφορά στην καθημερινή ζωή και συνδέεται άμεσα με την υποκειμενική επιλογή. Στη καθημερινή ζωή στο αμφιθέατρο ο ακαδημαϊκός δάσκαλος αποκτά τη δυνατότητα να ανιχνεύει το λόγο της οργάνωσης, προσδιορίζοντας την ακαδημαϊκή σχέση ως κοινωνική δράση.

Αναζητώντας όπως είδαμε ο Π. Τερλεξής, κατ’ αναλογία με τον M. Weber, τα όρια της ακαδημαϊκής ελευθερίας οδηγεί τη σχέση με την οργάνωση σε στάση ζωής και τη συνδέει άμεσα με την υποκειμενική δράση.

Συμπερασματικά, η συζήτηση και ο προβληματισμός για το ελληνικό Πανεπιστήμιο έχει ιστορικό χαρακτήρα. και δεν αποτελεί μόρφωμα των τελευταίων χρόνων, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας κοινωνικοπολιτικής ιστορικότητας, μιας πορείας που διαμορφώθηκε τόσο δομικά όσο και υποκειμενικά σε άμεση σύνδεση με το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον του.

Τελικά, η μεταλλαγή των ταυτοτήτων στο πεδίο της καθημερινής ζωής στο αμφιθέατρο αποτελεί μια σχέση αλληλεξάρτησης που καθιστά την εκπαιδευτική πρακτική μια δράση σημαντική για την ποιότητα και τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης. Η ακαδημαϊκή ταυτότητα μετασχηματίζεται υπό το βάρος της

χρηματοοικονομικής κρίσης με έντονα ορατές τις συνέπειες στα πεδία των προγραμμάτων σπουδών που αναπροσαρμόζονται, των συνθηκών σπουδών που υποβαθμίζονται και της σχέσης της σπουδής με την εργασία που απομακρύνεται.

Η διαχρονική συζήτηση για τα χαρακτηριστικά του ρόλου του ακαδημαϊκού δασκάλου συμβάλλει στη μελέτη για την κοινωνική σημασία του θεσμού, αναδεικνύοντας ένα δίπολο διαδικασιών στην ανώτατη εκπαίδευση όπου από τη μία η εργαλειακότητα καθίσταται δομικό χαρακτηριστικό της διαχείρισης της γνώσης και της επικοινωνίας στην καθημερινή πρακτική, ενώ από την άλλη ενυπάρχει και διατυπώνεται συνεκτικά το ερώτημα για την ακαδημαϊκή ελευθερία. Το ερώτημα είναι σαφές, δεν αφορά μόνο το ρόλο του δασκάλου ούτε περιορίζεται στη σχέση του αμφιθεάτρου, αλλά αποτελεί ένα διακύβευμα που τελικά θα ορίσει την εκπαιδευτική διαδικασία ως κοινωνικο-πολιτικό αγαθό, αφού, σύμφωνα τόσο με τα καταστατικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διαμόρφωση της Ανώτατης Εκπαίδευσης, όσο και από τη σκοπιά σημαντικών μελετητών των δυτικών κοινωνιών, οι μετασχηματισμοί στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντικοί για την δημοκρατική συνύπαρξη και την κοινωνική συνοχή.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αγγελόπουλος, Γ. (2014) Πολιτικές προώθησης της διεπιστημονικότητας: προς μια τυπολογία της διεπιστημονικότητας στα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών στα ελληνικά πανεπιστήμια. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πάτρας.
- Αλεξάκης, Μ. (2011). Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Ελλάδα: Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση. Στο Κονιόρδος Σ. και Μ. Αντωνοπούλου (επιμ.). *Ελληνική Κοινωνία 1975-2010. Μετασχηματισμοί, Ανακατάξεις, Συγκρούσεις*. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Αθήνα: 21-30.
- Armijo, L. E., Faucher, P. (2002). We have a consensus: Explaining Political Support for market reforms in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 44, (2), pp. 1-40.
- Altbach P. G., P. J.Gumport, and O.Berdahl (2011). *American Higher Education in the Twenty-First Century*. Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Ball, S. (2008). *The education debate*. London: Policy press.
- Balias St., Kamarianos I., Kyprianos P. and Stamelos G. (2016). *University Economy and Democracy: transformations and challenges. The case of Greece*. Lambert Academic Publishing.
- Barton, L. Walker, S. (1984). *Social Crisis and Educational Research*. London: Croom Helm.
- Beck, U. Giddens, A. Lash, S. (1994). *Reflexive modernization*, London: Polity Press.
- Buchmann, C. Hannum, E. (2001). Education and Stratification in Developing Countries: A Review of Theories and Research, *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 77-102.
- Γούγα Γ. και Ι. Καμαριανός (2006). Διαχείριση και εκπαίδευση: Εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική. *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 11: 159-184.
- Γούγα Γ. και Ι. Καμαριανός (2011). Κοινωνιολογική θεωρία, Κοινωνική πολιτική και η κρίση χρέους: Αναιρώντας τη νομοτέλεια. Στο 4^ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής, *Ο ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*. Αθήνα: ΕΕΚΠ.,: 1-14. [on line]. Ανακτήθηκε από: http://www.eekp.gr/media/files/conf_4_sessions/fakelos4/arxeio4.3.pdf.
- Γούγα Γ. και Ι. Καμαριανός (2015). Η εκπαιδευτική έρευνα στον καθρέφτη της Χρηματοοικονομικής κρίσης: προς μια βιοπολιτική της εκπαιδευτικής έρευνας. Στο Θάνος Θ., *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg. σσ . 310-317.
- Δαμανάκη Μ., Β. Κουλαΐδης, Κ. Βαρουφάκης, Γ. Καλογήρου και Ν. Παπαδάκης. (2006). *Το πραγματικό και το κεκτημένο. Το πανεπιστήμιο σε μετάβαση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Γκιούρας Θ., (2005) *Max Weber: Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογικές Έννοιες*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Foucault M., (2012). *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής . Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Fuller St. (2009). *The Sociology of Intellectual Life*. London:Sage.
- Guardian The (εφ). (29/1/2011). *Student Protesters target NUS president, Tuition Fees*, p.25.
- Giroux, H. (2002). Neoliberalism, Corporate Culture, and the Promise of Higher Education: The University as a Democratic Public Sphere. *Harvard Educational Review*. 72, (4) : 425-464.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action, Reason and the rationalisation of society* (v.1 & v. 2), Oxford: Polity Press.
- HEPNET. (2011). *Study of the Greek Higher Education*. [on line] Available: <http://hepnet.upatras.gr/>. [Ανακτήθηκε 24/7/2015].
- Jongbloed B., J. Enders and C. Salerno (2008). Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*, 56 (3), 303 – 324.
- Καμαριανός Ι. Γ. Γούγα (2016), "Αμφιθέατρο υπό κρίση: Η υπό οικονομική κρίση ρύθμιση του χώρου της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης", σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Πρακτικά του Πέμπτου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, σελ. 199-208.
- Kladis, D. (2006). «The Social Dimension of the Bologna Process: Principles and Concepts». *In* EUA (2006). *Bologna Handbook, Supplement I*. EUA and RAABE Academic Publishers.
- Κλάδης, Δ. (2014) Μεταρρυθμίσεις και αντιμεταρρυθμίσεις στα ελληνικά πανεπιστήμια (1974 -2014). Συνδέοντας την πολιτική με τις κοινωνικές δυναμικές. *Academia*. 4, (1): 154-199.
- Κλάδης, Δ. (2012). *Διοίκηση των πανεπιστημίων. Δημοκρατία ή/και Αποτελεσματικότητα*. *Academia*. 2, (1): 6-29.
- Κλάδης Δ., Ξ. Κοντιάδης και Γ. Πανούσης. (2006) (επιμ.) *Η Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κλάδης Δ. (2000). *Η διακήρυξη της Μπολώνιας και η πορεία από την Μπολώνια στην Πράγα*. Αθήνα: Υ.Π.Ε.Π.Θ.
- Κυπριανός Π., (2016) *Η μαγεία του Πτυχίου*. Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Kiprianos P., I. Kamarianos, G. Stamelos and St. Balias. (2011). Market and the higher european educational policies: when the markets fail-the case of Greece. *Revista Educação Skepsis*, n. 2, (I) <http://academiaskepsis.org/revistaEducacao.html>.

- Κονιόρδος Σ., Γ. Καμαριανός, Κ. Τσιούμης, Α. Χριστοδούλου, Π. Πανδής & Χ. Ζάγκος. (2016). Οι Neets στην Ελλάδα: Κοινωνικά χαρακτηριστικά, εκπαίδευση και προφίλ δεξιοτήτων. Στο Ν. Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α. & Φωτόπουλος Ν. (2016). (Επιμέλεια). *Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης. Οι επείγουσες διαστάσεις του προβλήματος*. Αθήνα: Σιδέρης, σσ. 109 – 138.
- Logan I. B., Mengisteab K (1993). IMF-World Bank Adjustment and Structural Transformation in Sub-Saharan Africa, *Economic Geography*, 69, 1, pp. 1-24.
- McSherry, P. J. (1992). Neoliberalism: The Solution for Latin America? *Latin American Perspectives*, 19, (4), pp. 87-92.
- Petmesidou, M. (1996). Social protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State. *Social Policy and Administration*, 30 (4): 324-347.
- Πυργιωτάκης Ι. (2010). “Πανεπιστήμιο και ιδεολογία της αγοράς: Η μετεξέλιξη του πανεπιστημίου στη σύγχρονη κοινωνία.” *Βήμα των κοινωνικών Επιστημών*. τ.15/59. σσ.41-58.
- Scott, S. (1999). The Academic as Service Provider: is the customer 'always right? *Journal of Higher Education Policy and Management*, 21 (2): 193 – 202.
- Scott, P. (1995). *The Meaning of Mass Higher Education*. Buckingham: Open University Press.
- Scott, P. (2000). *Higher Education Re-formed*. London: Falmer Press.
- Staats J.L. (2004). Habermas and Democratic Theory: The Threat To Democracy of Unchecked Corporate Power. *Political research Quarterly*. 57 (4): 585-594.
- Stuckler, D. and Basu, S. (2009). “The International Monetary Fund's Effects on Global Health: Before and After the 2008 Financial Crisis”, *International Journal of Health Services* 39,(4), pp 771 – 781.
- Stamelos G., A. Kavasakalis (2015). Higher Education Governance across Nations: The Case of Greece. In Joshi K.M., S. Paivandi. *Global Higher Education: Issues in Governance*. Delhi: B.R.Publishing Corporation: 34-62.
- Schafer M. J. (1999). International Nongovernmental Organizations and Third World Education in 1990: A Cross- National Study, *Sociology of Education*, 72, (2), pp. 69-88 .
- Σταμέλος Γ. (2013). Η εμπορευματοποίηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης και η Gatts.[on line]. Available: [www. Hepnet. upatras.gr /](http://www.Hepnet.upatras.gr/) μελέτη 7. [Ανακτήθηκε 21/7/2015].
- Spinthurakis, J.A. & Kamarianos, I.. (2009).Special Issue: *From a National Identity to a European One. Social Science Tribune*. ν 55. Athina: Papazisis.

- Τερλεξής Π. 1975(α). *Πολιτική Κοινωνικοποίηση: Η γένεση του πολιτικού ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τερλεξής Π. 1973. *Το Πολιτικό Σύστημα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τερλεξής Π. 1973 *Οικονομία και Δημοκρατία*. Αθήνα: Ράππας.
- Τερλεξής Π. (1975). *Αυταρχικός Άνθρωπος Ψυχολογική και Κοινωνική βάση της κοινωνικής συμπεριφοράς* Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τερλεξής Π. (1975). *Πολιτική κοινωνικοποίηση. Η Γένεση του πολιτικού Ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τερλεξής Π. (1976). Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή. Συγκριτική ψυχοκοινωνιολογία. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τερλεξής Π. (1976) *Πολιτική Συμμετοχή στο Σύγχρονο κράτος* Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τερλεξής Π. (1976). *Πολιτειομετρία* _Θεωρία και Πράξη. Παπαζήσης.
- Τερλεξής Π. (1979). *Μαρξισμός και Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Κέδρος.
- Τερλεξής, Π. (1987). *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος: η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*. Αθήνα, Παπαζήσης, 1987.
- Τερλεξής, Π. (1996). *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*. Αθήνα, Παπαζήσης.
- Τερλεξής, Π. (1999α). *Max Weber. Το ξεμάγεμα του κόσμου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τερλεξής, Π. (1999b). *Max Weber. Ο καπιταλισμός και τα όριά του*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τερλεξής, Π. (1999c). *Max Weber. Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσουκαλάς Κ., (1994). "Δικαιώματα παρακούλουθης". *Το Βήμα*, (6 Νοεμβρίου 1994) σελ. Α 61.
- Τσουκαλάς, Κ. (1991). *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα, και Αδελφότητα, στη Σύγχρονη Πολιτεία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Weber M. (1922) "Wissenschaft als Beruf,". In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, pp. 524-555.
- Weber M. (1974) *Max Weber on Universities: the power of the state and the dignity of the academic calling in Imperial Germany*. (Shils Ed. Μπφρ). University of Chicago Press: Chicago.
- Wilson, P.A. Wise, C. (1986). "The Regional Implications of Public Investment in Peru, 1968-1983". *Latin American Research Review*. 21, (2),pp. 93-116.
- Yang, R. (2003). Globalisation and higher education development: a critical analysis. *International Review of Education*. 49 (3-4): 269-291.
- Zaharia, S. and E. Gibert (2005). The Entrepreneurial University in the Knowledge Society. *Higher Education in Europe*, 30 (1): 31 - 40.

*«Μια αδιάκοπη παραγωγή θετικότητας»:
Σκέψεις πάνω στην «λευχαιμία»
του πολιτικού ρασιοναλισμού*

*Αντώνιος Λ. Σμυρναίος **

Περίληψη

Το άρθρο αυτό θα επιχειρήσει να επαναθέσει το ζήτημα της σχέσης ορθολογισμού και ανορθολογισμού στην πολιτική. Με δεδομένες τις αλληλοκαταγγελίες των εκάστοτε πολιτικών και ιδεολογικών αντιπάλων για έλλειψη ορθολογικής πολιτικής συμπεριφοράς θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αφενός την υφή αυτών των καταγγελιών, τις άρρητες προϋποθέσεις τους και τη στόχευση τους, και αφετέρου τη δυνατότητα να υπάρξει ποτέ μια τέτοια συμπεριφορά, η οποία να μην είναι ανορθολογική. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της διερεύνησης θα υποστηρίξουμε ότι η εν γένει σχέση ορθολογισμού και ανορθολογισμού αποτελεί μάλλον ένα είδος πρόσκαιρης ρητορικής διαπραγμάτευσης σχέσεων εξουσίας και επιρροής.

Λέξεις κλειδιά: πολιτικός ορθολογισμός, ανορθολογισμός, λευχαιμία

* Αναπλ. Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, ΠΤΔΕ Παν. Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Αν η υπερθετική διεκδίκηση της *κατανόησης* του κόσμου από ανθρώπους, των οποίων ο ρόλος είναι πάντοτε να δημιουργούν ένα συμβολικό και πραγματικό πλαίσιο *ελέγχου* του κόσμου, αποτελεί ένα σύγχρονο τέχνασμα, τότε αυτή η χαρακτηριστική αποπλανητική διαδικασία πρέπει να αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη επιφύλαξη, όταν ως κυρίαρχο διακύβευμα, στην πολιτική ειδικά σφαίρα, προβάλλεται ο ρασιοναλισμός. Διότι είναι ακριβώς στο πεδίο της πολιτικής, στο οποίο ο ρασιοναλισμός ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση (Oakeshott, 1991, 25), διότι σε αυτό φαίνεται να ασκείται κατ' εξοχήν *«η τετραγωνισμένη δόμηση της ισοπεδωτικής ορθολογικότητας»* (Ντε Σερτώ, 2010, 81). Η ίδια η κρατούσα σήμερα και συχνά προβαλλόμενη αντίστιξη μεταξύ πολιτικών και ρασιοναλιστών/τεχνοκρατών δείχνει ακριβώς τον βαθύ διαποτισμό αυτού του πεδίου από μηχανοκρατικές αντιλήψεις πρόθυμες να εκχερσώσουν και να λειάνουν πλήρως το περιβάλλον στο οποίο οι πολιτικοί μοιάζει να αποτυγχάνουν ή ωθούνται να αποτύχουν. Πολύ συχνή λοιπόν είναι η επίκληση της πολιτικής, κοινωνικής ή οικονομικής *«κανονικότητας»* ή η θρηνωδία για την απώλεια ή την έλλειψή της, όταν η τρέχουσα κατάσταση δεν υπακούει και ανθίσταται σε αυτήν, παρά το γεγονός ότι η κανονικότητα αυτή υπόκειται πάντα στους όρους ενός μετεωρισμού ή μιας σχινοβασίας. Έτσι, επανέρχεται στο προσκήνιο μια κυρίαρχη πλέον επιταγή, που γεννιέται όμως την εποχή της Επιστημονικής Επανάστασης, κατά την οποία *«επιβάλλεται το θεμελιώδες σχήμα ενός λόγου που οργανώνει το σκέπτεσθαι ως τρόπο του πράττειν»* (Ντε Σερτώ, 2010, 196), σχήμα που προωθεί ακριβώς η επιστημονική μέθοδος. Πρόκειται για το νόμο της μηχανικής παραγωγής που συνδέεται άρρηκτα με την ορθολογική εξουσία και εκφράζεται πάντα με τη βαθιά επιθυμία *«να πράξω»*, διότι ακριβώς κατανοώ την ταυτότητά μου ως παραγωγή, εφόσον πλέον *«το είμαι μετρίεται μόνο με γνώμονα το πράττω»* (όρ. παρ, 323). Αυτή η έννοια της πράξης θα βρει μάλιστα την κορυφαία στιγμή της, τον παροξυσμό της, στον Φίχτε και στη συνέχεια στον Έγκελο και στο Μαρξ ως αγιοποιημένη, παραγωγός εργασία, η οποία επιπλέον συνδέθηκε άρρηκτα κατά το 19^ο αιώνα με την υπερβατική αντίληψη της μηχανής και της τεχνικής (Παπαϊωάννου, 1992, 130-138). Σήμερα όμως, παρά τις πολλαπλές, πραγματολογικές αλλά και θεωρητικές, αποδομήσεις αυτού του θετικιστικού *«δουαλισμού»*, επανέρχεται συνεχώς στην επικαιρότητα, με, ευεξήγητους μάλλον,

όρους απόγνωσης, η παλαιά εκείνη λατρεία της ορθολογικής «κλασικής αντικειμενικότητας», που αναγνωρίζει ως αληθή δεδομένα μόνο τα αδιάψευστα, δήθεν, «γεγονότα» (Jackson, 2008). Βεβαίως, η αντικειμενικότητα ή η θετικότητα αυτή του ορθολογικού λόγου δεν είναι καθόλου προφανής όσο παρουσιάζεται, εφόσον «στην ιστορία, όπως στο κάθε τι, ό,τι είναι θετικό είναι διφορούμενο. Ό,τι είναι πραγματικό προσφέρεται σε άπειρες ερμηνείες» (Βαλερύ, 1996, 38). Η συμβολική κρυστάλλωση μιας ερμηνείας ως θετικής, απόλυτης, ουδέτερης ή αντικειμενικής αποτελεί μια στερεότυπη πλέον επινόηση, η οποία, ειδικά από τους μετανεωτερικούς θεωρητικούς, έχει πλέον πολλαπλώς υπονομευτεί. Κι αυτό δεν είναι παράξενο, διότι ο θετικισμός δεν είναι ένα οργανωμένο, περικλειστο σύστημα παν-ερμηνείας και πανάκειας των αληθινών ή φανταστικών παθολογιών του πραγματικού, αλλά μάλλον ένα ψυχολογικό και συμβολικό καταφύγιο χρηστικής απλοποίησης των πραγμάτων κι ακόμη «ένα δόγμα λύτρωσης μεταμφιεσμένο σε θεωρία της ιστορίας... ένα υπόλειμμα του μονοθεϊσμού» (Γρέι, 2003, 170-171).

2. Μια θυελλώδης/θεμελιώδης αντίστιξη

Η επιθυμία για αυτή την «κλασική αντικειμενικότητα» επανέρχεται όμως και στον τρέχοντα πολιτικό λόγο, ο οποίος είναι γεμάτος από αναφορές αλλά και *ιαχές* που φέρνουν για μια ακόμη φορά, στο ρητορικό πάντοτε προσκήνιο, τη σοβούσα διάσταση ορθολογισμού και ανορθολογισμού. Συνεχείς λοιπόν εκτοξεύονται οι αλληλοκατηγορίες για λαϊκισμό, μικροπολιτική, ιδεολογική χρήση της ιστορίας/πολιτικής, για το κτίσιμο της καριέρας και την προσκόλληση στην καρέδρα της εξουσίας, για διαφθορά και ανηθικότητα, για τυχοδιωκτισμό, μισαλλοδοξία, φανατισμό, αδιαλλαξία, υποκρισία και φονταμενταλισμό, κατηγορίες που προβάλλονται μάλιστα ως αδιαπραγμάτευτες, αδιάψευστες αποτυπώσεις ενός πάντοτε επικίνδυνου ανορθολογικού πνεύματος. Όλες όμως αυτές οι βαρύτατες αιτιάσεις εναλλάσσονται συνήθως με βροντερές επικλήσεις της νηφαλιότητας, της σύνεσης, της ψυχραιμίας, της ηθικής, της ισορροπίας, του κοινού νου, του αισθήματος ευθύνης, του ορθού λόγου και του προφανούς, έννοιες, οι οποίες, όπως η ίδια η ιστορική εμπειρία υποδεικνύει, δεν ενδημούν βεβαίως μόνο στην παράταξη ή στην ομάδα, η οποία με περίσσιο ναρκισσισμό τις αυτο-υιοθετεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συγκεκριμένοι ρητορικοί λόγοι επικαλούνται ένα και μοναδικό

κριτήριο αλήθειας, δηλαδή αυτο-νομιμοποίησης: τον λόγο τον ορθό, ο οποίος εκλαμβάνεται επίσης ως αντικειμενικός, αμερόληπτος και αξιακά ουδέτερος, τόσο πολύ ώστε θα όφειλε να καθηλώσει τους αντιπάλους με την αναπόδραστη προφάνειά του. Απέναντί του πάντως κατασκευάζεται/επινοείται πάντοτε ένας λόγος υποκειμενικός, μεροληπτικός, προκατειλημμένος, ιδιοτελής και «μυθικός», η έκταση και η ένταση του οποίου κυμαίνεται στο ευρύτατο, και ουσιαστικά αδιαφοροποίητο, πεδίο ανάμεσα στην αφέλεια και την εγκληματικότητα, χαρακτηριστικά που οφείλουν μάλιστα να ταιριάζουν ευλόγως μόνο στον εκάστοτε αντίδικο. Η κατασκευή/επινοήση αυτού του λόγου υιοθετεί επιπλέον αλλά και επιχειρεί να επιβάλει έναν, πολύ συχνά βίαιο, επαναστατικό χαρακτήρα στο εγχείρημά της, διότι *«οι επαναστάσεις έχουν ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό: όχι μόνο στρέφονται προς το μέλλον και δίνουν ζωή σε κάτι το πρωτόφαντο, αλλά κατασκευάζουν και ένα φανταστικό παρελθόν, το οποίο συνήθως και σε γενικές γραμμές, προσλαμβάνει αρνητικά χαρακτηριστικά»*, θα τονίσει ο Paolo Rossi, προσθέτοντας, ως παράδειγμα, ότι *«σήμερα γνωρίζουμε πολύ καλά ότι ο μύθος του Μεσαίωνα, ως μιας εποχής βαρβαρότητας, ήταν ακριβώς ένας μύθος κατασκευασμένος από την κουλτούρα των ουμανιστών και από τους πατέρες θεμελιωτές της νεωτερικότητας»* (2004, 22, 23). Ο ουσιαστικά δαιμονολογικός αυτός ορθολογισμός, ο οποίος επιθυμεί να εγκαταστήσει ένα διαφορετικό, άκαμπτο και απόλυτο, «επιστημονικό» κώδικα στο πολιτικο-κοινωνικό πεδίο, καθιερώνει λοιπόν ένα στερεότυπο σήμερα δυαλισμό και δεν είναι παράδοξο που για το σκοπό αυτό θυσιάζει το ίδιο το πολιτικό πρόταγμα, εφόσον ακόμη και *«η σκέψη πάνω στον κόσμο είναι μια (πολιτική) πρακτική· οι θεωρίες είναι τμήμα του κόσμου τον οποίο ισχυρίζονται ότι φωτίζουν και με τον τρόπο αυτό πρέπει να μελετώνται. Εφόσον οι μελετητές δεν μπορούν να αποστασιοποιηθούν από τον κόσμο στον οποίο αναφέρονται, οι τρόποι με τους οποίους τον κατανοούν είναι αναπόφευκτα πολιτικοί»* (Zehfuss, 2013, 151). Η πολιτική όμως διάσταση της κάθε σκέψης είναι επίσης πολεμική, δηλαδή μεροληπτική, προκατειλημμένη και διαμεσολαβημένη, με συμπαγή στόχευση την ήττα ή και την εξαφάνιση του αντιπάλου, εφόσον *«η θεωρία είναι πάντα για κάποιον και για κάποιο σκοπό. Όλες οι θεωρίες έχουν μια οπτική. Οι οπτικές πηγάζουν από μια θέση στο χώρο και στο χρόνο, ειδικά στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο και χρόνο... Δεν υπάρχει θεωρία καθαυτή, χωρισμένη από την οπτική του χρόνου και του τόπου. Όταν κάθε θεωρία παρουσιάζει με τον τρόπο αυτό τον εαυτό*

της, είναι αναγκαίο να την εξετάσουμε ως ιδεολογία και να αποκαλύψουμε την κρυφή της οπτική» (Cox, 1981, 128).

Αυτή η βίαιη αντίστιξη ορθολογικού και ανορθολογικού, που εκφράζεται μέσα από την πολεμική διάσταση της σκέψης (Κονδύλης, 1998, 16) έχει τις ρίζες της βαθιά μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, αλλά με την Επιστημονική Επανάσταση και το Διαφωτισμό είναι αλήθεια ότι εγκαθιδρύθηκε μια ιδιαζόντως επιβλητική «αλλαγή παραδείγματος». Έκτοτε ο ορθολογισμός προσδιορίστηκε ως η φιλοσοφική εκείνη θέση που διδάσκει ότι η αληθινή φύση της πραγματικότητας μπορεί να γίνει γνωστή αποκλειστικά μέσω του ορθού λόγου, όντας πηγή και κριτήριο κάθε γνώσης, ενώ ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτής της θέσης αναφέρονται συνήθως η υπολογιστικότητα, η αποτελεσματικότητα, η παραγωγικότητα, η τεχνολογία, η μοντελοποίηση, η τυποποίηση και ο έλεγχος πάνω στις αβεβαιότητες.

Δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ στη γενεαλογία της νεωτερικής ανάδυσης του ορθολογισμού κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα. Θα στρέψουμε όμως την προσοχή μας στους ιδιαίτερα επισφαλείς μετασχηματισμούς που υπέστη αυτό το πρόταγμα κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα, μέσω μιας πολιτικής τεχνολογίας που συντήρησε την «πειθαρχική κοινωνία» (Φουκώ, 1989). Μια κοινωνία δηλαδή της επιτήρησης, μια κοινωνική «ορθοπεδική», ένα σύνολο διαδικασιών που κατανέμουν, ελέγχουν, σταθμίζουν, αλλά και εκπαιδεύουν τα άτομα, στο σχολείο, στο εργαστήριο, στο στρατό, στη φυλακή και στο νοσοκομείο, έτσι ώστε να τα καταστήσουν πειθήνια και εύχρηστα, κάτω από έναν ακατάπαυστο έλεγχο, τον οποίο εύλογα και εύστοχα σχηματοποιεί το περιβόητο «Πανοπτικό» του Τζ. Μπένθαμ. Κι αν μέχρι την εποχή που έγραφε ο Φουκώ, αυτοί ήταν οι βασικοί χώροι που ενσάρκωναν το βάνουσο πνεύμα του ορθολογικού σωφρονισμού, είναι γνωστό ότι στις κοινωνίες πλέον του 21^{ου} αιώνα, λόγω ακριβώς της γιγαντιαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, ολόκληρο το παγκόσμιο κοινωνικό σώμα υπόκειται στις πιο εκλεπτυσμένες, γι' αυτό και πιο αποτελεσματικές, μεθόδους κατήχησης και επιτήρησης (Harcourt, 2015).

Αν και από την εποχή εκείνης της περίφημης «αλλαγής παραδείγματος», τρεις αιώνες τώρα, έχει χυθεί, όχι μόνο πολύ νερό αλλά και πολύ αίμα στην παγκόσμια ιστορία, και μάλιστα κάτω από το ίδιο το διαφωτιστικό και ορθολογικό της έμβλημα, εξακολουθεί να προβάλλεται αυτή η αντίστιξη με ιδιαίτερη δυναμικότητα και σε θεωρητικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο. Η απειλή λ.χ. ενός τρομοκρατικού ισλαμικού φονταμενταλισμού απέναντι σε μια, κατ' επίφαση, ορθολογική δυτική

κοινωνία έχει βαθιά διαποτιστεί από την παραπάνω αντίστιξη. Είναι γνωστό ότι στο σύγχρονο κόσμο η ορθολογικότητα δεν είναι πλέον μόνο ευρωπαϊκή ή βορειοαμερικανική, αλλά εξίσου κινεζική, ρωσική ή ινδική, όταν στο παρελθόν δεν διανοείτο κανείς ότι μπορούσε να γεννηθεί στις χώρες αυτές ένας τόσο δυναμικός, ριζοσπαστικός αλλά και ευέλικτος ρασιοναλισμός, υποδεικνύοντας με δραματικό για τη Δύση τρόπο την, κάποτε απρόβλεπτη, μετακίνηση του άξονα της παγκόσμιας κυριαρχίας. Σε αυτόν λοιπόν τον κόσμο ο αναδυόμενος ισλαμικός «ανορθολογισμός» έχει προβληθεί, ως το θεμελιώδες, αξιολογικό αντίβαρο μιας «παν-ορθολογικής», «κανονικής» οικουμένης, της μόνης δηλαδή που αξίζει το σεβασμό μας, τη μέριμνά μας, την ιστορία αλλά και το μέλλον μας. Πρόκειται για *Το σοκ του Ισλάμ*, κατά το ομώνυμο βιβλίο του Γάλλου ιστορικού Marc Ferro, σοκ το οποίο πολλοί αναλυτές επιχείρησαν να προσεγγίσουν και να ερμηνεύσουν, παραβλέποντας συχνά το γεγονός ότι οι ισλαμιστές εκπληρώνουν πολλά από τα προτάγματα της ίδιας της δυτικής νεωτερικότητας, όχι μόνο κάνοντας ευρεία χρήση της προηγμένης επικοινωνιακής και στρατιωτικής τεχνολογίας, αλλά οραματιζόμενοι λ.χ. την απόλυτη και θεαματική καταστροφή του παλιού κόσμου και την ανάδυση ενός «*νέου τύπου ανθρώπου*» (Γρέι, 2003, 17). Επίσης, όπως θα σημειώσει ο Derrida, ο «*τηλετεχνοεπιστημονικός λόγος*» των δυτικών ρασιοναλιστών και ο ισλαμικός φονταμενταλισμός υπόκεινται στο ίδιο «*καταπιστευτικό*» εγχείρημα και θεωρεί ότι ο τελευταίος άδικα βρίσκεται στο στόχαστρο της δυτικής «*υπερκριτικής ορθολογικότητας*» (Derrida & Vattimo, 2003, 65-69), ενώ ο φονταμενταλισμός αποτελεί έκφραση πλέον όχι μόνο της τρομοκρατίας αλλά και της ίδιας της ελεύθερης αγοράς (Γρέι, 2003, 82). Τέλος, ο Baudrillard, αναγνωρίζοντας την καίρια ευθύνη της Δύσης για την σύγχρονη έξαρση του ισλαμικού φαινομένου, θα σημειώσει ότι «*η τρομοκρατία μπορεί να ερμηνευτεί ως έκφραση της εσωτερικής εξάρθρωσης μιας εξουσίας που έχει γίνει παντοδύναμη... και, όπως ο Μπρεχτ έλεγε για το φασισμό (ότι φτιάχτηκε και από τον φασισμό και τον αντιφασισμό), έτσι και η τρομοκρατία φτιάχνεται από τρομοκρατία και αντιτρομοκρατία ομοίως*» (2007, 163).

3. Οι υπονομεύσεις του ορθολογικού

Αυτός ο δυτικός μύθος του ορθολογισμού είναι γνωστό ότι έχει υπονομευτεί πολλαπλώς ήδη από τα τέλη, τουλάχιστον, του 19^{ου} αιώνα λ.χ. με το Νίτσε, στον 20^ό αιώνα με τα καλλιτεχνικά κινήματα, όπως ο ντανταϊσμός και ο σουρεαλισμός, με τη βαθιά τομή στη σκέψη και στην πράξη που άνοιξε η ψυχανάλυση, αλλά με και τις εκατόμβες των δυο Παγκόσμιων Πολέμων, που έμειξαν πολυαίμακτα και ανεπανόρθωτα ορθολογισμό και ανορθολογισμό, ενώ στα τέλη του 20ού αιώνα και μέχρι σήμερα τη σκυτάλη θα πάρει η λεγόμενη «μετανεωτερική στροφή» στη γλώσσα και στις εν γένει επιστήμες με τις ποικίλες εκκρεμότητές της. Αλλά παρόλες αυτές τις υπονομεύσεις, φαίνεται πως στη θεωρούμενη ως μετα-διαφωτιστική κοινωνία μας εξακολουθεί να εκτελείται μια γιγαντιαία, ακατάπαυστη κι ανηλεής, ρητορική επίθεση στο θυμοειδές και στο επιθυμητικό, ως διαρρήδην ανεξέλεγκτων, καταστροφικών δυνάμεων της ατομικής και της συλλογικής ψυχής που απειλούν την «αρμονική» κοινωνία, δηλαδή αυτήν στην οποία οφείλει να υπερτερεί, το λογιστικό και το αλγοριθμικό, για να πορεύεται ο κόσμος «χωρίς τριβές», όπως θα ήθελε και ο Bill Gates (Σαλομόν, 2003, 317). Και παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη κοινωνία επείγεται να απορρίψει τους συστατικούς εθνικούς μύθους της, επειδή δημιουργεί ακριβώς καινούργιους, με πρώτους στην ιεραρχία, τον *καταναλωτικό*, τον *τεχνολογικό* και τον *κοσμοπολιτικό*, ανακυκλώνοντας τη γνωστή και εντελώς ανθρώπινη, αλλά ακατάπαυστα απορριπτόμενη από τους ρασιοναλιστές, μυθογενετική διαδικασία, το ανορθολογικό στοιχείο εξακολουθεί να καταγγέλλεται συνεχώς στο δημόσιο χώρο. Αντίθετα στον ιδιωτικό χώρο, τον κατ' εξοχήν χώρο του, το ανορθολογικό φαίνεται να διαστέλλεται όλο και περισσότερο, χάνοντας μάλιστα συνεχώς τον απαγορευμένο, τον ταμπού χαρακτήρα του, αυτόν δηλαδή που του προσέδιδε και την υπερβάλλουσα σαγήνη του.

Σε μια εποχή λοιπόν που υιοθετείται πλέον η πραγματικότητα ενός «συναισθηματικού καπιταλισμού» (Ιλουζ, 2015), όπου κυριαρχεί το πνεύμα μιας *ιδιαζόντως «ναρκισσιστικής κοινωνίας»* (Λάς, 2008), η οποία υπόκειται στην κομψή «*τυραννία της οικειότητας*» (Σέννετ, 1999), όταν η συμβολή του ψυχολογικού παράγοντα αναγνωρίζεται πλέον ως σημαντική ακόμη και στο χώρο της οικονομίας, όταν παρατηρούμε την ανάδυση ενός νέου ανθρωπολογικού τύπου, του

«συμπονετικού ανθρώπου» (Ρεβώ ντ' Αλλόν, 2013), όταν οι λέξεις που κυριαρχούν σε όλα πλέον τα σύγχρονα πεδία είναι οι άκρως συναισθηματικές αλλά και αισθησιοθηρικές «εμπειρία» και «κατανόηση», γεγονός που μας επιτρέπει ίσως να διαπιστώσουμε την παράδοξη ανάδυση της μορφής ενός «*φетиχισμού της εμπειρίας και της κατανόησης*» (Smyrnaios, 2017), τότε οι επιθέσεις στο εν γένει ανορθολογικό μοιάζουν ανεξήγητες. Όταν επίσης η νοημοσύνη από ενική και μονοδιάστατη έγινε πλέον πληθυντική, ενσωματώνοντας και τις ανέγγιχτες μέχρι τότε συναισθηματικές μορφές, όταν στο δημόσιο χώρο και κατ' εξοχήν στο εν γένει θεσμικό περιβάλλον έχει εισβάλει πλέον η δυναμική αύρα του ναρκισσισμού, της προσωποποίησης (personification) και της αυτοπραγμάτωσης (self-actualization) (Λιποβετσκί, χ.χ., 10-11, 16), μετασχηματίζοντας με κομψότητα την παλαιά βάνουση εξουσία σε μια μαλθακότερη δικαιοδοσία, όταν ο πολιορκητικός κριός της οικονομίας, δηλαδή η διαφήμιση, χρησιμοποιείται πάντοτε ως θηρευτής της ανορθολογικής προσοχής των καταναλωτών, όταν συμβαίνουν τόσες λοιπόν αντιστίξεις, τότε η σύγχρονη πλειοδοσία πάνω στο ορθολογικό και ειδικά η κεφαλαιοποίησή του εξακολουθεί να φαίνεται παράδοξη. Μοιάζει να έχει τα προφανή χαρακτηριστικά μιας θεμελιώδους αντίφασης και με κρατούσα τη μείξη πλέον ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, η ρητορική εμμονή και δεξίωση του ορθολογικού και η υποκριτική καταγγελία του ανορθολογικού θα μπορούσε να εκληφθεί μάλλον ως ένας νεόκοπος ή/και ανεπίγνωστος φαρισαϊσμός με ύποπτες όμως, υπόρρητες προδιαγραφές. Μοιάζει περισσότερο ως το αποτέλεσμα μιας αναπόφευκτης εντροπίας του κριτικού λόγου μπρος στον υπέρτατο φόβο της άπειρης ποικιλίας των μορφών που χαρακτήριζαν και χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο και τον κόσμο του, ποικιλία η οποία είναι αφόρητη, διότι αντιστέκεται σθεναρά στον έλεγχό του.

Ο Baudrillard θα μεταφέρει σε ένα άλλο επίπεδο αυτήν την αντίστιξη, σχολιάζοντας εκτενώς ένα ιδιάζον φαινόμενο που θεωρεί ότι κατατρέχει το δυτικό κόσμο, δηλαδή στην «*αδιάκοπη παραγωγή θετικότητας*» (1996, 119) την οποία μάλιστα φτάνει στο σημείο να την ιατρικοποιήσει, αποκαλώντας την «*λευχαιμία*» (όρ. παρ., 84) του αναπτυγμένου ρασιοναλιστικού κόσμου. Ο Γάλλος θεωρητικός θα περιγράψει επιπλέον πώς η ίδια η ανυποχώρητη αποποίηση του ανορθολογικού χαρακτήρα των ατομικών και συλλογικών οντοτήτων με την ταυτόχρονη επίκληση μιας πάντοτε «*κατασκευασμένης*» ορθολογικότητας είναι, εξ αντιθέτου, υπεύθυνη για τη σημερινή τεράστια, μολυσματική έκρηξη ανορθολογικών συμπεριφορών, εφόσον

«το ιοβόλο είναι η παθολογία των κλειστών και ολοκληρωμένων κυκλωμάτων» (όρ., παρ., 55). Τα ορθολογικά αυτά κυκλώματα προγραμματίζονται και κατασκευάζονται με σκοπό την οριστική εξάλειψη του «καταραμένου αποθέματος» (Bataille, 1988), που αποτελεί όμως την ίδια την εσαεί *μεικτή* ανθρώπινη πραγματικότητα. Σε αυτήν, το «Καλό» και το «Κακό», ως ενσαρκωμένοι ιδεότυποι, είναι όχι μόνο αχώριστα αλλά συνυπάρχουν και συν-αναπτύσσονται, και όσο είναι συν-εκτατικά άλλο τόσο είναι και συν-εντατικά, θυμίζοντας το χωράφι εκείνο της ευαγγελικής περικοπής, όπου οι τρίβολοι συν-αυξάνονταν με το σιτάρι μέχρι τον τελικό θερισμό (Ματθ. 13: 29-30). Αυτό το «καταραμένο απόθεμα» ο Baudrillard θα το αποκαλέσει μάλιστα «*παράδοξο ελκυστή*» και θεωρεί ότι ανατρέπεται κάθε στιλβωμένο πρόγραμμα ελέγχου, κάθε «ολοκληρωτικό συγχρωτισμό» (1996, 79), συγκροτώντας «*μία αμυντική απο-αντίδραση του είδους*» (όρ. παρ., 84) ενάντια στην υπερβολική προφύλαξη και υπερδικτύωση των πάντων. Θα φέρει μάλιστα ως παραδείγματα τέτοιων αυτόματα παραγόμενων ιών τον *τεχνολογικό ιό*, την *τρομοκρατία*, τα *ναρκωτικά*, το *AIDS* και τον *καρκίνο*, και θα επιχειρήσει να δείξει ότι, όπως «*η νεύρωση προστατεύει με τον αποτελεσματικότερο τρόπο τον άνθρωπο από την τρέλα*» (όρ. παρ., 79) έτσι και αυτοί οι καταστροφικοί ιοί αντιμάχονται και ενδεχομένως να σώζουν την ανθρωπότητα από μια γενικευμένη καταστροφή της συνειδητότητας για το μέλλον. Λειτουργούν ως γενικευμένες μορφές μιας απρόσμενης αντι-πειθαρχίας ακριβώς εκεί που επιτελείται ο λευχαιμικός, ορθολογικός κομφορμισμός.

Αυτή την κατάσταση της πάγιας αλλά και δημιουργικής αντινομίας θα αναγνωρίσει και ο Morin θυμίζοντας ότι «*κάθε νέα θετικότητα που εδραιώνεται στον κόσμο αποδεσμεύει μια νέα αρνητικότητα, ότι κάθε πλήρες προκαλεί ένα κενό, ότι κάθε κορεσμός επιφέρει μια αγωνία, ότι η πορεία του ανθρώπου συντελείται μέσα από τη διαλεκτική της ικανοποίησης και του ανικανοποίητου, ότι οι πρόοδοι μεταθέτουν το πεπερασμένο και το ιδιαίτερο του ανθρώπινου όντος χωρίς να τα μειώνουν...*» (Morin, 1991, 260).

Η *λευχαιμία*, στην οποία αναφέρεται ο Baudrillard, αποτελεί λοιπόν το πρόταγμα αλλά και το αποτέλεσμα μιας ολοκαίνουργιας, εντατικής επιτήρησης των ανθρώπινων κοινωνιών. Δε πρόκειται πλέον για τη μοντέρνα, ορατά πανοπτική και εμφανώς κατηχητική επιτήρηση, αλλά για μια μεταμοντέρνα, αθέατη, εξίσου όμως πανοπτική αλλά και εκμαυλιστικά κατηχητική επιτήρηση. Συγκροτεί μια ιδιόμορφη τεχνολογική αποίκηση μέσω ενός ορθολογικού σωφρονισμού, διαμέσου της

εγκατάστασης ενός ιδιοφανούς software στο πολιτικο-κοινωνικό πεδίο, όπου επιτελείται και πάλι, όπως και παλαιότερα, μια ανακωδίκωση της ύπαρξης.

Μια δυνατότητα αντίστασης στον ορθολογικό και τεχνοκρατικό κομπορμισμό θα παρουσιάσει και ο Γάλλος ιστορικός Μισέλ ντε Σερτώ μέσα από το βιβλίο του *«Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: η πολύτροπη τέχνη του πράττειν»* (Ντε Σερτώ, 2010). Σε αυτό θα επιχειρήσει να αναλύσει τις τεθλασμένες, καθημερινές πορείες μέσα στην ίδια τη ρασιοναλιστική, ομοιογενοποιητική επικράτεια, *«τις βουβές τεχνολογίες»* και τις *«λαθραίες μορφές»* (όρ. παρ., 59), να αφηγηθεί *«το σμήνος των ετερογενών ιστοριών»* (όρ. παρ., 66), αυτό το μυστικό *«μουρμουρητό των τρόπων του πράττειν»* (όρ. παρ., 74) που αντιστέκονται στο εσωτερικό των τεχνοκρατικών δομών, στο βασίλειο του παραγωγικού λειτουργισμού, ακόμη και στην καρδιά των προμαχώνων της σύγχρονης οικονομίας που είναι οι επιχειρήσεις. Θα περιγράψει τις τροχιές της μη-κομπορμιστικής λαϊκής κουλτούρας κατέναντι του ορθολογισμού, παρεισδύοντας *«στην επιβεβλημένη τάξη»* (όρ. παρ., 27), στοχεύοντας ακριβώς να καταργήσει τη μοιραιότητα του εκάστοτε καθεστώτος και να επιτρέψει να ακουστούν και να γίνουν σεβαστές οι καταπιεσμένες φωνές αυτής της κουλτούρας, οι οποίες συνήθως προσλαμβάνονται μόνο ως φολκλορικά, δηλαδή ακίνδυνα για το ορθολογικό καθεστώς, κατάλοιπα.

Είναι γεγονός ότι η σχετικά σύντομη ιστορικά πορεία από τα βασανιστήρια του Μεσαίωνα, στην πειθαρχική κοινωνία της νεωτερικότητας και στη συνέχεια στη μετανεωτερική κοινωνία της λευχαιμίας συνδέεται, πρώτον με την ανάδυση του ορθολογισμού ως όπλου, εργαλείου αλλά και προσχήματος για την κατάλυση των αρχαιότερων μορφών εξουσίας, ενώ, δεύτερον, σχετίζεται με την εκθετική αύξηση της *πολυπλοκότητας* και την εξαιρετική δικτύωση των παγκόσμια διασπαρμένων εικονικών και υλικών πραγματικοτήτων. Η πολυπλοκότητα, που τόσο εκθειάζεται σήμερα ως υπεραξία αλλά και πανάκεια πάσης παθολογίας, είναι η πλέον φυσιολογική κατάληξη του ορθολογικού εγχειρήματος, διότι μας επιβάλλεται ως αναπόδραστη αναγκαιότητα, έτσι ώστε να μην υπάρχει άλλος τρόπος διαφυγής από αυτήν παρά μόνο και πάλι μέσω της ορθολογικής της διαχείρισης, ολοκληρώνοντας έτσι έναν φαύλο κύκλο ιδιοποίησης και επανιδιοποίησης του ταυτόσημου και αποδεικνύοντας ακριβώς τη *«μονοσημία του συστήματος»* (όρ. παρ., 269).

Διότι, αν από την εποχή της ακόμη απλοειδούς προϊστορίας, κάθε κοινωνία συγκροτεί την ύπαρξή της ως κοινωνία ελέγχου του χώρου αλλά και των μελών της,

τότε η σημερινή λαβυρινθώδης κατάσταση πραγμάτων απαιτεί έναν εξίσου λαβυρινθώδη μηχανισμό εξεζητημένου ελέγχου, ο οποίος θα συνδυάζει μάλιστα ένα υπερ-ορθολογικό με ένα υπερ-ανορθολογικό σύστημα, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αποτελεσματικότερη διαχείριση αλλά και η πλέον βιώσιμη αναπαραγωγή της. Η μείξη έσχατα ορθολογικών με έσχατα ανορθολογικών μηχανισμών αποτελεί ένα ιδιάζον φαινόμενο της εποχής μας, το οποίο μάλιστα διαρκώς εξελίσσεται. Σε αυτό ο συστηματικός ηλεκτρονικός/ορθολογικός έλεγχος επιβλέπει μέχρι κεραίας την ευρεία διασπορά και την αυτόματη εσωτερίκευση ανυπέρβλητα σαηνευτικών ελκυστών, όπως λ.χ. συμβαίνει στην «αθώα» περίπτωση του neuromarketing. Η διαφημιστική αυτή τακτική εντάσσεται μέσα στην κυριαρχούσα σήμερα αγοραστική, εμπορευματική ενόρμηση, η οποία ουδετεροποιεί ομοίως τις δημιουργικές και καταστροφικές ενορμήσεις του ανθρώπου και *«τείνει να αναγνωρίζει μόνο το εναλλάξιμο μέρος στον καθένα, αγνοώντας το απερίσταλτο και αναντικατάστατο μέρος του»* (Haroche & Enriquez, 2004, 50).

Αυτή η αλλόκοτη, ή έστω παράδοξη, μείξη, που ναρκώνει και καθιστά υπόρρητη, χθόνια την εγγενή στους ανθρώπους συγκρουσιακότητα, είναι όμως ικανή να γεννήσει μια αρχαϊκή, δεκαπλάσια βία, μια αξερίζωτη βία, που πηγάζει ακριβώς από αυτό το αποχρωματισμένο κλίμα μιας πολιτικής ορθότητας που πριμοδοτεί μόνο τη συναίνεση, την ήπια διαπραγμάτευση, την αόριστη εμπύχωση, τον αέναο βιωματισμό, δημιουργώντας εντέλει *«απαθικές προσωπικότητες»* (όρ., παρ., 77), καθηλωμένες στην κραταιά καταναλωτική παιδικότητα. Σε αυτή την κατάσταση το άτομο ακούει συνεχώς το στερεότυπο, διαφημιστικό μουρμουρητό να έχει μόνο θετικές σκέψεις και θετική ενέργεια, να αφοσιώνεται στον εκτατικό πολλαπλασιασμό κάθε είδους εμπειριών, για να είναι πάντοτε ο εαυτός του, δηλαδή ο αισθησιοθηρικά καταναλωτικός εαυτός του, αν και στην πληθυντική και πληθωριστική κοινωνία που ζούμε οι πολλαπλοί εαυτοί, οι πολλαπλές και διασπαρμένες ταυτότητες, φαίνεται να προβάλλονται περισσότερο, οπότε το εν λόγω σύνθημα καθίσταται μάλλον προβληματικό... Μέσα σε μια τέτοια αντισηπτική κοινωνία, που συνεχώς φλυαρεί ακούγοντας παράλληλα από παντού στεντόρειες φλυαρίες, αναδύεται εντελώς προβλέψιμα αυτή η βία, εφόσον η βία είναι κι αυτή μια ομιλία από την οποία αφαιρέθηκαν αιφνιδίως οι λέξεις.

Μαζί λοιπόν με την πλημμυρίδα αυτής της εκλεπτυσμένης ανορθολογικότητας εξακολουθεί να συνυπάρχει και να συμβαδίζει και η βδελυγμία της, με την

κατηγορηματική λ.χ. έγκληση του θυμικού ή την υποκριτική άρνηση της αναπόδραστα ιδεολογικής χρήσης της πολιτικής όσο και της ιστορίας. Μοιάζει πιθανό αυτή η απαξίωση να λειτουργεί ως ηθικολογικό άλλοθι μιας πολιτικο-ιδεολογικής χρησιμοθηρίας, αλλά ενδέχεται να αποκρύπτει επίσης τις βαθύτερες ανορθολογικές προϋποθέσεις των ίδιων των ορθολογικών διαβημάτων, ερμηνεύσιμες μέσα στο ψυχαναλυτικό πεδίο. Αποτελεί δηλαδή τη συμπτωματολογία μιας, μοιραία ρομαντικής, αλλά βαθιά ιδιοτελούς, διεκδίκησης της εξουσίας ή της επιρροής, ένα όπλο κατέναντι των αντιπάλων σε ένα ακόμη διαφωτιστικό περιβάλλον που έχει συστηματικά κατηχηθεί να αντιμετωπίζει τον ανορθολογισμό ως τον υπέρτατο εχθρό, ενώ αποτελεί απλώς τη βαθύτερη περι-ουσία κάθε ανθρώπινης ύπαρξης.

4. Ένα σύνηθες ορθολογικό καταφύγιο: η καταγγελία του λαϊκισμού

Για την οικονομία του λόγου, ας αναφερθούμε μόνο στην καταγγελία του «λαϊκισμού». Είναι γνωστό ότι στην ιστορική έρευνα, πριν από την εξέταση μιας ιστορικής πηγής (στην προκειμένη περίπτωση, της καταγγελίας του λαϊκισμού), οφείλουμε να ανιχνεύσουμε πρώτα το δημιουργό της, ακολουθώντας τη γνωστή παρότρυνση του E. Carr: «Μελετήστε τον ιστορικό, πριν ξεκινήσετε να μελετάτε το έργο του» (Carr, 1984, 23), προτρέποντας μάλιστα, πριν ακόμη και από τον ιστορικό, να μελετήσουμε το ιστορικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Όλη αυτή η έρευνα μπορεί να προσφέρει ισχυρές ενδείξεις ότι ο εκάστοτε λόγος είναι προϊόν πολλών/πολλαπλών διαμεσολαβήσεων, θεμελιωμένων σε μια βαθιά και κάποτε ανεπίγνωστη υποκειμενικότητα αξιών, ηθικών στάσεων, προκαταλήψεων, ενδιαφερόντων, συμφερόντων, συμβιβασμών κλπ., η λήθη ή ακόμη περισσότερο η προγραμματική άρνηση των οποίων δεν μπορεί, το λιγότερο, να συνεισφέρει στη γονιμότητα του διαλόγου.

Έτσι, όταν βλέπουμε να διασπείρεται αυτή η, τόσο προσφιλής σήμερα, αρνητικότητα του λαϊκισμού, αναρωτιόμαστε άραγε προηγουμένως για την θέση στην οποία βρίσκεται αυτός που την εκπέμπει; Αν κάθε λόγος, και κάθε έρευνα, εξαρτώνται από το πλαίσιο από το οποίο εκφέρονται αλλά και το πλαίσιο στο οποίο απευθύνονται, τότε θα μπορούσαμε εύλογα να αναρωτηθούμε: *ποιο άραγε είναι, κατ' αρχήν, το κοινωνικο-οικονομικό και επαγγελματικό υπόβαθρο του καταγγέλλοντος; Που συνέλαβε και επεξεργάστηκε την παιδεία του; Γιατί επείγεται να εκτοξεύσει την*

καταγγελία για λαϊκισμό; Σε ποιον; Με τι στόχο; Από ποια συναισθήματα κατέχεται κατά τη διαδικασία αυτή; Τι προβλέπεται ή επιδιώκει να κερδίσει ή να χάσει από αυτή την καταγγελία; Κέρδη πραγματικά, συμβολικά ή ψυχολογικά; Έχει στόχο απλώς τη δική του προσωπική αποφόρτιση ή στοχεύει σε συγκεκριμένα και ιδιοτελή οφέλη μιας ομάδας ή συντεχνίας; Τέλος, ποια παράδοση εκφράζει και μετέχει που του υποβάλλει την επιθυμία αυτής της καταγγελίας;

Αυτά είναι μερικά μόνο από τα ενδελεχή ερωτήματα, τα οποία μπορούμε ευλόγως να θέσουμε σε κάθε καταγγελτικό λόγο απέναντι στα εν γένει ανορθολογικά φαινόμενα. Διότι αυτοί οι παραπλανητικά επιστημονικοί λόγοι συνήθως απαρνούνται τη συχνά ή πάντοτε ανορθολογική γενεαλογία τους, σβήνοντας τα ίχνη τους. Αλλά το βασικότερο ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι: πόσο εντέλει ανορθολογικός είναι εκείνος που, όχι μόνο υποδύεται, κομπάζει ή άκομπάζει, τον ορθολογικό, αλλά επιχειρεί συστηματικά να επιβάλλει στην ευρύτερη κοινότητα τα, κατ' αυτόν, ορθολογικά σχήματα σκέψης και δράσης, στηριζόμενος σε μια παγιωμένη κατήχηση, δηλαδή κατασκευή/επιινόηση, μερικών αιώνων, η οποία διατείνεται ότι μόνο ο ορθολογικός σκέφτεται και πράττει ορθά, δίκαια, νόμιμα, ηθικά, δημοκρατικά, ειρηνόφιλα, ανιδιοτελώς κλπ.; Σε μια εποχή που υπερθεματίζει κεφαλαιοποιώντας την ευφυΐα, τη μεγαλοφυΐα και την αριστεία, ως την πραγματικά εμπύραυλη προώθηση μηχανιστικών σχεδιασμών που επιδιώκουν να εκχερσώσουν ορθολογιστικά το κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, ίσως αξίζει να αντιμετωπίσουμε την καίρια υπενθύμιση του Νίτσε: «Τι είναι μέτριο στο μέσο άνθρωπο; Δεν καταλαβαίνει ότι η ανάποδη όψη των πραγμάτων είναι απαραίτητη...» (Barthes, 2005, 110). Διότι, παρά το ότι αυτή η βαθιά και πλατιά μεικτή φύση των ανθρώπινων πραγμάτων μετέχει πάντοτε και ορθολογικών και ανορθολογικών συνιστωσών, παραμένει ουσιαστικά ετεροβαρής προς τη μεριά του ανορθολογικού, αν συμφωνήσουμε ότι «όλη η κοινωνική δομή είναι θεμελιωμένη στην πίστη ή στην εμπιστοσύνη. Κάθε εξουσία εγκαθίσταται πάνω σ' αυτές τις ψυχολογικές ιδιότητες. Μπορούμε να πούμε ότι ο κοινωνικός κόσμος, ο δικαστικός κόσμος, ο πολιτικός κόσμος, είναι ουσιαστικά κόσμοι μυθικοί, δηλαδή κόσμοι που οι νόμοι, οι βάσεις, οι σχέσεις που τους συνιστούν δεν έχουν δοθεί, προταθεί, από την παρατήρηση των πραγμάτων, από μια διαπίστωση, από μια άμεση αντίληψη· αλλά αντίθετα, αποκτούν από μας την ύπαρξή τους, τη δύναμή τους, τη δράση ώθησης και καταναγκασμού· κι αυτή η ύπαρξη, κι αυτή η δράση είναι τόσο

ισχυρότερες, όσο περισσότερο αγνοούμε ότι προέρχονται από μας, από το πνεύμα μας» (Βαλερύ, 1996, 47).

5. Ένας ηθοποιός του ορθολογικού/ανορθολογικού

Κάνουμε λοιπόν την υπόθεση ότι και στην πολιτική σκηνή, αλλά και σε κάθε άλλη, φαίνεται πιθανό ότι ο τουπίκλην πάντοτε ορθολογικός είναι απλώς ένας ηθοποιός του βαθύς ανορθολογικού εαυτού του, αυτού του τεράστιου ωκεανού ανορθολογικότητας που κρύβεται εντός του ανθρώπου, και στον οποίο η ψυχανάλυση του 20ού αιώνα μόλις χάραξε μια ρωγμή. Σε αυτόν τον ωκεανό ρίχνει επιδέξια ή αδέξια ένα ορθολογικό δίχτυ. Πόση όμως επιφάνεια μπορεί να καλύψει; Αλλά και πάλι, η ουσία, η δύναμη του κάθε ωκεανού δεν είναι ο, έντονος έστω, κυματισμός του, αλλά τα απύθμενα, ιλιγγιώδη, εσαεί δημιουργικά αλλά και εσαεί καταστροφικά του βάθη. Εκεί που συνωθούνται, εμπλέκονται, μετασχηματίζονται διαρκώς το θυμοειδές και το επιθυμητικό, ατομικά και συλλογικά, πάθη και πόθοι, ανάγκες, κίνητρα και προσδοκίες. Αυτός ο υπερπλεονάζων ωκεανός του ανορθολογικού ζητά συνεχώς τα δικαιώματά του, και στο χώρο της πολιτικο-κοινωνικής σφαίρας κανένα ρασιοναλιστικό project δεν μπόρεσε μέχρι σήμερα να του αντισταθεί για πολύ. Εκτός αν, τεχνηέντως, εκμαυλιστικά αλλά συστηματικά, με πολιορκητικό κριό μια ωφελμιστική ηθικολογία, με μια επιθετική σαγήνη, διοχετεύσει όλη αυτή την μεγαλειώδη ορμή σε θύλακες, διαμερίσματα, κοίτες, συντονισμένους δηλαδή χώρους, όπου οι άγριες ανορθολογικές ροές θα εισέλθουν στα κανάλια του κατευνασμού ακριβώς για να ελεγχθούν. Αυτή η τέχνη του εκμαυλισμού, κυρίαρχη πάντοτε στην πολιτική, αλλά όχι μόνο, θα αποτυπωθεί στις χαρακτηριστικές απαοφάνσεις του Πωλ Βαλερύ: «Πολιτική είναι η τέχνη του να εμποδίζεις τους ανθρώπους να ανακατεύονται με ό,τι τους αφορά» και περαιτέρω, «πολιτική είναι ο χειρισμός του περισσότερου από το λιγότερο, του τεράστιου αριθμού από τον μικρό, του πραγματικού από τις εικόνες και τις λέξεις...» (1996, 39, 40).

Ποιος όμως θα επιτελέσει αυτό το έργο της καταστροφής ή της ουδετεροποίησης του ανορθολογικού; Με ποιο ορθολογικό άλλοθι; Με ποιους ανιδιοτελείς σκοπούς; Ποιος, υποχρεωτικά βαθύτατος κοινωνός της προσωπικής του ανορθολογικότητας, είναι ικανός να χειριστεί ορθολογικά την ανορθολογικότητα των άλλων, χωρίς εντέλει να υποκριθεί, αποσιωπώντας εντέχνως ό,τι κατ' ουσία τον αυτο-συγκροτεί; Μήπως

τελικά η πολιτική πράξη είναι ένας συγχρωτισμένος συντονισμός ανορθολογικοτήτων πάνω στον πολυμερή καμβά μιας ορθολογικής απλώς ρητορείας, δηλαδή ενός δόλιου λόγου; Ενός λόγου που ασκεί μια απολυμαντική διαδικασία μέσα από την παραπλανητική και ευφημιστική ιδιόλεκτο που κατά κόρον χρησιμοποιεί, αυτή τη «διπλή γλώσσα» (doublespeak), τη «Νεόγλωσσα» (Newspeak) του George Orwell;

Η ουσία αυτής της επιφύλαξης δεν θα μπορούσε να είναι βεβαίως η άρνηση ή απόρριψη του ορθολογικού, αλλιώς θα επρόκειτο για έναν εξίσου μερικευτικό, εξαμβλωματικό λόγο που απλώς επιθυμεί την αυτοκατάργησή του. Αλλά είναι η έγερση κάποιων ενδοιασμών κατέναντι μιας ορθολογικής αυτοκρατορίας που επιθυμεί, πλην ματαίως, να επιβάλει μια «λευχαιμία», μια «επιχειρησιακή λευκότητα», μια «ακατάπαυστη παραγωγή θετικότητας» πάνω στην πραγματικότητα, σύμφωνα με την ορολογία του Baudrillard. Που ευνοεί και χρησιμοποιεί την ανορθολογικότητα απλώς ως παραπλανητική δικλείδα διαφυγής και αποφόρτισης, με στόχο την δυναμικότερη επαναστροφή και καθήλωση στο ορθολογικό πρόταγμα. Διότι η ρασιοναλιστική ομογενοποίηση των πάντων παγιώνει την ασπάρουσα απροσδιοριστία των μορφών του πραγματικού και η επιβαλλόμενη «θέσμιση του πραγματικού είναι η εμφανέστερη μορφή της δογματικής του καιρού μας» (Ντε Σερτώ, 2010, 408). Άρα, υποθέτουμε ότι, όχι η ενδεχόμενη κυριαρχία του ανορθολογικού, αλλά η επιβολή μιας πλήρους ορθολογικότητας από μυστήριους ηθοποιούς της ανορθολογικότητας αποτελεί το σύγχρονο φόβο. Κι είναι παράξενο, που ο ορθολογισμός για να πολεμήσει σήμερα τα ανορθολογικά φαινόμενα καταγγέλλει ακριβώς και πρωτίστως το φόβο, τον οποίο εκλαμβάνει ως βασικό συστατικό του ανορθολογικού, καταφεύγει δηλαδή σε μια ιδιάζουσα, ας την αποκαλέσουμε, φοβοφοβία, παραβλέποντας σκόπιμα το γεγονός ότι ο φόβος μπορεί να αναδειχθεί όχι μόνο στο υγιέστερο αλλά κυρίως στο ασφαλέστερο ανθρώπινο συναίσθημα σε ένα κόσμο που τον ξορκίζει συστηματικά υποβαθμίζοντάς τον διαρκώς σε φοβία. Αν όμως έχει κάποια αξία το ανορθολογικό, αυτή η «λαϊκή ratio» (Ντε Σερτώ, 2010, 60), είναι γιατί υπονομεύει συνεχώς τη μοιραιότητα του εκάστοτε ορθολογικού ή ορθολογικοφανούς καθεστώτος, είναι γιατί ψάλλει ένα «αντιστασιακό τραγούδι» (όρ., παρ., 110).

6. Το αίτημα για μια ενσυναισθητική ισορροπία

Είναι άραγε τόσο επίβουλος ή επικίνδυνος ο ρασιοναλισμός, πολιτικός η μη; Αν και ο ρασιοναλισμός δαιμονοποιεί πάντα και ανυπερθέτως τον ανορθολογισμό, θα του αναγνωρίσουμε την αξία του, μια αξία όμως εξάπαντος σχετική, μερική, εργαλειακή. Ο ορθολογισμός γεννήθηκε ως το όργανο ενός περιβάλλοντος που είχε εξουθενωθεί από την καθήλωση, την απόγνωση, την απολυταρχία και τον πόνο. Ας του αναγνωρίσουμε την γενεαλογία του. Γεννήθηκε για να αντικρούσει το συχνά βάρβαρο πρόσωπο ενός πολιτικοθησκευτικού *επίσης* ορθολογισμού, κατέληξε όμως να αναπαράγει τη βαρβαρότητά τους. Μεταφυσικοποιήθηκε, κι αυτή ήταν η παγίδα του. Από εργαλείο έρευνας και δράσης έγινε αρχή μεταφυσική οικουμενικού ή συμπαντικού σχεδιασμού, αρχή καθολίκευσης. Κι έτσι, ένας βαθιά εντέλει *ανορθολογικός ορθολογισμός* επιμένει σήμερα να εξουσιάζει, να στρογγυλοποιεί, να εκχερσώνει, να λειαινεί, να χωρίζει τα πάντα σε εύχρηστα bits μιας πλατφόρμας ψηφιακής, παίζοντας μάλλον το Θεό με τις ζωές των ανθρώπων. Μια αναστοχαστική γενεαλογία θα μας επέτρεπε ίσως να ξαναπαιάσουμε το νήμα από την αρχή λ.χ. της νεωτερικότητας, αν και οι βαθύτερες στο χρόνο αιτίες για μια τέτοια γενεαλογία είναι και οι περισσότερες γόνιμες, για να βρούμε τι πήγε στραβά, πώς η οικουμενική απελευθέρωση κατέληξε σε οικουμενικό εγκλεισμό, πως συνέβη αυτός ο χιασμός της ορθολογικότητας, ποιος «δαίμων» άραγε υποδαύλισε και μετασημάτισε μια απλώς φιλόδοξη ή πιθανόν απεγνωσμένη οδοιπορία εξόδου από τον κόπο και τον πόνο σε μια όντως ριψοκίνδυνη συμπαντική ακροβασία προς μια νέα απολυταρχία. Διότι, αν είναι αλήθεια ότι *«η σκέψη ταξιδεύει στην επιφάνεια του ωκεανού της ευαισθησίας»* (Βαλερύ, 1996, 108), τότε ο εκάστοτε αναστοχασμός πρέπει πριν από κάθε λογιστικό οικοδόμημα να αναγνωρίσει τα πλήρη δικαιώματα αυτής της βαθύτατης, ανορθολογικής ευαισθησίας και να της παραχωρήσει συνειδητά ένα ευρύ πεδίο ενεργειών πριν ακόμη αναλάβει να κατασκευάσει αλγοριθμικές παραστάσεις για να εγκλείσει εντός τους μια πραγματικότητα πάντοτε ρευστή με μικρές μόνο και πρόσκαιρες νησίδες σταθερότητας και κανονικότητας. Διότι, και πάλι ο Βαλερύ θα αναγνωρίσει ότι *«ο ντετερμινισμός είναι ο μόνος τρόπος παράστασης του κόσμου»*, αλλά η *«απροσδιοριστία»* είναι *«ο μόνος τρόπος να υπάρχουν μέσα σ' αυτόν»* (όρ. παρ., 131). Αλλά, ενώ η δυναμική της απροσδιοριστίας έχει εδώ και καιρό αναγνωριστεί ακόμη και στις θετικές επιστήμες, η πολιτική και ιδεολογική ρητορική,

εκκρεμής πάντοτε ως προς το ρασιοναλισμό της, εξακολουθεί να δεσμεύει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του κόσμου εγκλείοντάς τον σε προφανή, «αντικειμενικά» σχήματα, διότι ακριβώς επιθυμεί τον έλεγχό του. Υλοποιώντας επίσης μια wiggish αντίληψη της ιστορικής διαδικασίας, η οποία ιλιγγιωδώς κινείται δήθεν προς μια διαρκή βελτιωσιμότητα των πραγμάτων, απλοποιεί σκόπιμα την αναπόδραστη πολυπλοκότητα του κόσμου. Αλλά, όπως θα γράψει ήδη ο Andorno, «*καμμιά οικουμενική ιστορία δεν οδηγεί από τη βαρβαρότητα στον ανθρωπισμό, αλλά υπάρχει μία που οδηγεί από τη σφεντόνα στη βόμβα μεγατόνων*» (Baudrillard, 2007, 180). Επιπλέον, επειδή η ίδια η ιστορία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο αυτής της ρασιοναλιστικής, πολιτικής υπερκριτικής, απαιτείται τουλάχιστον να διευρυνθεί, αν όχι να αναπλαστεί ή και να καταργηθεί, ο κοινόχρηστος σήμερα αλλά κακοποιημένος όρος «ιδεολογική χρήση της ιστορίας», εφόσον δεν υπάρχει ιστορία χωρίς ιδεολογία, ούτε χρήση της ιστορίας χωρίς διαχείριση της ιδεολογίας της. Ο όρος αυτός είναι ταυτολογικός αλλά και παραπλανητικός: «*είναι σαν να επιχειρούσαμε να ορίσουμε ένα ξύλο ως ...ξύλινο, ένα σίδερο ως σιδερένιο ή ένα βράχο ως βραχώδη!*» (Σμυρναίος, 2017, 80). Παραπέμπει και πάλι σε μια ρασιοναλιστική, «αντικειμενική» καθαρότητα, αναφαίρετη μάλιστα ιδιοκτησία κάποιων ιστορικών, οι οποίοι επιθυμούν να προβάλλουν στη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά και να επιβάλλουν, τον παλαιό πουριτανικό ρακνεανισμό τους (Leopold von Ranke, 1797-1886), τον οποίο οι ίδιοι όμως έχουν ήδη θεωρητικά απορρίψει. Η ιστορία όμως «*πάντοτε θα υφίσταται και θα γράφεται εν ιδεολογία*» (όρ., παρ., 81), δηλαδή με συνεχή μυθολογική και μυθοποιητική διαμεσολάβηση που μόλις κρατιέται στο χείλος του «αληθινού» και του «πραγματικού», αυτή είναι η ευλογία αλλά και η αισχύνη της, αυτή εξάλλου είναι και η πολεμική της στρατηγική.

Θα πρέπει λοιπόν να εξεταστεί με σύγχρονους όρους και στον παρόντα κόσμο, χωρίς τους στερεότυπους θετικισμούς των περασμένων αιώνων που πολεμούσαν εντέλει διαφορετικούς αντιπάλους, η πάντοτε διαφεύγουσα αλλά εσαεί γόνιμη συνδεσμολογία ορθολογικού και ανορθολογικού, διότι ίσως τότε αναδειχθεί αυτή η διάσταση του «*μεταξύ*» (metaxy), του «*In-Between*», που μας υποβάλλει ο Eric Voegelin (Sandoz, 1989, 119-120). Πρόκειται για μια ιδέα που έρχεται βέβαια από πολύ μακριά, ήδη από τον Εμπεδοκλή και την κοσμολογική του θεωρία, η οποία τόνιζε τον αδιαχώριστο χαρακτήρα της «φιλότητος» και του «νείκους», συναντά το Πλατωνικό Συμπόσιο, αλλά και αργότερα την φρουδική «ενόρμηση της ζωής» και

«ενόρμηση του θανάτου». Θα πρέπει λοιπόν να αναζητηθεί αυτή η δυναμική διελκυστίνδα, η ενεργός αμοιβαιότητα, η δραστήρια αμφισθένεια, μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, του τυπικού και του άτυπου, του ορθολογικού και του ανορθολογικού. Κάθε κλίση προς τα δυο άκρα, και ειδικά κάθε συστηματικά σχεδιασμένη υποτροπή από μια δυναμική ισορροπία προς μια ολοκληρωτική καταβύθιση στη λογιστική και μόνο οργάνωση του βίου θα πρέπει να θεωρηθεί ως επικίνδυνη, ως μια μαθηματικοποιημένη εντροπία της ανθρωπινότητας, αν και η κατάσταση της μεσότητας είναι εξίσου φευγαλέα και πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αποτελέσει αγκυροβόλιο μιας «αρμονικής» κοινωνίας. Ίσως αυτό απαιτεί μια ακόμη οξυδερκέστερη σκέψη, γιατί οξυδέρκεια δεν είναι μόνο το να θέτεις και να λύνεις ένα πρόβλημα μέσα στο πλαίσιο του κυρίαρχου λειτουργισμού και αναπαραγωγισμού, υπακούοντας πιστά στην ηγεμονική σήμερα τακτική του problem-solving, αλλά και η βαθύτερη αναγνώριση του παγίως μεικτού, απορητικού, αμφίσημου και αμφισθενούς χαρακτήρα της πραγματικότητας. Είναι να αναζητάς όχι μόνο λύσεις στα προβλήματα, αλλά κυρίως προβλήματα στις λύσεις...

Αφήνω λοιπόν αυτήν τη διερώτηση μετέωρη, όπως εκκρεμής οφείλει να είναι πάντα ένας στοχασμός που αποστρέφεται την εργαλειοποίηση, μέχρι να βρεθεί η σπάνια εκείνη φιλοσοφική λίθος που θα αναζυμώσει ορθολογισμό και ανορθολογισμό σε μια καινούργια, γόνιμα ενσυναισθητική ισορροπία. Πρόκειται για μια ισορροπία αμοιβαίων αναφορών στην πραγματικότητα του άλλου αλλά και στη γνησιότητα και αναγκαιότητα της μυθολογίας του καθενός, μια δεξιότητα εντελώς απαραίτητη για την έναρξη, τουλάχιστον, ενός καρποφόρου διαλόγου, η οποία όμως δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει μέχρι τώρα ειδικά τον ορθολογισμό. Μήπως ένα τέτοιο αίτημα αποτελεί μια ουτοπία, που επιμένει να βγάλει στο φως εκείνο το αγνοημένο, περιφρονημένο και υπόκωφο «μουρμουρητό των κοινωνιών» (Ντε Σερτώ, 2010, 79);

Βιβλιογραφία

- Βαλερύ (1996). *Επιλογή από το έργο του*, εισαγωγή-μετάφραση Χαρά Μπανάκου-Καραγκούνη. Αθήνα: στιγμή.
- Barthes, Roland (2005). *Απόλαυση-Γραφή-Ανάγνωση*, μετ. Αρχοντή Κόρκα. Αθήνα: Πλέθρον.
- Bataille, Georges (1988). *The Accursed Share: An Essay on General Economy*. Volume 1, Consumption. New York: Zone Books.
- Baudrillard, Jean (1996). *Η διαφάνεια του κακού δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, μετ. Ζήσης Σαρίκας. Αθήνα: Εξάντας-Νήματα.
- Baudrillard, Jean (2007). *The Intelligence of Evil or the Lucidity Pact*, trans. Chris Turner. Oxford & New York: Berg.
- Carr, E.H. (1984). *What is History?* New York: Penguin Books.
- Cox, Robert (1981), "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium*, 10(2), pp. 126-155.
- Γρέι, Τζον (2003). *Η Αλ Κάιντα και η νεωτερικότητα*, μετ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργας. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Derrida, Jacques & Vattimo, Gianni (επιμ.) (2003). *Η θρησκεία*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Μπάμπης Λυκούδης, Μελίνα Παναγιωτίδου, Γιώργος Φαράκλας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Jackson, Patrick T. (2008), "Foregrounding Ontology: Dualism, Monism and IR Theory", *Review of International Studies*, 34, pp. 129-153.
- Harcourt, B. E. (2015). *Exposed. Desire and Disobedience in the Digital Age*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Haroche C., Enriquez E. (2004). *Το σκοτεινό πρόσωπο των σύγχρονων δημοκρατιών*, μετ. Βασίλης Τομανάς. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Illouz, E. (2005). *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. London: Polity Press.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1998). *Το Αόρατο χρονολόγιο της σκέψης. Απαντήσεις σε 28 ερωτήματα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Λάς, Κ. (2008). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού: Η αμερικάνικη ζωή σε μια εποχή μειούμενων προσδοκιών*, μετ. Βασίλης Τομανάς. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Lake, D.A. (2011), "Why 'Isms' Are Evil: Theory, Epistemology and Academic Sects as Impediments to Understanding and Progress", *International Studies Quarterly*, 55(2), pp. 465-480.
- Λιποβετσκί, Ζιλ (χ.χ.). *Η εποχή του κενού. Δοκίμια για το σύγχρονο ατομικισμό*, μετ. Βασίλης Τομανάς. Σκόπελος: Νησίδες.

- Morin, Edgar (1991), «Το πνεύμα των καιρών», στο Κώστα Λιβιεράτου & Τάκη Φραγκούλη (επιμ.) *Η κουλτούρα των Μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, μετ. Λένα Ζήση κ. ά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 236-261.
- Ντε Σερτώ, Μισέλ (2010). *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετ. Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Σμίλη.
- Oakeshott, Michael (1991). *Rationalism in Politics and other essays*. Indianapolis: Liberty Press.
- Παπαϊωάννου, Κώστας (1992). *Η αποθέωση της Ιστορίας*, μετ. Σπύρος Κακουριώτης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Ρεβώ ντ' Αλλόν, Μ. (2013). *Ο συμπνετικός άνθρωπος*, μετ. Μ. Πάγκαλος. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Rossi, Paolo (2004). *Η γένεση της σύγχρονης επιστήμης στην Ευρώπη*, μετ. Παναγιώτης Τσιαμουριάς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σαλομόν, Ζαν-Ζακ (2003). *Επιβιώνοντας της επιστήμης*, μετ. Αθανασία Τριανταφυλλοπούλου, Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Smyrnaioi Anthony L. (2017), "The fetishism of understanding in history teaching: Consumerist dogmas and historical education", *International Journal of Humanities and Social Science*, vol. 7 (6), pp. 182-192.
- Σμυρναίος, Αντώνης Α. (2017), «Το μεταλλείο της ιστορίας στη σχολική τάξη: στίξεις και αντιστίξεις στη διδασκαλία των ιστορικών πηγών», *Νέα Παιδεία*, 162, σσ. 75-91.
- Σέννετ, Ρ. (1999). *Η τυραννία της οικειότητας: Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μετ. Γ. Ν. Μερτίκας. Αθήνα: Νεφέλη.
- Sandoz, Ellis (ed.), *The Collected Works of Eric Voegelin*, vol. 12. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Φουκώ, Μισέλ (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδημού-Ιουλιέττα Ράλλη. Αθήνα: Ράππα.
- Zehfuss Maja (2013), "Critical Theory, Poststructuralism, and Postcolonialism", in Walter Carlsnaes, Thomas Risse and Beth A. Simmons (eds), *Handbook of International Relations*, London: SAGE, pp. 145-169.

*Η ανάπτυξη της έννοιας των Ανθρωπίνων
Δικαιωμάτων, από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις
των μαθητών της Στ' Τάξης του Δημοτικού Σχολείου,
στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας*

*Ελένη Καραγιάννη **

Περίληψη

Η εργασία αυτή επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο νοηματοδότησης και το περιεχόμενο που δίνουν οι μαθητές της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου στην έννοια Ανθρώπινα Δικαιώματα, όπως αναδύεται από τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας, με αφορμή ερωτήματα που αφορούν την περίοδο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων εναντίον της τουρκοκρατίας.

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του S. Moscovici υποστηρίζει ότι η γνώση δεν είναι ατομική ιδιοκτησία αλλά αποτελείται από συλλογικές δομές που εκφράζουν τον τρόπο που κατανοεί, νοηματοδοτεί τον κόσμο μια συλλογικότητα αλλά και το περιεχόμενο αυτής της νοηματοδότησης. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των μαθητών εν προκειμένω νοούνται ως το επίπεδο «κοινωνικής τους πολιτικοποίησης» στη συγκεκριμένη ηλικία και για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Μέσα από τα κείμενα/απαντήσεις των μαθητών και μαθητριών ενός τμήματος της Στ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου, στα ερωτήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο έρευνας-δράσης, εντοπίζονται οι κοινωνικές τους αναπαραστάσεις επί του θέματος, παρουσιάζεται και αναλύεται η κατηγοριοποίησή τους και διατυπώνονται προτάσεις που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση του ελέγχου, του εξορθολογισμού και της αναπλαισίωσής τους σε ιστορική σκέψη και γνώση.

Λέξεις κλειδιά: Ανθρώπινα Δικαιώματα, Κοινωνικές αναπαραστάσεις, Ιστορία, Πολιτική κοινωνικοποίηση

* Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής Συντονίστρια Μονάδας: «Εκπαιδευτική και Σχολική Δημοκρατία, Ισότητα Φύλων, Δικαιώματα».

1. Θεωρητικό Πλαίσιο

Οι «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση, και οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφότητας»*

**Άρθρο 1ο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ¹*

Οι σύγχρονες Ευρωπαϊκές κοινωνίες αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ενδεικτική δράση στην κατεύθυνση αυτή ήταν η θεσμοθέτηση, στο τέλος της προηγούμενης δεκαετίας του χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο χάρτης αποτελεί πηγή πρωτογενούς δικαίου, και επιδιώκει την συμπλήρωση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται συνταγματικά στις χώρες μέλη κατοχυρωμένων δικαιωμάτων με μια σειρά από προσωπικά, αστικά, πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα που αφορούν τους πολίτες και τους μόνιμους κατοίκους της Ένωσης (Επίσημη Εφημερίδα ΕΕ, 2010)

Στις περισσότερες δημοκρατικές κοινωνίες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται θετικές στάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, επικρατεί η άποψη ότι είναι δημιούργημα του δυτικού πολιτισμού, το οποίο προέκυψε από την περαιτέρω επεξεργασία των ιδεών του Διαφωτισμού (Doise et al., 1999, 3-5). Μία από τις κυρίαρχες αξίες του Διαφωτισμού είναι η εκπαίδευση. Η εκπαίδευση έχει πρωταρχικό

¹ Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 10 Δεκεμβρίου 1948. Η Διακήρυξη περιλαμβάνει συνολικά τριάντα άρθρα τα οποία είναι δυνατόν αδρομερώς να κατανεμηθούν σε έξι κατηγορίες (Agi, 1980). Στην πρώτη κατηγορία διατυπώνονται οι βασικές αρχές της ισότητας, της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας. Η δεύτερη κατηγορία εστιάζει σε ατομικά δικαιώματα όπως είναι η προσωπική ασφάλεια και η ισότητα απέναντι στο νόμο. Η τρίτη αφορά στα δικαιώματα που είναι συναφή με τις διαπροσωπικές σχέσεις, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η ελευθερία στις μετακινήσεις και το δικαίωμα στην οικογένεια. Η τέταρτη συστάδα δικαιωμάτων εμπλέκει δικαιώματα όπως η ελευθερία της έκφρασης και η ισότιμη πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες και η πέμπτη αφορά σε οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα όπως για παράδειγμα η κοινωνική ασφάλεια και το δικαίωμα στην ανάπαυση και τον ελεύθερο χρόνο. Τέλος η τελευταία κατηγορία αναφέρεται τα δικαιώματα που σχετίζονται με το διεθνή νόμο και τάξη όπως και με τις υποχρεώσεις προς το κοινωνικό σύνολο (κοινωνικά δικαιώματα).

χαρακτήρα στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης καθώς διαμορφώνει την προσωπικότητα του ατόμου και την κοινωνική του τοποθέτηση (Πυργιωτάκης, 1989, 25). Ειδικότερα η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής κοινωνικοποίησης που αποτελεί μια μορφή κοινωνικοποίησης (Γενική Γραμματεία Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, 2013).

Η επιστημονική γνώση και σκέψη και η «φυσική σκέψη», που αποκαλείται επίσης κοινωνικές αναπαραστάσεις ή κοινωνική γνώση ή «κοινός νους», αποτελούν διακριτούς τρόπους κατανόησης της πραγματικότητας. Στην παρούσα εργασία θα διαπραγματευτούμε τον δεύτερο τρόπο, την «φυσική σκέψη» (“*pensee naturelle*”, “*naïve*”, “*spontanee*”, “*representations sociales*”) κυρίως ως προς την συμβολή του στην πρώιμη πολιτική κοινωνικοποίηση ως μιας όψης της κοινωνικοποίησης των μαθητών/τριών.

Όπως αναδείχθηκε από την έρευνα των Doise, Clemence & Lorenzi-Cioldi (1999) τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι δυνατό να μελετηθούν ως κοινωνικές αναπαραστάσεις (Κ.Α). Οι Κ.Α είναι σύνολα εννοιών, προτάσεων και εξηγήσεων που παράγονται στην καθημερινή ζωή στη διάρκεια της διαπροσωπικής επικοινωνίας για την οικειοποίηση και την ερμηνεία της πραγματικότητας (Potter, 2005). Η συγκεκριμένη ομάδα των ερευνητών κατέληξε στο συμπέρασμα ότι διαφορετικά μέλη ενός πληθυσμού μοιράζονται κοινές οπτικές απέναντι σε συγκεκριμένα κοινωνικά ζητήματα. Οι παρατηρούμενες διαφορές ανάμεσα στα άτομα οφείλονται στην διαφορετικής ισχύος προσκόλλησή τους σε ποικίλες όψεις των Κ.Α. Οι συστηματικές διαφορές που τυχόν παρατηρούνται είναι αγκιστρωμένες σε συλλογικές συμβολικές πραγματικότητες και, σε διαφορετικό βαθμό, σε μη κοινές κοινωνικο-ψυχολογικές εμπειρίες και σε πεποιθήσεις των ατόμων σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα (Doise, 1992-3). Με την εργασία αυτή επιχειρείται η ανάδειξη του τρόπου νοηματοδότησης και του περιεχομένου που δίνουν οι μαθητές της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου στην έννοια **Ανθρώπινα Δικαιώματα**, όπως αναδύεται από **τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας**, με αφορμή ερωτήματα που αφορούν την περίοδο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων εναντίον της τουρκοκρατίας.

1.1 Η «φυσική σκέψη» (κοινωνικές αναπαραστάσεις, κοινωνική γνώση, κοινός νους)

Οι Κ.Α συγκροτούνται μέσω της εμπειρίας στο καθημερινό πλαίσιο ζωής (παράδοση, εκπαίδευση, καθημερινές επαφές, κοινωνική επικοινωνία, ΜΜΕ) και συνίστανται σε πληροφορίες, γνώσεις και τρόπους σκέψης που δεχόμαστε, επεξεργαζόμαστε (ατομικά και κοινωνικά) και (ανα)μεταδίδουμε (Χρηστάκης, 2010).

Ειδικότερα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι σύνολα εννοιών, προτάσεων και εξηγήσεων που παράγονται στην καθημερινή ζωή στη διάρκεια της διαπροσωπικής επικοινωνίας για την ανακάλυψη και την εξήγηση της πραγματικότητας. Υπάρχουν τόσο στο νου των ανθρώπων αλλά και σε κυκλοφορία μέσα στην κοινωνία, όπου μεταβιβάζονται από συνομιλίες και κείμενα των ΜΜΕ και είναι αποτέλεσμα των μοντέρνων πλουραλιστικών κοινωνιών (Potter, 2005).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εμφανίζονται με διάφορες μορφές, είναι οι εικόνες που συμπυκνώνουν ένα σύνολο σημασιών και επιτρέπουν στο άτομο να ερμηνεύσει αυτά που συμβαίνουν, είναι οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στην ταξινόμηση των περιστάσεων, των φαινομένων, των ατόμων με τα οποία συνδιαλέγεται, είναι οι θεωρίες που του επιτρέπουν να αποφασίσει για αυτούς και ανάγουν τη σκέψη του σε οικεία γνωστικά σχήματα.

Σύμφωνα με τον W. Doise (1990), οι κοινωνικές αναπαραστάσεις συνιστούν κοινωνικές γνώσεις για πολλούς λόγους· παίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των ανθρώπινων σχέσεων, μορφοποιούνται από αυτές τις σχέσεις και διαχέουν ορισμένες φορές άμεσα, αλλά πιο συχνά έμμεσα, μια γνώση πάνω σε αυτές τις σχέσεις. Η ρύθμιση των κάθε είδους γνώσεων (επιστημονικών ή μη) που κυκλοφορούν στον κοινωνικό κόσμο προκύπτει ως προϊόν μιας κοινωνικής δυναμικής εξαρτάται δηλαδή από τις θέσεις των υποκειμένων στο πλαίσιο του μικρο- ή μακρο- πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει η Jodelet το 1989 «Η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης προσδιορίζει μια μορφή ειδικής γνώσης, τη γνώση της κοινής γνώμης, της οποίας τα περιεχόμενα δηλώνουν γενετικές και λειτουργικές διαδικασίες, οι οποίες είναι κοινωνικά σφραγισμένες. Πιο πλατιά προσδιορίζει μια μορφή κοινωνικής σκέψης. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι τρόποι της πρακτικής σκέψης που προσανατολίζονται προς την επικοινωνία, την κατανόηση και τον έλεγχο του κοινωνικού, υλικού και ιδεατού περιβάλλοντος. Σαν τέτοιες, παρουσιάζουν ειδικά

χαρακτηριστικά στο επίπεδο της οργάνωσης των περιεχομένων, των νοητικών εγχειρημάτων και της λογικής. Το κοινωνικό σφράγισμα των περιεχομένων ή των διαδικασιών της αναπαράστασης πρέπει να ανάγεται στις συνθήκες και στα πλαίσια μέσα από τα οποία αναδύονται οι αναπαραστάσεις, στην επικοινωνία μέσω της οποίας κυκλοφορούν, στις λειτουργίες που χρησιμεύουν στην αλληλεπίδραση με τον κόσμο και τους άλλους» (σ. 361-362)

Μια ιδιαίτερη κατηγορία Κ.Α που προκύπτουν από μια απλοποιημένη, άκαμπτη, συχνά μανιχαϊκή απεικόνιση της πραγματικότητας και συγκροτούν συλλογικές αναπαραστάσεις, αποτελούν *τα στερεότυπα*. Οι προκατασκευασμένες στάσεις και αντιλήψεις που αποκαλούμε στερεότυπα, παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην κοινωνική συμβίωση, αλλά ακόμη και στην επιστημονική έρευνα (Μαλούτα, 2015). Δημιουργούν ένα πολιτισμικό φίλτρο που «δεν προκύπτει από την άμεση εμπειρία των κοινωνικά δρώντων ατόμων», η λειτουργική συνεισφορά του οποίου «υλοποιείται και συγκεκριμενοποιείται στην εξοικονόμηση της σκέψης των μελών μιας κοινωνικής ομάδας, αφού μέσα από τα στερεότυπα παρέχεται μια απλοποιημένη απεικόνιση της πραγματικότητας» (Ιντζεσίλογλου, 1983,137).

1.2 Πολιτική Κοινωνικοποίηση

Η έννοια των πολιτικών προσανατολισμών και της πολιτικής «κουλτούρας» που επηρεάζει την πολιτική στάση και συμπεριφορά του ατόμου συνδέεται αναπόφευκτα με τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης ή πολιτικοποίησης: Η διαδικασία πάλι αυτή αποτελεί μια πλευρά του φαινομένου που η σύγχρονη κοινωνιολογική επιστήμη ονομάζει κοινωνικοποίηση (Τερλεξής, 1974).

Η πολιτική κοινωνικοποίηση είναι «μια κοινωνική διαδικασία με την οποία αποκτούμε έμμεσα ή άμεσα ένα σύστημα αντιδράσεων, προκαταλήψεων, γνώσεων και εκτιμήσεων σχετικά με το πολιτικό φαινόμενο που διεξάγεται σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις κατευθύνσεις της (Μεταξάς, 1976, 12). Αν είμαστε προϊόντα της κοινωνικοποίησής μας, δεν είμαστε μόνο αυτό. Διότι δεν είμαστε ούτε παθητικοί δέκτες μηνυμάτων, ούτε αναπαράγουμε ότι δεχτήκαμε. Αντίθετα, είμαστε και παραγωγοί των συνθηκών στις οποίες ζούμε, και εντός των οποίων θα διεξαχθεί, πρωτίστως, η πρώιμη κοινωνικοποίηση νέων γενεών, αλλά θα συνεχιστεί και η δική μας. Ακόμη και οι εμπειρίες που δεν έχουν

εμφανή πολιτικότητα συμβάλλουν στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015,12). Ο Bourdieu, 1972, από την πλευρά του, μέσω της έννοιας του «habitus» (δηλαδή, των κοινωνικά διαμορφωμένων έξεων/προδιαθέσεων), υπογραμμίζει τη διαδικασία εσωτερίκευσης του εξωτερικού και εξωτερίκευσης του εσωτερικού στη σχέση δομή-δράση, κάτι που έχει άμεση εφαρμογή στην θεωρία της κοινωνικοποίησης. Στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, πράγματι, πολιτικής και γενικότερης, εσωτερικεύεται ο εξωτερικός κόσμος (δομές) και στη συνέχεια ο/η κοινωνικοποιημένος/-η πολίτης εξωτερικεύει όσα έχει εσωτερικεύσει (δράση) (ο.π. 8)

Η πολιτική κοινωνικοποίηση είναι μία συνεχή διαδικασία και συντελείται σε δύο φάσεις: την πρώιμη, στην οποία διαμορφώνονται πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις μέσω της μάθησης στην παιδική και εφηβική ηλικία και στην δευτερεύουσα στην οποία με βάση τις κοινωνικές εμπειρίες των ενηλίκων συντελείται η ανακοινωνικοποίηση (Μπιτσάκη, Τσαγγάρη, 2000, 29)

Βασικοί στόχοι της πολιτικής κοινωνικοποίησης μέσα από την αλληλεπίδραση ατόμου και κοινωνίας είναι: η πρόσληψη και υιοθέτηση πολιτικών αρχών και αξιών, η ανάληψη κοινωνικών ρόλων και η συμμετοχή στο κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι (Καρακατσάνη, 2004, 21). Οι κυριότεροι φορείς κοινωνικοποίησης είναι οι ίδιοι με τους φορείς της απλής κοινωνικοποίησης, δηλαδή η οικογένεια, το σχολείο και οι διάφορες πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες, στις οποίες το άτομο συμμετέχει.

Οι τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται η πολιτική κοινωνικοποίηση ενός ατόμου είναι οι εμπειρίες, τα βιώματα, οι επιρροές και οι σχέσεις (Καλογιαννάκη – Χουρδάκη, 1993, 10). Μπορεί να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: α. εξωπολιτικές, οι οποίες εννοούνται ως η εμπειρία που αποκτά το άτομο μέσα στην οικογένεια, το σχολείο, τη γειτονιά, το επαγγελματικό σωματείο, τις φιλικές συντροφίες του και σε όλες τις «εξωπολιτικές» σχέσεις του και β. εσωπολιτικές, οι οποίες αφορούν τις εμπειρίες, τις πληροφορίες και τη στάση γενικά του ατόμου που προέρχεται από την επαφή με τις κρατικές αρχές, την κυβέρνηση, τα πολιτικά πρόσωπα και τους άλλους φορείς πολιτικής (Τερλεξής, 1974, 127).

Η κοινωνικοποίηση διαφορετικών ατόμων και ομάδων στο εσωτερικό του κράτους όσο και η συγκρότηση του συλλογικού «εγώ» και του συλλογικού «άλλου» διαμορφώνεται στη βάση των ιδεολογημάτων, των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων (Βούρη, 2006, 32)

1.3 Ιστορία και πολιτική κοινωνικοποίηση

Η ιστορία, ως αυτοτελές μάθημα, άρχισε να διδάσκεται στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των Δυτικών κρατών το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, ενώ στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης εισήχθη ένα περίπου αιώνα αργότερα.

Από τη θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο άσκησης εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης, με στόχο την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και την ικανοποίηση πολιτικών επιδιώξεων (Blackledge – Hunt, 1995, 435). Η Citron (1985) αναφέρει ότι ειδικά η ιστορία στη σχολική της εκδοχή στη Γαλλία είναι μια αφήγηση κατασκευασμένη με μια ορισμένη προοπτική η οποία αντιστοιχεί στην κρατούσα ιδεολογία και στην επιθυμία της να συνενώσει τα ετερόκλητα στοιχεία της κοινωνίας γύρω από μια εθνοποιητική μνήμη (σ.100).

Από τη στιγμή που το εκπαιδευτικό σύστημα ανέλαβε το ρητό αυτό πολιτικό ρόλο, έθεσε στην υπηρεσία του όλες τις εκπαιδευτικές λειτουργίες και διαδικασίες, κυρίως, όμως, όρισε τις προς διδασκαλία γνωστικές περιοχές και επέλεξε προσεκτικά την παρεχόμενη στους μαθητές γνώση στη βάση συγκεκριμένων ιδεολογικο-πολιτικών στοχεύσεων. Απ' όλα τα γνωστικά αντικείμενα τα οποία επιλέγηκαν για να προωθήσουν τους εθνοκρατικούς στόχους, σε κατ' εξοχήν εργαλεία εθνικής διαπαιδαγώγησης και πολιτικού σωφρονισμού αναδείχθηκαν οι Κοινωνικές Σπουδές και κυρίως η ιστορία, η οποία σ' αυτή τη συγκυρία του 19^{ου} αιώνα, εποχή εθνικών κρατών, επεκτατισμών, αποικιοκρατίας και των ιδεολογιών που νομιμοποιούσαν αυτές τις πολιτικές, ανέλαβε να γαλουχήσει τα παιδιά σύμφωνα με τα εθνικά ιδανικά και τα διδάγματα του ένδοξου παρελθόντος. Με τον τρόπο αυτό θα αποκτούσαν συνείδηση της ένταξής τους στην εθνο-πολιτική οντότητα και των υποχρεώσεών τους απέναντι στην «πατρίδα» και θ' αγωνίζονταν για την υλοποίηση των εθνικών ιδεωδών και οραμάτων (Brubaker, 1969, 51). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γιώργος Κόκκινος «η διασφάλιση της εθνικής ταυτότητας διαμέσου του μαθήματος της ιστορίας συνιστά διεθνή πρακτική σ' έναν κόσμο οργανωμένο σε κυψέλες εθνικών κρατών και σε κύτταρα εθνικών μειονοτήτων» (Κόκκινος, 1998, 152). Ωστόσο, όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο ίδιος κανείς σήμερα δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η σχολική ιστορία έχει μπει στη διαδικασία του ιδεολογικού

απογαλακτισμού. Καταβάλλει δηλαδή συντονισμένες προσπάθειες για να απεξαρτηθεί από την ασφυκτική ιδεολογική παράδοση της εθνικής διαπαιδαγώγησης και της εγχάραξης της πολιτικής νομιμοφροσύνης (1998, 245).

Η αδιαμφισβήτητη και επιστημονικά επιβεβαιωμένη θέση, ότι η ιστορία ως γνωστικό αντικείμενο καλείτο, από την εμφάνισή της ως αυτόνομου γνωστικού αντικειμένου, να εξυπηρετήσει κυρίως εξωϊστορικούς σκοπούς στους οποίους υπέτασσε ρητά τους ιστορικούς, ισχύει και για την ελληνική περίπτωση (Αβδελά, 1998, 37). Η αδυναμία σύμπτωσης εθνικής και πολιτικής οντότητας (που χαρακτήριζε την ανάδυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους) και η διάσταση ανάμεσα στο ένδοξο παρελθόν και το άδοξο παρόν των Ελλήνων (που προκαλούσε την περιφρόνηση των Δυτικών και αισθήματα μειονεξίας και κατωτερότητας στους Έλληνες) σε συνδυασμό με την αφύπνιση των άλλων βαλκανικών εθνικισμών και την ανάγκη νομιμοποίησης μελλοντικών επεκτατικών διεκδικήσεων στο όνομα του αλυτρωτισμού, έθεταν επιτακτικό το ζήτημα συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και καλλιέργειας της κοινωνικής συνοχής (Κονδύλης, 1991, 28· Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997, 16).

Οι εθνικές ιστοριογραφίες συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής, αγωνίζονται να πείσουν για το μακραίωνα, συνεχές και ένδοξο ιστορικό παρελθόν, τη μοναδικότητα του λαού και τα αναλλοίωτα στο χρόνο πολιτισμικά χαρακτηριστικά του. Σε κάθε περίπτωση το έθνος δεν αντιμετωπίζεται ως ιστορικό αποτέλεσμα, αλλά ως αυτονόητη και δεδομένη αλήθεια, ως συλλογική οντότητα, με συλλογική συνείδηση, σκέψη και δράση. Κατά συνέπεια η παραδοσιακή διδασκαλία εμπεριέχει τα γνωστά ιδεολογήματα (διαχρονική παρουσία της εθνικής ομάδας στον ιστορικό χρόνο, μοναδικότητα, αυθυπαρξία, πολιτιστική ομοιογένεια, ένδοξο αγωνιστικό παρελθόν κ.λπ) (Βούρη, 2006, 31-32).

1.4 Διδασκαλία και μάθηση στην ιστορία, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

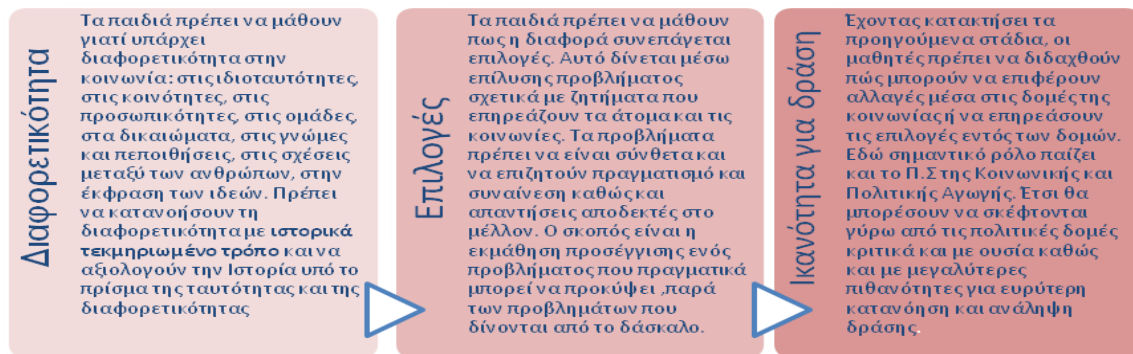
Η εστίαση του ενδιαφέροντος σε ευρωπαϊκό επίπεδο στα δικαιώματα του ανθρώπου έθεσε από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και τη διδασκαλία της ιστορίας σε νέα βάση. Το Συμβούλιο της Ευρώπης προσδιόρισε το 2001 την κοινωνική λειτουργία της ιστορίας και τις πρακτικές διδασκαλίας στις σχετικές *Οδηγίες για το μάθημα της ιστορίας στα ευρωπαϊκά κράτη τον 21^ο αιώνα*. (Council of Europe, 2001).

Οι ευρωπαϊκοί θεσμοί στα επίσημα κείμενά τους δεν παραλείπουν να αναφέρονται στη σημαντικότητα του μαθήματος και τις νέες συμπεριληπτικές προσεγγίσεις που οφείλει να ακολουθεί στην κατεύθυνση της παροχής ποιοτικής εκπαίδευσης στην ιδιότητα του ενεργού και δημοκρατικού πολίτη (1992, 1995, 1996, 1999, 2001, 2010). Με δεδομένο ότι γίνεται όλο και περισσότερο εμφανής ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η διδασκαλία της Ιστορίας, στο μέρος που συμβάλλει στην πολιτική κοινωνικοποίηση των νεαρών ευρωπαίων θα ήταν χρήσιμο να υιοθετεί μια πολυπολιτισμική οπτική στη διαμόρφωση της ταυτότητας του ενεργού πολίτη.

Όπως αναπτύσσονται τα παιδιά ως κοινωνικά όντα και εντάσσονται στην σχολική εκπαίδευση, μαθαίνουν πώς να καλλιεργούν κοινωνικές σχέσεις και κατανόηση για κανόνες και συμπεριφορές και αναζητούν διαφορετικά μοντέλα διαπραγμάτευσης της σύγκρουσης και της διαφωνίας. Με αυτό τον τρόπο αρχίζουν να συνειδητοποιούν τη θέση τους στον κόσμο, να οικοδομούν την ιδιοταυτότητα και τις ταυτότητες που μοιράζονται με τους υπόλοιπους της ομάδας τους να συνειδητοποιούν βιωματικά ότι τα άτομα μπορεί να έχουν διαφορετικές απόψεις, να δραστηριοποιούνται διαφορετικά και να μη μοιράζονται τις ίδιες εμπειρίες με τους άλλους (Risinger, 1992, 4). Μελετώντας τις διαμάχες και τα διλήμματα των κοινωνιών του παρελθόντος επιτυγχάνεται η κατανόηση των αντίστοιχων σημερινών, τέτοιων όπως παρουσιάζονται στη σύγχρονη πραγματικότητα. Για τα μικρά παιδιά η Ιστορία λειτουργεί σαν όχημα που θα τα οδηγήσει πέρα από την υπάρχουσα κατανόηση του κόσμου σε μια πληρέστερη ανάγνωση της *διαφορετικότητας της ανθρωπίνης φυλής* (ο.π. 3) και θα τα βοηθήσει να οικοδομήσουν την ταυτότητα του ενεργού πολίτη σε μια ανοιχτή κοινωνία.

Οι αφηγήσεις γύρω από ανθρώπους και γεγονότα από άλλους τόπους και εποχές επιτρέπουν στα παιδιά να εξερευνήσουν διαφορετικές πεπαιθώσεις και αξίες και διαφορετικούς τρόπους ζωής και να αναλογιστούν ότι τα συναισθήματα των άλλων ανθρώπων ίσως να είναι διαφορετικά από τα δικά τους. Παρέχουν επίσης ευκαιρίες για εξερεύνηση κινήτρων, επιλογών και αποτελεσμάτων αυτών των επιλογών καθώς και για ανίχνευση των διαφορετικών απόψεων

Πως μέσα από την Ιστορία κατακτάται η ταυτότητα του ενεργού πολίτη

Σχ.1 Πως μέσα από την Ιστορία κατακτάται η ταυτότητα του ενεργού πολίτη (Προσαρμοσμένο από το Kisby F. (2006) “History, Britishness and Citizenship” in conference held at the Institute of Historical Research σ. 17).

Οι στόχοι που προτείνονται στα σύγχρονα curricula για την ιστορία, μεταξύ άλλων, είναι (Bride et Bugnard, 2009):

- α. η διαμόρφωση ενεργούς διανοητικότητας,
- β. η καλλιέργεια της κριτικής και ορθολογικής σκέψης,
- γ. η δόμηση της ταυτότητας του πολίτη, και
- δ. η δόμηση πολιτισμικής συνείδησης.

Η σημερινή πραγματικότητα υπαγορεύει εκτός από τη γνώση των γεγονότων του παρελθόντος να επιδιώκεται και η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης και συνείδησης. Με βάση τις σύγχρονες αντιλήψεις η ιστορία θα πρέπει να είναι σημαντική, ουσιαστική και αποκαλυπτική όχι μόνο στη βάση του περιεχομένου που διδάσκεται αλλά και αναφορικά με τους τρόπους που γίνεται αυτό και τους μαθητές στους οποίους απευθύνεται η διδασκαλία (Maddison 2007).

2. Έρευνα-Δράση

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν μερικά από τα αποτελέσματα Έρευνας –Δράσης η οποία υλοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής. Η Έρευνα Δράση ορίζεται ως η διαδικασία επαγγελματικής ανάπτυξης, η οποία διευκολύνει τη διερεύνηση αυθεντικών προβλημάτων στο χώρο εργασίας και υποστηρίζει τη δημιουργία νέας γνώσης. Θεωρείται ως μια μορφή *πρακτικής*

φιλοσοφίας (Carr, 2004· Elliott, 2010) που συνδυάζει την ανάπτυξη θεωρίας και πράξης.

2.1 Σύντομη περιγραφή της έρευνας-δράσης

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνουν οι Carr & Kemmis (1997, 215 κ.ε.), η έρευνα δράση είναι μια μορφή αναστοχαστικής έρευνας που αναλαμβάνουν οι συμμετέχοντες σε κοινωνικές καταστάσεις προκειμένου να βελτιώσουν τη λογική και τη συνέπεια των πρακτικών τους, καθώς και τις καταστάσεις πάνω στις οποίες αυτές εφαρμόζονται. Σήμερα, ζητούμενο είναι η ανταπόκριση στο μοντέλο του/της στοχαστικο-κριτικού εκπαιδευτικού, τον οποίο χαρακτηρίζει η επίγνωση του ρόλου του, η ανάληψη ευθύνης, η αυτοβελτίωση και η αυτονομία, καθώς και η κριτική ανάλυση και αυτοαξιολόγηση της διδασκαλίας του (Carr & Kemmis, 1997).

Τα βασικά χαρακτηριστικά που οριοθετούν την έρευνα δράση, τα οποία αποτελούν ουσιαστικά και τις προϋποθέσεις, που είναι σκόπιμο να ισχύουν, προκειμένου να θεωρηθεί ένα ερευνητικό πρόγραμμα ως έρευνα δράση, και ίσχυσαν στην υπό συζήτηση εφαρμογή της, τη διαφοροποιούν από την εμπειρική εκπαιδευτική έρευνα. Συγκεκριμένα η έρευνα δράση:

1) Έχει ως αφετηρία την εκπαιδευτική πράξη, με την οποία συνδέεται άμεσα. Κάθε πρόγραμμα έρευνας δράσης αντανακλά την πεποίθηση ότι η θεωρία γεννιέται μέσα από την πράξη. Αυτό σημαίνει ότι κατά την αντιμετώπιση ενός προβλήματος η ερευνητική διαδικασία παρακολουθεί την εκπαιδευτική διαδικασία και διαμορφώνεται από αυτήν, μέσα από μια διαδοχή *τεσσάρων φάσεων*: εφαρμογής, συστηματικής παρατήρησης, στοχασμού και αλλαγής. Οι φάσεις αυτές συνιστούν ένα σπирάλ κύκλων σχεδιασμού και επανασχεδιασμού μέσω του οποίου αναπτύσσεται η έρευνα (Kemmis, 1991).

2) Είναι προσανατολισμένη στο μέλλον (Carr & Kemmis, 1997,241). Στοχεύει στην αντιμετώπιση (διάγνωση, κατανόηση, εμπάθυνση, αλλαγή και βελτίωση) καθημερινών πρακτικών προβλημάτων του εκπαιδευτικού. Τα προβλήματα εξετάζονται στις πραγματικές συνθήκες δημιουργίας τους, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια να κατανοηθεί «αυτό που συμβαίνει» από την πλευρά των εμπλεκόμενων, με βάση, δηλαδή, τις δικές τους εμπειρίες (Elliott, 1978,121-122, Collin & Kemmis, 1985/1993,17).

3) Είναι συμβατή με τις εκπαιδευτικές αξίες του σχολείου και τις συνθήκες εργασίας των εκπαιδευτικών, ενώ οι μέθοδοί της είναι προσαρμοσμένες στο «τι» μπορεί να επιτευχθεί χωρίς μεγάλη παρενόχληση της ροής του ωρολογίου προγράμματος του σχολείου. Οι μέθοδοι-στρατηγικές της δεν είναι περιορισμένες αλλά χαρακτηρίζονται από μια διαρκή προσπάθεια σύνδεσης, συσχέτισης και αντιπαράθεσης της πρακτικής και του προβληματισμού με στόχο την κατανόηση και τη βελτίωση της πρακτικής. Κάθε πρόγραμμα έρευνας δράσης έχει το δικό του χαρακτήρα, εξαρτάται από το συγκεκριμένο πλαίσιο και ανταποκρίνεται στις αξίες και στις πρακτικές αυτών που συμμετέχουν στην κατάσταση (Ευσταθίου, 2007).

4) Είναι μια συλλογική και συνεργατική εθελούσια προσπάθεια, ενώ κατά την επικοινωνία δίνεται έμφαση στον ουσιαστικό διάλογο. Η ανάπτυξη σχέσεων ισότιμης συμμετοχής, συνεργασίας και αλληλεπίδρασης στην ομάδα, η συμμετρική επικοινωνία, ή «συνομιλία» (discourse) όπως ονομάζεται, καλλιεργεί το στοχασμό και την αυτοκριτική ικανότητα (Grundy & Kemmis, 1981/1988,328-329). Έτσι, προωθεί τη χειραφέτηση του εκπαιδευτικού και διευκολύνει την επίτευξη κοινωνικής αλλαγής (Kemmis, 1994,44).

2.2 Μεθοδολογία της έρευνας

Η συνολική έρευνα διήρκεσε πέντε (5) μήνες (Ιανουάριος-Μάιος) ενός σχολικού έτους. Στην έρευνα συμμετείχαν δύο (2) Τμήματα Στ' τάξης Δημοτικού (1 τμήμα έρευνας και 1 τμήμα ελέγχου) από μία σχολική μονάδα. Η σχολική μονάδα βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της Β' Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης της Αθήνας αλλά δεν κατονομάζεται για λόγους δεοντολογίας. Μεταξύ των μαθητών/τριών συμπεριλαμβάνονται άτομα αλλοδαπής προέλευσης. Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των παιδιών χαρακτηρίζεται ως μέσο χωρίς μεγάλες αποκλίσεις.

Η έρευνα δράση διεξήχθη εντός του ωρολογίου προγράμματος στο μάθημα «Νεότερη Ιστορία». Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε αποτελούσε σύνθεση στοιχείων από δύο σχολικά εγχειρίδια: α. Ρεπούση Μ. και συν. (2006). *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, ΟΕΔΒ και β. Ακτύπης ;;; και συν. (1997) *Στα νεότερα χρόνια*, ΟΕΔΒ. Από τα εν λόγω εγχειρίδια επιλέγονταν κείμενα αναφοράς, πηγές (οπτικές, γραπτές, δραστηριότητες κλπ) που εκτιμούνταν ότι θα μπορούσαν να προωθήσουν τους στόχους της έρευνας, χωρίς ταυτόχρονα να προδίδουν τη στοχοθεσία του

Αναλυτικού Προγράμματος. Η έρευνα δράση συμπορεύτηκε με την ανάπτυξη των μαθημάτων που κάλυπταν την ιστορική περίοδο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων εναντίον της τουρκοκρατίας.

Συνοπτικά η έρευνα προέβλεπε, μεταξύ άλλων, παραγωγή μικρών κειμένων των μαθητών/τριών ως απάντηση σε ανοιχτά ερωτήματα με αφορμή διδακτικές ενότητες που προβλέπονταν από το Α.Π. Τα εν λόγω κείμενα συλλέγονταν και αναλύονταν αυτόνομα και σε σύγκριση με τα κείμενα του τμήματος ελέγχου. Την παρούσα εργασία ενδιαφέρουν οι απαντήσεις των παιδιών στο ερώτημα: «Ποιες από τις δοκιμασίες που περνούσαν οι υπόδουλοι Έλληνες, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ήταν πιο προσβλητικές, υποτιμητικές για τα *ανθρώπινα δικαιώματα* και την προσωπικότητα και γιατί»;

2.3 Κοινωνικές αναπαραστάσεις μαθητών (Γενικά)

Πριν από την παράθεση των Κ.Α των μαθητών/τριών γύρω από την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα πρέπει να αναφερθούν κάποιες γενικές παρατηρήσεις οι οποίες μπορούν να συνεισφέρουν σε μια πιο ευκρινή προσέγγιση και ερμηνεία τους:

Α. Δεδομένου ότι έννοια (ανθρώπινα δικαιώματα) δεν υπήρχε ως εμπειρία και πρακτική την περίοδο της τουρκοκρατίας, οι Κ.Α εκφράζουν και ταυτίζονται με τη σύγχρονη αντίληψη για αυτά εμπεριέχοντας τη βιωματική γνώση των παιδιών.

Β.Η περιγραφή των συμπεριφορών των Τούρκων προς τους υπόδουλους στο βιβλίο της Στ' Δημοτικού *Στα νεότερα χρόνια* και συγκεκριμένα στην ενότητα «Οι συνθήκες ζωής των υποδούλων» γίνεται κατά τρόπο συναισθηματικά φορτισμένο που αποκλίνει από τους στόχους της σύγχρονης ιστοριογραφίας και τους διακηρυγμένους στόχους μιας «μετανεωτερικής» επιστημονικής, πολυπολιτισμικής προσέγγισης, σύμφωνης με το Συμβούλιο της Ευρώπης σχολικής ιστορίας .

Γ. Οι πηγές που περιλαμβάνονται στο ίδιο εγχειρίδιο σχετικά με το θέμα είναι δυνατόν να συσκοτίσουν, παρά να διαφωτίσουν ή να οδηγήσουν σε ιστορικά συμπεράσματα, όντας μη σχολιασμένα κείμενα που ανήκουν στην εποχή για την οποία μιλάει η ιστορική αφήγηση και επικυρώνουν το περιεχόμενό της .

Δ. Η ιεράρχηση της σημαντικότητας των δοκιμασιών των υπόδουλων Ελλήνων από τους μαθητές, ήταν ελεύθερη και προέκυπτε από τον ανοιχτό χαρακτήρα του ερωτήματος.

Αν και οι περισσότερες Κ.Α είχαν κοινά στοιχεία ως προς την αναφορά των δοκιμασιών που υφίσταντο οι Έλληνες, στη συνέχεια επιλέχθηκαν και παρατίθενται οι Κ.Α μαθητών που παρουσίαζαν διακριτά ανθρώπινα δικαιώματα.

Τα μικρά κείμενα των παιδιών που ακολουθούν θα πρέπει λοιπόν να γίνουν κατανοητά υπό το πρίσμα των παραπάνω παρατηρήσεων. Είναι φανερό ότι αντανακλούν την σημερινή αντίληψη για αυτά εμπεριέχοντας τη βιωματική γνώση των παιδιών.

Κείμενα από τα παιδιά του τμήματος έρευνας

Στις Κ.Α που ακολουθούν τρία παιδιά από το τμήμα έρευνας περιγράφουν τη δική τους αντίληψη επί συγκεκριμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κυρίως αυτή προσεγγίζεται μέσω της έλλειψης, της στέρησης, της απαγόρευσης ή του καταναγκασμού σε πράξεις και συμπεριφορές. Ο Πέτρος περιγράφει το δικαίωμα στη Ζωή που είχαν οι υπόδουλοι, όπως είναι φυσικό, ιερό και αδιαπραγμάτευτο για όλους τους ανθρώπους. Το εν λόγω δικαίωμα αποστερούνταν οι Έλληνες στην περίπτωση που αδυνατούσαν να αποπληρώσουν τον επιβαλλόμενο φόρο εκ μέρους των κατακτητών. Ο Παναγιώτης αναφέρει ότι από τη στιγμή που οι Έλληνες αναγκάζονταν να ζουν σε μικρά και φτωχικά σπίτια σε γειτονιές που τους ορίζονταν έχαναν το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια και τελούσαν υπό καθεστώς εξευτελισμού και αδικίας. Η Σοφία επίσης ενίσταται στον εξισλαμισμό των νεαρών ατόμων και υποστηρίζει ότι είναι προσβολή και ασέβεια να επιβάλλεται σε κάποιον η λήθη και ο βίαιος αποχωρισμός του από την Οικογένεια, τη Θρησκεία και την Αγάπη του για την Πατρίδα.

Πέτρος: Πιστεύω ότι το πιο προσβλητικό ήταν ο φόρος κεφαλής διότι έπρεπε να πληρώνει ο καθένας φόρο κάθε χρόνο για να ζήσει. Εγώ αυτό το βρίσκω προσβλητικό να πληρώνεις για να ζήσεις γιατί ο καθένας μας έχει δικαίωμα ζωής. Γι' αυτό μας την έδωσε ο Θεός. Αυτό είναι δικαίωμα κι όχι θέλημα, δηλαδή να παρακαλάς για να ζήσεις (Ζωή).

Παναγιώτης: Ότι τους έβαζαν να φοράνε φτωχικά ρούχα, να ζουν σε μικρά σπίτια και σε φτωχογειτονιές. Ότι τους αδικούσαν, τους εξευτέλιζαν και τους έκαναν τρομερά

και πολλά βασανιστήρια. Δεν είναι δίκαιο να σε θεωρούν κατώτερο και να σε αναγκάζουν να κάνεις πράγματα που δε θες να κάνεις. Επίσης δεν είναι δίκαιο να σε εξευτελίζουν και να σου κάνουν βασανιστήρια όταν δεν κάνεις αυτό που σου λένε. ... (Αξιοπρέπεια, Δικαιοσύνη).

Σοφία: Το πιο προσβλητικό ήταν ότι οι Τούρκοι ήθελαν να τους αλλάξουν θρησκεία και να τους κάνουν να πιστέψουν στη μουσουλμανική. Επίσης ήταν ότι τους εξευτέλιζαν, έπαιρναν τους νέους και τους έκαναν να ξεχάσουν την οικογένεια, την πατρίδα και τη θρησκεία. Ανέφερα αυτές τις δυσκολίες διότι πιστεύω πως δεν είχαν δικαίωμα οι Τούρκοι να το κάνουν (Οικογένεια, Θρησκεία, Αγάπη για την Πατρίδα).

Κείμενα από τα παιδιά του τμήματος ελέγχου

Τα παιδιά από το τμήμα ελέγχου διατύπωναν και εκείνα Κ.Α παρεμφερείς με τα παιδιά από το τμήμα έρευνας, ωστόσο για την παρούσα εργασία επιλέχθηκαν αυτές που παρουσίαζαν κάποια διαφοροποίηση για λόγους ευρύτερης κάλυψης του φάσματός τους και παρουσίασης της ποικιλίας και της πρωτοτυπίας τους. Η Αθηνά διατυπώνει την αντίρρησή της στην αγοραπωλησία ανθρώπων (αναλογία προς τις σύγχρονες μορφές σωματοεμπορίας) ως αντικείμενη στα ανθρώπινα δικαιώματα και με αυτό τον τρόπο φέρνει στην επιφάνεια το δικαίωμα των ανθρώπων να αυτοδιατίθενται και να αντιδρούν όταν κάτι τους επιβάλλεται. Ο Λουκάς στη δική του Κ.Α συνδέει ευθέως την ελληνική ταυτότητα με το χριστιανισμό. Υπό αυτό το πρίσμα η υποχρεωτική άρνηση της θρησκείας ταυτίζεται με προδοσία προς το θείο και κατ' επέκταση με αποκήρυξη της εθνικής ταυτότητας.

Αθηνά: ...Τους πουλούσαν στην αγορά. Ένας άνθρωπος άμα είναι υπόδουλος δεν μπορεί να τον πουλάνε στην αγορά. Αυτό είναι κατά των δικαιωμάτων του ανθρώπου γιατί και οι υπόδουλοι έχουν ζωή (Αυτοδιάθεση – Αντίσταση).

Λουκάς: Πιστεύω πως η σκληρότερη δοκιμασία που πέρασαν οι υπόδουλοι Έλληνες ήταν ο εξισλαμισμός επειδή οι Έλληνες ήταν χριστιανοί. Θα πρέπει να είναι πολύ σκληρό αυτό γιατί με το να αλλάζεις τη θρησκεία σου με τη βία ενώ δεν το θέλεις και να λες πράγματα που πάνε αντίθετα με εσένα για τη θρησκεία σου θα νομίζεις ότι προδίδεις το θεό (Θρησκεία – Εθνική Ταυτότητα)

3. Συζήτηση

Η πλειοψηφία των μαθητών ανέφερε σαν ύψιστη προσβολή τον εξισλαμισμό. Ενδεικτικό στοιχείο του βαθμού που η θρησκεία είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδησή τους. Ειδικότερα διαφαίνεται ότι η χριστιανική θρησκεία αποτελεί βασική συνιστώσα της ταυτότητας που επιδιώκει να αναπτύσσει το ελληνικό σχολείο στα παιδιά. Η θρησκεία ως σύνολο δοξασιών που οργανώνουν την αντίληψη του αισθητού κόσμου σε συνάρτηση με μια υπερφυσική πραγματικότητα, έχει τη δυνατότητα να προσδίδει μια «ιερότητα» στην οικογένεια αλλά και το έθνος, ενισχύοντας τους θεσμούς αυτούς. Έχοντας τη δική της «ιερή» ιστορική διαδρομή, δημιουργεί μια δυναμική στη συλλογική μνήμη που καθορίζει, μια συναισθηματική ηθική η οποία διέπει τις συγγενικές σχέσεις αλλά και διδάσκει την υποταγή σε κάθε μορφή εξουσίας, στο Θεό, στον πατέρα, στον ηγεμόνα. Η αξιοπρέπεια ερχόταν σε δεύτερο επίπεδο και ιδιαίτερα *οι φτωχικές συνθήκες ζωής και η υπόκλιση στους Τούρκους*.

Στις αναπαραστάσεις των παιδιών του δείγματος αυτής της έρευνας παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο επίσης η αγάπη για την οικογένεια και την πατρίδα που είναι χαρακτηριστικές αξίες όπως εξειδικεύονται και προάγονται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Επίσης, σύμφωνα με αυτά που συνάγονται από την επεξεργασία των γραπτών των παιδιών, η μόρφωση ήταν και εξακολουθεί να παραμένει υπεραξία. Σε ότι αφορά τη μόρφωση, το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας όπως καταγράφεται από τη σκοπιά πολλών κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών ομάδων είναι υψηλό και συγκροτείται από πολλαπλότητα αιτιολογιών που συνδέονται κυρίως με την επιθυμία και την επιδίωξη των νέων ανθρώπων και των οικογενειών τους για επίτευξη μιας καλύτερης ζωής η οποία αντιστοιχεί σε ανέλιξη και κατάληψη επίζηλων θέσεων στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ιεραρχία.

Γενικότερα θα έλεγε κανείς ότι οι μαθητές/τριες πρόβαλαν και *συναισθήματα οργής και θυμού* ενάντια στους κατακτητές εκ μέρους των υπόδουλων Ελλήνων. Εξέφραζαν επίσης *εξηγητικές θεωρίες*² για τον τρόπο που οι Τούρκοι φέρονταν στους

² Οι επεξηγήσεις ή επεξηγηματικές προτάσεις ας σημειωθεί ότι αποτελούν μέρος της γνώσης ενός ατόμου, εμπλέκουν φαινόμενα από διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, και διαμορφώνουν «εξηγητικό χώρο». Κάτι τέτοιο νοείται ως σειρά εννοιών, οι οποίες μπορεί να

Έλληνες (επίδειξη ισχύος, ελλιπής αίσθηση δικαίου κ.λπ.). Το στερεότυπο ότι οι άλλοι θέλουν να μας υποτιμήσουν επειδή ζηλεύουν τον μακράιωνα πολιτισμό μας, έκανε και σε αυτή την περίπτωση την εμφάνισή του.

4. Συμπερασματικά σχόλια και ενδεικτικές προτάσεις που αφορούν τον εξορθολογισμό και την αναπλαισίωση των Κ.Α σε ιστορική σκέψη και γνώση.

Η παραδοσιακή αντιμετώπιση και χρήση της ιστορίας όπως έχει αποδείξει η σύγχρονη εμπειρία, εγκυμονεί κινδύνους προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης εθνικιστικών και, ακόμη περισσότερο, ρατσιστικών αντιλήψεων, αγνοώντας κάθε επιστημονικό έρεισμα, με όχημα και στο όνομα της διδασκαλίας της. Ο Γκότοβος σημειώνει ότι: «οι μαθητές ενδέχεται να δέχονται ασύμβατες έως και αντιφατικές επιρροές αναφορικά με αξιακούς κώδικες, να εκτίθενται σε συγκρουόμενα πρότυπα πολιτικού, ηθικού και γενικά κοινωνικού προσανατολισμού. Το πρόβλημα επιτείνεται όταν στη διαπολιτισμική εξίσωση συμμετέχουν μαθητές που προέρχονται από περιβάλλοντα τα οποία ιστορικά και συγχρονικά βρίσκονται σε συγκρουσιακή ή εμφανώς ανταγωνιστική τροχιά» (Γκότοβος, 2002, 67). Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι: «η έγνοια να προστατευθούν οι υπολήψεις των συλλογικοτήτων στις οποίες ανήκουν οι μαθητές φέρνει ξανά στο προσκήνιο την έννοια της συλλογικής ταυτότητας του μαθητή, την έννοια της συλλογικής ενοχής ή υπερηφάνειας, δηλαδή κατηγορίες που παραπέμπουν κατ' ευθείαν στον εθνικισμό του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Έτσι, ενώ η λύση στην επιφάνεια φαίνεται αντίθετη στον εθνικισμό και τον εθνοκεντρισμό, στη βάση της κινείται άνετα μέσα σε αυτές τις ιδεολογικές παραδόσεις, κινδυνεύοντας, ταυτόχρονα να στραφεί ενάντια σε μια άκρως πολύτιμη παράδοση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, δηλαδή την αναζήτηση της επιστημονικής γνώσης ως αξίας» (Γκότοβος, 2002, 131)

Η διδασκαλία στην ιστορία πρέπει να προωθεί πάνω από όλα έναν ενιαίο κώδικα πανανθρώπινων αξιών (δημοκρατίας, ελευθερίας, ισότητας) και να καλλιεργεί πρωταρχικά την έννοια του πολίτη και το αίσθημα του κοινού συμφέροντος ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης και την εθνική/θρησκευτική ταυτότητα των

αλληλοσυνδέονται με τρόπο ώστε να αποσκοπούν στην απόδοση λογικά έγκυρων επεξηγήσεων

μαθητών/τριών. Η αποδόμηση των στερεοτύπων και η απελευθέρωση από προκαταλήψεις στο πλαίσιο της σχολικής διδασκαλίας είναι από τη φύση της δύσκολη υπόθεση, αφού οι εθνοπολιτισμικές διαφορές θεωρούνται άμεσες προεκτάσεις των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων (Βούρη, 2006, 34).

Όπως σημειώνει η Κάββουρα (2014) η εξάσκηση των παιδιών σε πρακτικές «ιστορικοποίησης» ενδείκνυται προκειμένου οι Κ.Α να εξελιχθούν σε ιστορική σκέψη. Ειδικότερα επί του θέματος είναι δυνατόν να αναφερθούν:

α. Ο Koselleck (1990) συστήνει την εξάσκηση των μαθητών/τριών στην εννοιολόγηση με σεβασμό στο συγκεκριμένο και με την επίγνωση της αλλαγής στη σημασία και της σημειωτικής ρευστότητας των εννοιών

β. Η αποστασιοποίηση που επιτυγχάνεται με τη διαρκή επίκληση στη χρονική απόσταση και τη διαφορά ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν επιτρέπει τον έλεγχο των αναχρονισμών που «κατοικούν» την κοινωνική σκέψη των μαθητών/τριών.

γ. Η ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος είναι δυνατόν να επιτευχθεί με νύξεις από τη σύγχρονη ιστορία και τους προβληματισμούς που θέτει το παρόν. Οι περιπτωσιακές αναλογίες καλλιεργούν το έδαφος για έλεγχο των αναλογικών λειτουργιών και εξέλιξή τους σε ιστορική σκέψη (Cariou, 2004).

δ. Οι μαθητές/τριες πρέπει να μάθουν να διαμορφώνουν υποθέσεις, να δομούν επιχειρηματολογία, να ερευνούν τα δεδομένα, να αναγνωρίζουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία τους και γενικότερα να εθίζονται στη μεθοδολογία των ιστορικών.

ε. Οι μαρτυρίες/πηγές καταλαμβάνουν πολύ σημαντική θέση στην εξάσκηση της σκέψης. Η επίμονη εργασία επί της οπτικής της μαρτυρίας, της υποκειμενικότητας και των ορίων της διευκολύνει την κατανόηση ότι όλες οι πηγές είναι αναπαραστάσεις και ερμηνείες της πραγματικότητας των κοινωνικών φαινομένων. Επιτρέπει επίσης την απομάκρυνση από το δογματισμό της μοναδικής αλήθειας των φαινομένων, που έτσι κι αλλιώς μας διαφεύγουν.

Προτάσεις αναθεώρησης και βελτίωσης των σχολικών εγχειριδίων είναι η απάλειψη αρνητικών αναφορών, η βελτίωση της εικόνας των άλλων λαών, η τήρηση ουδέτερης/ ισόρροπης στάσης απέναντι στα ευαίσθητα πολιτικά θέματα, η αποφόρτιση (ιδεολογική και συναισθηματική) των συγκρουσιακών θεμάτων και τέλος η ένταξη στα περιεχόμενα διδασκαλίας νέων θεμάτων από την κοινωνική και οικονομική ιστορία, τις τέχνες και τον πολιτισμό και τον περιορισμό των πολεμικών θεμάτων (Βούρη, 2006, 32).

5. Επίλογος.

Μια πραγματικά πολυπολιτισμική οπτική, την οποία απαιτεί η σύγχρονη εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα αποκαλύπτει μια έγκυρη εικόνα όλων των διαφορετικών ομάδων, συνάδει με τη σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία και συμβάλλει στην προετοιμασία ενεργών και δημοκρατικών συμμετεχόντων και στην αποφυγή διαμόρφωσης απαθών και αδρανών πολιτών (Sandwell, 2005). Η ιστορία ως διδακτικό αντικείμενο, σε κάθε εποχή, είναι ανάλογη με τις κοινωνικές και πολιτικές δομές, το πολιτιστικό επίπεδο και τις αντιλήψεις της κοινωνίας στην οποία απευθύνεται. Η θέση της οφείλεται μεταξύ άλλων, σε μια αλληλουχία συνθηκών που την καθιστούν νοητικά αναγνωρίσιμη, κοινωνικά χρήσιμη και πολιτισμικά πρόσφορη, απαραίτητη σκευή του σύγχρονου ανθρώπου και χαρακτηριστικό της εγγραμματοσύνης. Η διδασκαλία της ιστορίας σήμερα είναι πολύμορφη, ισοδυναμεί με προκλήσεις ώστε να εμπλέκονται προσωπικά και συνειδητά οι εκπαιδευόμενοι για να κατακτηθεί το αντικείμενο της μελέτης. Πρωταγωνιστές στην μαθησιακή διαδικασία είναι οι μαθητές. Κάθε μαθητής διαθέτει ένα «κεφάλαιο εγκατεστημένων γνώσεων, πεπιοθήσεων, ιδεών, αξιών, κανόνων...» (Μονιότ, 1993), συμπεριφορών, στάσεων, δεξιοτήτων, μια γνωστική βάση, οπτική, ακουστική, εννοιολογική που του επιτρέπει να διαβάζει τον κόσμο γύρω του και να αναλύει, επιλέγει, οργανώνει τη νεοεισερχόμενη πληροφορία. Οι «ιδέες» των παιδιών έχουν σαν αφετηρία τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις (Cariou, 2007) οι οποίες λειτουργούν ως σύστημα ερμηνείας, ρυθμιστικό της σχέσης του ατόμου με τον κόσμο, που μεταβάλλει την επιστημονική γνώση σε κοινή και αντίστροφα (Jodelet, 1989, 41) και συμβάλλουν στην αέναη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έ. (1998) *Ιστορία και Σχολείο*, Αθήνα, εκδ. Νήσος.
- Agi, M. (1980). De l'idée d'universalité comme fondatrice du concept des droits de l'homme: d'après la vie et l'oeuvre de Rene Cassin. Antibes: Editions Alp'Azur.
- Blackledge, D. & Hunt, B. (1995). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, (μετ. Μ. Δεληγιάννη), Αθήνα, εκδ. Έκφραση
- Βούρη Σ. (2006). Η διδασκαλία της ιστορίας στη σύγχρονη πολιτική συγκυρία, *παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, τεύχος 2, Νοέμβριος, σ. σ. 30-38.
- Bourdieu, P. (1972), *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Geneve, Droz.
- Bride P. et Bugnard P. Ph.(2009), Apprendre l'histoire, *Cahiers Pédagogiques*, www.cahiers – pedagogiques. com.
- Brubaker, D. L. (1969) *Social Studies in a Mass Society*, Scranton, Pennsylvania, International Textbooks, Co.
- ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ (2013). *Ανθρώπινα Δικαιώματα: Εθνικό Σχέδιο Δράσης*. Εθνικό Τυπογραφείο
- Γκότοβος, Α. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα. Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Carr W. & S. Kemmis, (1997) *Για μια κριτική εκπαιδευτική θεωρία*, (μτφ. Α. Λαμπράκη-Παγανού, Ε. Μηλίγκου & Κ. Ροδιάδου-Αλμπάνη), Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Cariou D. (2007), "Les références a l' épistémologie de l'histoire et des sciences humaines dans deux recherches en didactique de l'histoire", *Journées d'études Didactique*, Valenciennes
- Cariou, D., (2004) . "La conceptualization en histoire au lycee: une approche par la mobilization et le controle de la pensee sociale des eleves" *Revue française de Pedagogie*, No 147, pp 57-67
- Cavoura, Th. (2014) "De la pensee naïve sur le passé a la connaissance historique", *ATTADRISS:Revue de la Faculte des sciences de l' Education*, No 6, pp.87-91, Juin: Rabat
- Citron, S. (1985) *Enseigner l' Histoire aujourd' hui. La memoire perdue et retrouvée*, Paris, Les Editions Ouvrieres,.
- Cohen L. & L. Manion, (1997), *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, (μτφ. Χ. Μητσοπούλου & Μ. Φιλοπούλου), Αθήνα: Έκφραση.
- Council of Europe (1999). *Lessons in history*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.

- Council of Europe (2001). Teaching 20th century European history, Review by Dargie, R., Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Doc. 67237 (December 1992). Motion for a Recommendation on History in Europe, Parliamentary Assembly, Council of Europe Publishing.
- Doc. 7446 (22 December 1995). Report on: History and the Learning of History in Europe, Parliamentary Assembly, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Doc. 7639 (12 September 1996). Reply to Recommendation 1283 (1996). History and the learning of history in Europe, adopted by the Committee of Ministers on 5 September 1996 at the 572nd meeting of the Ministers' Deputies, Council of Europe Publishing.
- Doc. 12190 (30 March 2010). History teaching in conflict and post-conflict areas, Reply from the Committee of Ministers adopted at the 1080th meeting of the Ministers' Deputies (24 March 2010), Council of Europe Publishing.
- Doise, W. (1992-3). L'ancrage dans les etudes sur les Representations Sociales. *Bulletin de Psychologie*, XLV, 405, 189-195.
- Doise, W., Spini D., Clemence, A. (1999). Human rights studied as social representations in a cross-national context, *European Journal of Social Psychology* 29, 1-29
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2010). Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2010/C 83/02.Τεύχος C 83/391, 30-3-2010. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων της Ε.Ε.
- Elliott, J. (1978) «What is action research in schools?», στο Kemmis S. & R. McTaggart, *The action research reader*, Victoria: Deakin University Press, 121-122.
- Ευσταθίου, Μ. (2007) Η υποστήριξη διδακτικών παρεμβάσεων σε μικτές τάξεις μέσω της έρευνας δράσης. *Πρακτικά ημερίδας ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΗ ΣΤΟ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ: ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ & ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ* Θεσσαλονίκη, 10 & 11 Δεκεμβρίου 2007 Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο 2-7-2014
http://www.diapolis.auth.gr/diapolis_files/drasi9/ypodراسi9.2b/2vathmia/eppas.pdf
- Grundy S. & S. Kemmis, (1988[1981]), «Educational action research in Australia: the state of the art (an overview)», στο Kemmis S. & R. McTaggart, *The action research reader*, Victoria: Deakin University Press, 321-335.
- Ιντζεσίλογλου, Ν. (1983), *Η κοινωνικοποίηση του ατόμου*, Αθήνα, Παρατηρητής.
- Jodelet D. (1989), *Les representations sociales*, PUF, Paris
- Καλογιαννάκη – Χουρδάκη Π. (1993), Έλληνες μαθητές του Δημοτικού σχολείου και Πολιτική Κοινωνικοποίηση, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Καρακατσάνη Δ. (2004), Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση, Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Kisby F. (2006) "History, Britishness and Citizenship" in conference held at the Institute of Historical Research pp.13-17
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κονδύλης, Π. (1991) *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.
- Μεταξάς Α. – Ι.Δ. (1976), Πολιτική κοινωνικοποίηση, Αθήνα- Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Moniot H. (1993), *Didactique de l' histoire*, Nathan, Paris
- Moscovici, S. (1995). Η εποχή των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ. Εκδ.) *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, σελ. 63-106. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπιτσάκη Τ., Τσαγγάρη Σ. (2000), Πολιτική κοινωνικοποίηση: Η συγκρότηση του Πολιτικού Υποκειμένου στο Καπιταλιστικό Σύστημα, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2015) Μέρος Α΄ Πολιτική Κοινωνικοποίηση Στο *ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ*
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3531/8/Malouta-1_final-sinoliko-KOY.pdf (ανακτημένο από το διαδίκτυο 01.03.2018)
- Potter, J. (2005). Στάσεις, κοινωνικές αναπαραστάσεις και η δια του λόγου ψυχολογία. Στο M. Wetherell (Επιμ. Έκδ.). *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*. Μετ. Ν. Μποζατζής. Αθήνα: Μεταίχμιο (σ.σ 175-250).
- Πυργιωτάκης, Ι. (1989), *Κοινωνικοποίηση και Κοινωνικές Ανισότητες*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Risinger, C. (Sandra L. Mullins, CIJE Coordinator for ERIC/ChESS) (1992) *Trends in K-12 Social Studies*. ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education, Bloomington, Indiana; Office of Educational Research and Improvement (ED), Washington, DC
- Sandwell R., (2005). "School History Versus The Historians", *International Journal of Social Education*, v20 n1 p9-15 Spr-Sum 2005 www.eric.ed.gov (ανακτημένο από το διαδίκτυο 16-06-2007).
- Τερλεξής, Π., (1974) Πολιτική Κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των Κοινωνικών Επιστημών, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, α΄ και β΄ τρίμηνο, σ.σ. 119-134
- Φραγκουδάκη, Αν., Δραγώνα, Θ. (επ.) (1997). «Τι είν' η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ Χρηστάκης, Ν., (2010) Ψυχοκοινωνικά ζητήματα στην αγωγή στα μέσα επικοινωνίας (παρουσίαση ppt) <http://slideplayer.gr/slide/1924059/> (ανακτημένο από το διαδίκτυο 05.03.2018)

*Η Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα στις Χώρες της Ευρωζώνης κατά την Παγκόσμια Οικονομική Κρίση, 2007-2016**

Μαγδαληνή Δασκαλοπούλου #, Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης,
Ευστάθιος Τ. Φακιολάς^α*

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει την εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας στα κράτη-μέλη του Ευρώ και τους παράγοντες προσδιορισμού της κατά την περίοδο μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης και μέχρι τη διακήρυξη από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή της εκπνοής της κρίσης χρέους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων εφαρμόζουμε παλινδρόμηση μέσω της μεθόδου των σταθερών επιδράσεων και κατασκευάζουμε ένα δυναμικό υπόδειγμα πάνελ δεδομένων με τη χρήση της γενικευμένης μεθόδου εκτίμησης ροπών. Η κεντρική θέση του άρθρου είναι ότι η κυβερνητική αποτελεσματικότητα επηρεάζεται λιγότερο από την κατάσταση της οικονομίας και περισσότερο από την εύρυθμη λειτουργία του κράτους δικαίου και την πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας.

Λέξεις κλειδιά: Ευρώ, Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα, Οικονομική Κρίση, Πολιτική Σταθερότητα, Κράτος Δικαίου, Διαφθορά

* Η έρευνα για το άρθρο αυτό πραγματοποιήθηκε με υποστήριξη από το Erasmus+ Grant, Jean Monnet Module European-focused Policy Analytics [(EuroPolA), Ανάλυση Δεδομένων Δημόσιων Πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, No. 575013-EPP-1-2016-1-EL-EPPJMO-MODULE, 2016-2019]. Η έρευνα υποστηρίζεται, επίσης, από την Ερευνητική Ομάδα «Πολιτική Τεχνολογία» (<https://politech.uop.gr/el/>) του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Μέρη της μελέτης ανακοινώθηκαν στο «Συνέδριο στη Μνήμη του Καθηγητή Πανταζή Τερλεξή 1920-2017», Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών και Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 16-17 Μαρτίου 2018.

ΙΚΥ Υπότροφος - Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

^α Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

1. Εισαγωγή

Τον Αύγουστο του 2017, ακριβώς μια δεκαετία μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης,¹ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) εισήλθε, έχοντας πετύχει για πέμπτη συνεχή χρονιά θετικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, σε ενάρετη τροχιά ανάπτυξης (European Commission, 2017α).² Ένα μήνα αργότερα, ο Πρόεδρος της Επιτροπής Jean Claude Juncker, έχοντας διακηρύξει ότι οι εθνικές οικονομίες των κρατών-μελών της Ένωσης εμφανίζουν ισχυρές ενδείξεις ανάκαμψης έθεσε σε εφαρμογή τον «οδικό χάρτη για μια πιο ενωμένη, ισχυρή και δημοκρατική Ένωση» (European Commission, 2017β & γ). Είχαν προηγηθεί, εκτός από τις οξυύτατες διαφωνίες όσον αφορά τη διαχείριση της κρίσης και την έναρξη της διαδικασίας αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου, πρωτόγνωρες πολιτικές αναδιατάξεις και κοινωνικές εντάσεις οι οποίες συνεχίζουν μέχρι σήμερα να κλονίζουν τη συνοχή και την προοπτική του Ενωσιακού οικοδομήματος (Oliver, 2017, Wahl, 2017, Howell, 2015, Martinsen & Vollaard, 2014, Underhill, 2011). Καθώς, λοιπόν, η ΕΕ σταθερά επανέρχεται σε πορεία οικονομικής

¹ Τα προεόρτια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης ξεκίνησαν στις ΗΠΑ το δεύτερο εξάμηνο του 2007 με την έντονη πτωτική πορεία της αγοράς στεγαστικής πίστης υψηλού κινδύνου και κορυφώθηκαν το Σεπτέμβριο του 2008 με την κατάρρευση της μεγάλης επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers. Η εξέλιξη αυτή συνέβαλε ώστε οι εθνικές οικονομίες μεγάλου αριθμού κρατών να εισέλθει σε τροχιά αρνητικών ρυθμών ανάπτυξης και ύφεσης. Επίσης, πυροδότησε αλυσιδωτές πτωχεύσεις πάμπολλων χρηματοοικονομικών οργανισμών και βίαιες καθοδικές διακυμάνσεις στις διεθνείς αγορές χρήματος και κεφαλαίου υποχρεώνοντας εθνικές κυβερνήσεις ανά τον κόσμο, μεταξύ άλλων των ΗΠΑ, Ηνωμένου Βασιλείου και Γερμανίας, να παρέμβουν για να στηρίξουν χρηματοδοτικά τα έντονα κλυδωνιζόμενα τραπεζικά και ασφαλιστικά συστήματα των χωρών τους. Και από τα τέλη του 2009 η κρίση αυτή εξελίχθηκε σε κρίση δημοσίου χρέους με επίκεντρο κράτη-μέλη της Ευρωζώνης όπως οι Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Κύπρος, Ισπανία και Ιταλία. Από την πλούσια πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία, βλέπε ενδεικτικά, European Commission, 2009, IMF, 2008, The White House, 2008, G7, 2008, G20, 2008, BIS, α.χ., Boughton, Lombardi & Malkin, 2017, Pfeffer, Danziger & Schoeni, 2013, Rhodes, 2011, Baker, 2010.

²Στις ΗΠΑ, σύμφωνα με το National Bureau of Economic Research (2010), η ύφεση διήρκεσε 18 μήνες (Δεκέμβριος 2007-Ιούνιος 2009) και ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη μετά τη 'μεγάλη ύφεση' της κρίσης του 1929.

ανόδου, ο προβληματισμός που αναδύεται είναι πόσο βαθιές και μακροπρόθεσμες αναμένεται να είναι οι επιπτώσεις του πολιτικού και του κοινωνικού αποτυπώματος της οικονομικής κρίσης.

Η βιβλιογραφία εστιάζει, κυρίως, στην αναζήτηση και εξήγηση των επιπτώσεων της κρίσης στην οικονομία και τη χρηματοπιστωτική διακυβέρνηση σε διεθνές επίπεδο (Goldbach, 2017, Laffan & Schlosser, 2016, Mosley & Singer, 2012, Martins, 2010). Στην ΕΕ, ωστόσο, η κρίση φαίνεται ότι, πέραν των οικονομικών συνεπειών, έχει οδηγήσει σε έξαρση του λαϊκισμού, ενίσχυση ακραίων κομμάτων στο φάσμα αριστεράς-δεξιάς και συρρίκνωση παραδοσιακών πολιτικών σχηματισμών (Cavallaro, 2018, Muis & Immerzeel, 2017, Hernandez & Kriesi, 2016). Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με την επίμονη έμφαση στη δημοσιονομική λιτότητα, έχει δυσκολέψει ή επιβραδύνει την επίτευξη συμβιβασμών και συναινέσεων, γεγονός που διευκολύνει την ενδυνάμωση πολιτικών αντιπαραθέσεων και κοινωνικών διενέξεων οι οποίες, με τη σειρά τους, τείνουν να αποκτούν κινηματικό χαρακτήρα διαμαρτυρίας, αντίστασης και ριζοσπαστικοποίησης (Fominaya, 2017, Lubbers & Coenders, 2017, Gomez, Morales & Ramiro, 2016). Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης η σταθερότητα του πολιτικού συστήματος και η απόδοση των κυβερνήσεων στα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης δοκιμάστηκαν έντονα και εξακολουθούν να είναι ζητούμενα.

Επιβεβαιώνεται, όμως, αυτή η θέση από τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα; Η παρούσα μελέτη διερευνάτο ερώτημα αποσκοπώντας να σκιαγραφήσει ένα πλαίσιο ανάλυσης και εξήγησης. Εξετάζει, ειδικότερα, την εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας στις χώρες της ζώνης του Ευρώ και τους κύριους παράγοντες προσδιορισμού της μεταξύ 2007 και 2016, χρονιές που συμπίπτουν με την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και την επίσημη διακήρυξη από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή της εκπνοής της κρίσης χρέους στην Ένωση αντίστοιχα.

Η ενασχόληση με αυτό το ζήτημα κρίνεται απαραίτητη. Η συζήτηση μπορεί να τεκμηριώσει την άποψη ότι η Ένωση ως πολιτεία *εν τω γίνεσθαι*, καθώς έχει ωθηθεί από την κρίση να αναλάβει δράσεις πολιτικής που δεν εμπίπτουν αποκλειστικά στο πεδίο της κανονιστικής ρύθμισης αλλά και σε εκείνο της διανομής (Caporaso, κ.α., 2015), είναι προδιαγεγραμμένη να κινείται με πολλές ταχύτητες, με ορισμένες χώρες να επιδιώκουν την εμβάθυνση της ολοκλήρωσης και άλλες να διατηρούν το δικαίωμα της μη συμμετοχής (Schmidt & Wood, 2017). Ενδεικτικά είναι τα οιονεί σημάδια της

εν δυνάμει αντιφατικότητας, αν όχι αμηχανίας, που ενυπάρχουν στις πολιτικές δεσμεύσεις που ανέλαβαν οι ηγέτες των κρατών-μελών της ΕΕ με τη Διακήρυξη της Ρώμης της 25 Μαρτίου 2017. Αν και τόνισαν ότι η Ένωση είναι «ενιαία και αδιαίρετη» διατρανώνοντας τη βούλησή τους να την καταστήσουν «ισχυρότερη και πιο ανθεκτική, μέσα από ακόμα μεγαλύτερη ενότητα και αλληλεγγύη», την ίδια στιγμή υπογράμμισαν ότι θα συνεχίσουν να προχωρούν «ενωμένοι, με διαφορετικούς ρυθμούς και ένταση όπου χρειάζεται» (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, ThePresident, 2017, 2). Η Επιτροπή, παράλληλα, δημοσίευσε τη *Λευκή Βίβλο για το Μέλλον της Ευρώπης* που, παρά το γεγονός ότι εξετάζονται εναλλακτικά σενάρια που υπονοούν από-ολοκλήρωση, ξεκινά στο προοίμιό της με τη ρήση του Robert Schuman: «Η Ευρώπη [...] θα δημιουργηθεί μέσα από απτά επιτεύγματα που θα δημιουργήσουν πρώτα απ' όλα μια πραγματική αλληλεγγύη» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017, 4).

Πάντως, η κρίση έδειξε ότι η δυνατότητα της Ένωσης να συντονίζει την οικονομική πολιτική και να εναρμονίζει τα διάφορα παραγωγικά μοντέλα της Ευρωζώνης συσχετίζεται με την ικανότητα προσαρμογής των κυβερνήσεων. Η ικανότητα αυτή δεν περιλαμβάνει μόνο, στενά οικονομικά, την προώθηση διαρθρωτικών μέτρων εξυγίανσης της οικονομίας αλλά και, ευρύτερα πολιτικά, την αντιμετώπιση κοινωνικών εντάσεων με καλύτερη κατανομή των πόρων και των ωφελειών (Hall, 2018, 18-23). Επίσης, η ενίσχυση της αλληλεγγύης και της εμπιστοσύνης, όπως και ο περιορισμός του δημοκρατικού ελλείμματος, φαίνεται ότι είναι συνυφασμένα με την ενδυνάμωση τόσο των δημοκρατικών εξουσιών των υπερεθνικών οργάνων της Ένωσης όσο και των εθνικών μηχανισμών και διαδικασιών διακυβέρνησης, λογοδοσίας, νομιμοποίησης και διαφάνειας στα κράτη-μέλη (Barrett, 2018, Murdoch, Connolly & Kassim, 2018, Bowman, 2006). Αυτήν ακριβώς την προβληματική επιχειρεί το άρθρο να συμπληρώσει, τεκμηριώνοντας στις ενότητες που ακολουθούν το επιχείρημα ότι η κυβερνητική αποτελεσματικότητα στα κράτη-μέλη του Ευρώ επηρεάζεται λιγότερο από την κατάσταση της οικονομίας και περισσότερο από την εύρυθμη λειτουργία του κράτους δικαίου και την πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας.

2. Πλαίσιο Ανάλυσης

2.1 Σύνοψη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης

Η ευρύτερη δυνατότητα και ικανότητα μιας κυβέρνησης να άρχει μια χώρα αντανακλά και χαρακτηρίζει: α) την τυπική θεσμική λειτουργία της εκτελεστικής εξουσίας και της δημόσιας διοίκησης και β) τις διαδικασίες, τους μηχανισμούς και τις νόρμες μέσω των οποίων ασκείται, συντονίζεται και ελέγχεται η εξουσία στις διάφορες μορφές και εκδηλώσεις της (Calise & Lowi, 2010, 35-36, 49-50, 105, Blondel, 1992, 267-268). Πρόκειται, στην ουσία, για την τέχνη της διακυβέρνησης, «την τέχνη της πολιτικής διεύθυνσης» (Χρυσόχοου, 2017, 106), που δεν περιορίζεται στο στενό πολιτικό πεδίο της γραφειοκρατικής διεκπεραίωσης των εκτελεστικών αρμοδιοτήτων της κυβέρνησης. Επεκτείνεται στις σύνθετες ατομικές και συλλογικές πρακτικές και διεργασίες μεταξύ δρώντων και φορέων που λαμβάνουν χώρα, θεσμοθετημένα ή άτυπα, σε επιτελικό ή σε διαχειριστικό επίπεδο, με στόχο το σχεδιασμό, τη λήψη και την εφαρμογή αποφάσεων που *συν-θέτουν* το πλαίσιο και τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις και οι δράσεις κράτους και κοινωνίας ως *συν-εργάτες, συν-διαμορφωτές και συν-εταίροι* της Πολιτικής *δια-κυβερνώνται* στις αλληλοεξαρτώμενες σφαίρες της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής (Hardiman, 2012, Heywood, 2011, 123-127, Rothstein, 1998, 133-134). Διατηρώντας, λοιπόν, σταθερή την επίδραση διεθνών ή εξωγενών παραγόντων, η διαχείριση των κυβερνητικών υποθέσεων προσδιορίζει και, ταυτόχρονα, εξαρτάται όχι μόνο από την επιτυχή διοίκηση της κρατικής μηχανής, αλλά και από τις συνθήκες της οικονομικής, κοινωνικής και δικαιοσύνης τάξης πραγμάτων.

Από τη σκοπιά αυτή, στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη τα διάφορα συστήματα διακυβέρνησης, αν και είναι διακριτά, προϋποθέτουν κυβερνητικές δομές και διαδικασίες (Lynn & Robichau, 2013, Young, 2001, 626). Η διακυβέρνηση εκτιμάται ότι είναι μια βασική μεταβλητή που καταγράφει εμπεριστατωμένα και αξιόπιστα την ικανότητα και την απόδοση μιας κυβέρνησης (Huque & Jongruck, 2018, 276-277). Η αποτελεσματική λειτουργία της κυβέρνησης, επομένως, συνδέεται με την οργάνωση και δομή του πολιτικού συστήματος, που πρέπει να εγγυώνται την απρόσκοπτη άσκηση της εξουσίας (Bealey, 1999, 147). Επίσης, προϋποθέτει τη νομιμοποίηση των κυβερνητικών αποφάσεων στη συνείδηση των πολιτών. Αυτή, με τη σειρά της,

υποδηλώνει ότι οι πολίτες έχουν, ως άτομα και ως κοινωνία, το δικαίωμα να αποδέχονται, να ελέγχουν, να κατακρίνουν και να αποκτούν *συν-αντίληψη* της πραγματικότητας σε περιβάλλον κράτους δικαίου και μη βίας, δηλαδή, ελεύθερα και ισότιμα να κοινωνικοποιούνται σε διαφορετικές ιδέες, να εκφράζουν την άποψη τους, να επικοινωνούν την κριτική τους και να αξιολογούν τα τεκταινόμενα των κυβερνητικών ενεργειών. Το δικαίωμα αυτό πραγματώνεται με την ενεργή και αβίαστη συμμετοχή σε κινήσεις και δίκτυα, μεγαλύτερης ή χαλαρότερης θεσμοποίησης, που επιδιώκουν να συμβάλουν στη διαμόρφωση, επαναδιαμόρφωση και υλοποίηση των δημόσιων πολιτικών (Phillips, 2012).

Στην ΕΕ, παρά τα σημαντικά βήματα που έχουν γίνει για τη διάχυση της κρατικής εξουσίας σε υπερεθνικά όργανα διεύθυνσης και διοίκησης, ο ρόλος των εθνικών κυβερνήσεων παραμένει καθοριστικός. Η εναρμόνιση των πολιτικών, των διαδικασιών και των κανόνων των κρατών-μελών μέσω της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού, που αντιπροσωπεύει ένα από τα μοναδικά μέσα οικοδόμησης της Ένωσης, αποβλέπει στην πραγματικότητα στην *από κοινού* «αμοιβαία αναγνώριση των εθνικών προτύπων», με την έννοια ότι δεν επιδιώκει τη δημιουργία ενός *κοινού*, ενιαίου Ενωσιακού προτύπου (Walters, 2004, 165-168). Είναι, όμως, σημαντικό να τονιστεί ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης καμιά πολιτική της Ένωσης δεν επανεθνικοποιήθηκε. Οι εθνικές κυβερνήσεις συνέχισαν να *παίζουν το πρώτο βιολί* χωρίς, όμως, να έχουν ατονήσει ή περιθωριοποιηθεί οι υπερεθνικοί θεσμοί και αρμοδιότητες της Ένωσης (Falkner, 2016).

Παράλληλα, η εμπειρία φανερώνει ότι σε σχέση με τους πολιτικούς θεσμούς, η διακυβέρνηση είναι πιο σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας για τη βέλτιστη απόδοση της οικονομίας. Χώρες που, την περίοδο ακριβώς πριν την πτώχευση της Lehman Brothers είχαν αποτελεσματικότερη διακυβέρνηση (και λιγότερο *καλούς* πολιτικούς θεσμούς), βασιζόμενη σε *καλύτερο* κράτος δικαίου, ρυθμιστικό πλαίσιο και πολιτική σταθερότητα, βίωσαν αμέσως μετά μικρότερη διαφυγή κεφαλαίων από επενδυτικά χαρτοφυλάκια (Perinsky, 2014). Επίσης, επιβεβαιώνεται ότι οι οικονομικοί παράγοντες και η θέση στην αγορά εργασίας εξηγούν πιο πειστικά, σε σύγκριση με άλλου είδους παράγοντες, το βαθμό εμπιστοσύνης των ευρωπαϊκών πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς (Foster, 2017). Γι' αυτό, στην Ευρώπη η κατάσταση της οικονομίας εμφανίζεται να συσχετίζεται θετικά με τον αριθμό των κινήσεων πολιτικής διαμαρτυρίας (Quaranta, 2016).

Την ίδια στιγμή, τα κατεστημένα πολιτικά κόμματα εμφάνισαν πιο αργά αντανakλαστικά προσαρμογής της πολιτικής και της ρητορικής τους στα νέα δεδομένα της κρίσης σε σχέση με τα νέα Ευρώ-σκεπτικιστικά κόμματα (Rohrschneider & Whitefield, 2016). Παραδόξως, όπως φανέρωσαν οι ευρωεκλογές του 2009 και 2014, τα ριζοσπαστικά κόμματα της αριστεράς δεν προσέλκυαν μόνο ψηφοφόρους που είχαν αρνητική άποψη για την Ένωση. Η αύξηση της εκλογικής δύναμής τους οφείλονταν και σε ψηφοφόρους που, αν και υποστήριζαν θετικά το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ήταν δυσαρεστημένοι με την κατάσταση της οικονομίας (Beaudonnet & Gomez, 2017). Εντούτοις, διαπιστώνεται ότι η ενίσχυση του Ευρώ-σκεπτικισμού συνδέεται λιγότερο με τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και περισσότερο με την αυξανόμενη εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης των χωρών της Ένωσης στους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς και την εθνική ταυτότητα (Serrichio, Tsakatika & Quaglia, 2013). Ίσως, δεν είναι τυχαίο ότι σε ευρωπαϊκές χώρες όπου η πολιτική ηγεσία εμφανίζεται να διαθέτει σαφές όραμα και σχέδιο προοπτικής για το μέλλον, οι αρνητικές επιδόσεις και επιδράσεις της οικονομίας λαμβάνονται λιγότερο υπόψη στην αξιολόγηση και τις πολιτικές επιλογές των ψηφοφόρων (Chiozza & Manzetti, 2015). Συνεπώς, η κυβερνητική αποτελεσματικότητα είναι συνάρτηση παραγόντων που *συν-υφαίνονται* και, ταυτόχρονα, *συν-διαμορφώνουν* ευρύτερα τόσο την πολιτική όσο και την οικονομική κατάσταση μιας χώρας. Η υπό-ενότητα που ακολουθεί συζητά αυτό το ζήτημα εστιάζοντας σε παράγοντες όπως είναι η οικονομία, η πολιτική σταθερότητα, το κράτος δικαίου και η διαφθορά.

2.2 Ερευνητικό Ερώτημα, Μεταβλητές και Δεδομένα

Όπως αναφέρθηκε, το αντικείμενο έρευνας είναι πως η εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας στις χώρες της Ευρωζώνης επηρεάστηκε από ενδογενείς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένου του ρυθμού μεταβολής του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), κατά την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης μεταξύ 2007 και 2016. Προς την κατεύθυνση αυτή αξιοποιούμε τους Δείκτες

Παγκόσμιας Διακυβέρνησης (ΔΠΔ) και τη συνακόλουθη βάση στατιστικών δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας.³

Οι δείκτες αυτοί θεωρούνται ότι είναι πιο πλήρεις και εμβριθείς σε σύγκριση με αντίστοιχα παρόμοιους όπως οι Δείκτης Παγκόσμιας Διακυβέρνησης,⁴ Δείκτης Αξιολόγησης Πολιτικών και Θεσμών Χωρών,⁵ Δείκτης Αντίληψης της Διαφθοράς⁶ και Δείκτης Ελευθερίας στον Κόσμο.⁷ Καταρχάς είναι πολύ δημοφιλείς διότι είναι από τους παλαιότερους που υπάρχουν, καλύπτουν το σύνολο των κρατών του πλανήτη με μεγάλη αξιοπιστία και λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από την ακαδημαϊκή κοινότητα, τους δωρητές και τους λήπτες αποφάσεων όταν σχεδιάζουν ή αξιολογούν δημόσιες πολιτικές και πολιτικές χορήγησης βοήθειας προς τρίτες χώρες (Huque & Jongruck, 2018, 277-278). Επίσης, μετρούν με διακριτό, ομώνυμο δείκτη την κύρια μεταβλητή που επιχειρούμε να διερευνήσουμε, την κυβερνητική αποτελεσματικότητα. Επιπρόσθετα, καλύπτουν με συνάφεια και επάρκεια την υπό εξέταση χρονική περίοδο και όλα τα κράτη-μέλη διευκολύνοντας, παράλληλα, συγκρίσεις και διαφορετικές αξιολογήσεις χωρίς να παρερμηνεύονται μικρές αποκλίσεις στις μετρήσεις ανά χώρα ή έτος. Η επισήμανση είναι σημαντική. Οι συγκεκριμένοι δείκτες συνοδεύονται από μετρήσεις περιθωρίου σφάλματος (διαστήματα εμπιστοσύνης), που αντανακλούν την αναπόφευκτη αβεβαιότητα των εκτιμήσεων. Αυτές οι μετρήσεις

³ “Worldwide Governance Indicators,” The World Bank,

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home> (πρόσβαση 2 Απριλίου 2018).

⁴“World Governance Index”, Forum for a New World Governance, <http://www2.world-governance.org/rubrique65.html?lang=en> (πρόσβαση 29 Απριλίου 2018). Αν και ο δείκτης αυτός μεθοδολογικά προσεγγίζει αρκετά τους ΔΠΔ, διαφοροποιείται μερικώς ως προς τον αριθμό και το περιεχόμενο των επιμέρους δεικτών που υποδιαιρείται και οι οποίοι είναι οι Ειρήνη και Ασφάλεια, Κράτος Δικαίου, Ανθρώπινα Δικαιώματα και Συμμετοχή, Βιώσιμη Ανάπτυξη και Ανθρώπινη Ανάπτυξη.

⁵ “Country Policy and Institutional Assessment”, The World Bank,

<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=Country-Policy-and-Institutional-Assessment> (πρόσβαση 29 Απριλίου 2018).

⁶ “Corruption Perceptions Index”, Transparency International,

https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017 (πρόσβαση 29 Απριλίου 2018).

⁷ “Freedom in the World”, Freedom House, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018> (πρόσβαση 29 Απριλίου 2018).

είναι ένα από τα πλεονεκτήματα που προσφέρουν και οι οποίες δεν εντοπίζονται σε άλλα σύνολα στατιστικών δεδομένων διακυβέρνησης.

Ειδικότερα, οι ΔΠΔ συλλέγονται από το 1996 για να μετρήσουν το επίπεδο και τη δυναμική της διακυβέρνησης σε πάνω από 200 κράτη και εδάφη.⁸ Η διακυβέρνηση γίνεται αντιληπτή ως το σύνολο των θεσμών και των πρακτικών, άτυπων και κανονιστικών, μέσω των οποίων άρχεται μια χώρα διαχρονικά. Περιλαμβάνει τρία κύρια συστατικά στοιχεία: α) τις θεσμικές διαδικασίες με τις οποίες η κυβέρνηση αναδεικνύεται, αλλάζει, λειτουργεί, λογοδοτεί και ασκεί την εξουσία, β) την ικανότητα της κυβέρνησης να σχεδιάζει, να αποφασίζει και να υλοποιεί ορθολογικές και αποτελεσματικές πολιτικές και γ) την αποδοχή και το σεβασμό από το κράτος και τους πολίτες της χώρας των θεσμοποιημένων μηχανισμών που ρυθμίζουν, ελέγχουν και διέπουν τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και δια-δράσεις.⁹ Παράλληλα, συναρθρώνεται από έξι διαστάσεις, που αξιολογούνται με τους ακόλουθους σύνθετους δείκτες μέτρησης αντίστοιχα:

- Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα: αντιπροσωπεύει την ικανότητα της κυβέρνησης να διαμορφώνει και να εφαρμόζει αποτελεσματικά σχεδιαζόμενες ή εξαγγελθείσες πολιτικές, σε συνδυασμό με την αξιοπιστία της δέσμευσης της σ' αυτές, το βαθμό ανεξαρτησίας της από διάφορες μορφές πολιτικών πιέσεων

⁸ Οι δείκτες βασίζονται σε τριάντα (30) διαφορετικές πρωτογενείς πηγές με στατιστικά στοιχεία. Τα τελευταία συνθέτουν συγκλίνουσες πληροφορίες και ετερόκλητες, ενδοκρατικές και διακρατικές, απόψεις και αντιλήψεις ειδικών και πολιτών οι οποίοι δραστηριοποιούνται σε διάφορους χώρους ή τομείς επαγγελματικής ενασχόλησης της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, όπως είναι οι διεθνείς οργανισμοί, οι δημόσιοι οργανισμοί, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι επιχειρήσεις, οι ακαδημαϊκοί φορείς, τα ερευνητικά ινστιτούτα και οι δεξαμενές γνώμης ή ομάδες προβληματισμού. Τα στοιχεία επεξεργάζονται, με κατάλληλη στατιστική μεθοδολογία, από απαντήσεις σε επίκαιρες έρευνες γνώμης και σφυγμομέτρησης, που διεξάγονται σε ετήσια βάση και οι οποίες επιδιώκουν εμπειριστατωμένα να χαρτογραφήσουν συνέχειες και μεταβολές σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο. Πρβλ. όπ. παρ. και Daniel Kaufmann, Aart Kraay and Massimo Mastruzzi, *The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues*, The World Bank, Policy Research Working Group 5430, September 2010, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc-intro> (πρόσβαση 28 Απριλίου 2018).

⁹ “What is Governance,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home> (πρόσβαση 2 Απριλίου 2018).

και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης,¹⁰

- Πολιτική Σταθερότητα και Απουσία Βίας: αποτυπώνει την πιθανή αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος και τη δημιουργία συνθηκών πολιτικής βίας στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι τρομοκρατικές δράσεις και ενέργειες,¹¹
- Έλεγχος Διαφθοράς: κωδικοποιεί, ανεξάρτητα από τις μορφές διαφθοράς, το βαθμό που όχι μόνο η εξουσία των δημόσιων αρχών ασκείται προς ιδιωτικό όφελος αλλά και οι ελίτ και οι ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων ποδηγετούν τους μηχανισμούς του κράτους, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η πρόληψη και η καταπολέμηση του φαινομένου,¹²
- Κράτος Δικαίου: αντικατοπτρίζει, αφενός, την εμπιστοσύνη, τη συμμόρφωση και την προσήλωση των δρώντων και των φορέων μιας κοινωνίας στις επιταγές του θεσμικού και κανονιστικού πλαισίου που συναρθρώνει και διέπει τις σχέσεις τους και, αφετέρου, το επίπεδο βίας και εγκληματικότητας. Αξιολογεί, δηλαδή, την ποιότητα της έννομης και ευνομούμενης τάξης πραγμάτων, όπως αυτή υποστασιοποιείται με την άσκηση της δικαστικής εξουσίας, τη λειτουργία της αστυνομίας, την εφαρμογή του νόμου, την εκτέλεση των συμβάσεων και την τήρηση των κανόνων ιδιοκτησίας,¹³
- Ρυθμιστική/κανονιστική Ποιότητα: καταγράφει την ικανότητα της κυβέρνησης να θεσμοθετεί κανόνες και να θεσπίζει πολιτικές που διασφαλίζουν και ευνοούν την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα¹⁴ και,

¹⁰ “Government Effectiveness,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20Απριλίου 2018).

¹¹ “Political Stability and Absence of Violence/Terrorism,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20Απριλίου 2018).

¹² “Control of Corruption,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20 Απριλίου 2018).

¹³ “Rule of Law,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20 Απριλίου 2018).

¹⁴ “Regulatory Quality,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20 Απριλίου 2018).

- Φωνή και Λογοδοσία: αντανακλά τόσο τη δυνατότητα των πολιτών να εκλέγουν την κυβέρνηση της αρεσκείας τους όσο και το βαθμό κατοχύρωσης των θεμελιωδών ελευθεριών της έκφρασης, του συνεταιρίζεσθαι και των μέσων μαζικής ενημέρωσης.¹⁵

Οι ΔΠΔ, συνολικά, είναι ποιοτικά μοναδικοί, με υψηλό βαθμό αρτιότητας και αξιοπιστίας και με τον καθένα να συνθέτει ποικίλους επιμέρους δείκτες.¹⁶ Αποτελούν ένα πρακτικό εργαλείο μέτρησης που, επιτρέποντας τη συστηματική και ενδεδειγμένη ποσοτική καταγραφή δεδομένων, παρέχει περιεκτικές αναλυτικές κατηγορίες για συνετές αποφάσεις χρηστής διακυβέρνησης. Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, ωστόσο, επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε τέσσερις από τους έξι ΔΠΔ ως εξής:

- την κυβερνητική αποτελεσματικότητα ως μεταβλητή υπό μελέτη ή, διαφορετικά, ως εξαρτημένη μεταβλητή ή μεταβλητή απόκρισης και,
- την πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας, τον έλεγχο διαφθοράς και το κράτος δικαίου ως ανεξάρτητες μεταβλητές. Οι υπόλοιποι δύο δείκτες, δηλαδή, η φωνή και λογοδοσία και η ρυθμιστική/κανονιστική ποιότητα, θεωρούνται ότι αφορούν, κυρίως, χαρακτηριστικά ιδιωτικής φύσης που καλύπτονται ικανοποιητικά από τους άλλους δείκτες.

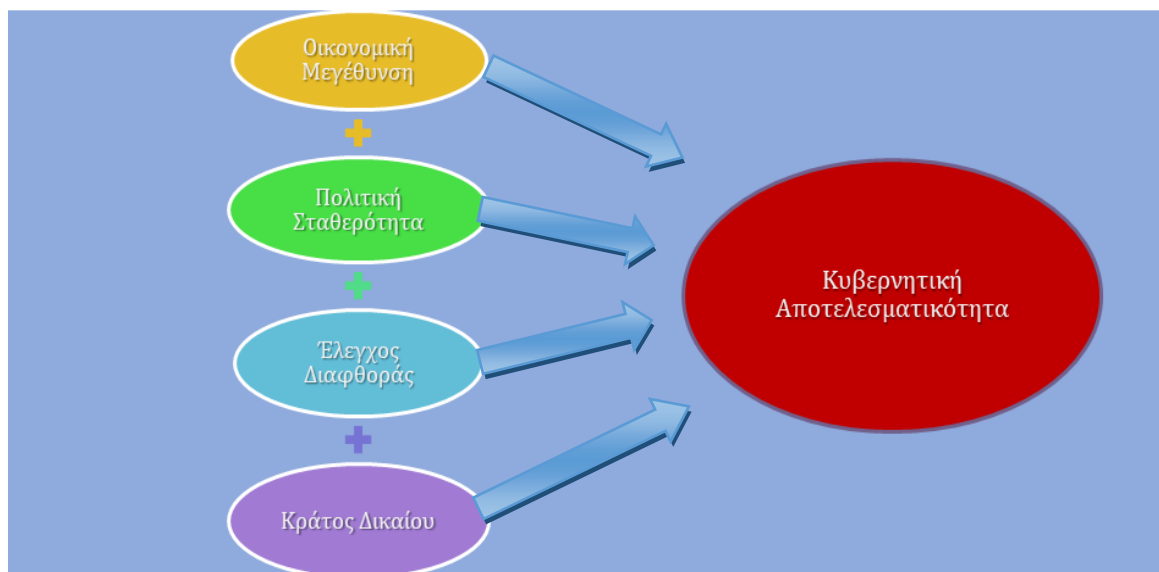
Στις ανεξάρτητες μεταβλητές, επιπρόσθετα, συμπεριλαμβάνουμε την οικονομική μεγέθυνση ως ποσοστό του ΑΕΠ σε ετήσια βάση, που δείχνει τον πραγματικό ρυθμό αύξησης ή μείωσης του ΑΕΠ λαμβάνοντας υπόψη τον πληθωρισμό. Ο πραγματικός ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας συνιστά όχι μόνο μέτρο επίδοσης της οικονομίας της που, αντανακλώντας τις τάσεις μεταβολής στη συνολική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών σε μια δεδομένη χρονική περίοδο, επιτρέπει τη σύγκριση εθνικών οικονομιών υπό διαφορετικές πληθωριστικές πιέσεις με όρους ισότιμης αγοραστικής δύναμης (Samuelson & Nordhaus, 2010, 389-387, 391-392, Jones, 1998, 8-12. Αποτελεί, επίσης, μέτρο ένδειξης της δυναμικής μιας ενδεχόμενης

¹⁵ “Voice and Accountability,” The World Bank, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 20 Απριλίου 2018).

¹⁶ Βλ. καταγραφή των επιμέρους δεικτών του κάθε σύνθετου ΔΠΠ στο <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc> (πρόσβαση 2 Απριλίου 2018).

κρίσης, στο βαθμό που αποκαλύπτει τη φάση καθόδου του κύκλου από τον οποίο διέρχεται η οικονομία κατά ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. (Samuelson & Nordhaus, 2010, 429-431). Ο οικονομικός κύκλος αντιπροσωπεύει τις διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας, που διακρίνονται βασικά στη φάση της επέκτασης (ανάπτυξη) και στην αντίστοιχη της συρρίκνωσης (ύφεση). Αποτυπώνοντας, λοιπόν, τις αλλαγές της οικονομικής ισορροπίας, η πραγματική ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ παρέχει κατάλληλα εχέγγυα για τη χαρτογράφηση των θετικών ή αρνητικών επακόλουθων της οικονομικής δραστηριότητας στη διαχείριση του κράτους και την άσκηση της εξουσίας (Cox & Weingast, 2018, Barro, 1991, 432, 437). Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι, για λόγους μεθοδολογικής συνοχής και αξιοπιστίας όσον αφορά την προέλευση των στατιστικών πηγών, τα στοιχεία για το ΑΕΠ των κρατών-μελών του Ευρώ αποφασίστηκε να αντληθούν ομοίως από την Παγκόσμια Τράπεζα.¹⁷

Γράφημα 1: Ανεξάρτητες και Εξαρτημένες Μεταβλητές

Συνοψίζοντας, το ερώτημα που επιχειρούμε να εξετάσουμε είναι αν και πώς η κυβερνητική αποτελεσματικότητα στις χώρες της Ευρωζώνης την εποχή της κρίσης των ετών 2007-2016 συσχετιζόταν με την πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας,

¹⁷ "GDP Growth (Annual %)", The World Bank,

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (πρόσβαση 30 Απριλίου 2018).

την εύρυθμη λειτουργία του κράτους δικαίου, την ποιότητα των ρυθμίσεων και του κανονιστικού πλαισίου, τον έλεγχο της διαφθοράς και την οικονομική μεγέθυνση. Η επόμενη υπό-ενότητα παρουσιάζει τον τρόπο εξέτασης αυτής της συσχέτισης.

2.3 Μέθοδος Έρευνας και Περιορισμοί

Από τη στιγμή που μελετάμε τη διαχρονική εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας των κρατών-μελών του Ευρώ κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, τα στατιστικά στοιχεία, αφορούν τις δεκαεννέα (19) χώρες της Ευρωζώνης και καλύπτουν δέκα (10) διαδοχικά έτη. Συνιστούν ένα συνδυασμό διαστρωματικών στοιχείων και χρονολογικών σειρών. Ο συνδυασμός υποδηλώνει ότι οι συγκεκριμένες χώρες έχουν διαφορετικά εγγενή χαρακτηριστικά, δηλαδή, παρουσιάζουν μη παρατηρούμενη ετερογένεια που δύναται να επηρεάσουν τις υπό εξέταση μεταβλητές. Αυτή η διαπίστωση συνεπάγεται ότι τα δεδομένα μπορούν να τοποθετηθούν και να μελετηθούν σε μορφή πάνελ δεδομένων. Τα δεδομένα, συνεπώς, θα επεξεργαστούν με εφαρμογή παλινδρόμησης μέσω της μεθόδου των σταθερών επιδράσεων (Fixed Effects), καθώς και με την κατασκευή ενός δυναμικού υποδείγματος πάνελ δεδομένων με τη χρήση της γενικευμένης μεθόδου εκτίμησης ροπών (GMM: Generalized Method of Moments).¹⁸

Ειδικότερα, η ανάλυση πάνελ δεδομένων (panel data analysis) είναι μια μέθοδος που επιτρέπει να συνδυαστούν διαστρωματικά στοιχεία με χρονολογικές σειρές. Αναλύει τη χωρική και τη χρονική διάσταση των δεδομένων μέσω επαναλαμβανομένων παρατηρήσεων για την ίδια μονάδα. Διατηρώντας σταθερή την ετερογένεια στα χαρακτηριστικά κάθε μονάδας, εξετάζει τη δυναμική εξέλιξη των δεδομένων χρονικά και, ως εκ τούτου, καταγράφει την ανομοιογένεια που υπάρχει μεταξύ των διαφορετικών διαστρωματικών μονάδων. Επιπλέον, παρέχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε πιο ρεαλιστικά μοντέλα εξετάζοντας παράγοντες που μεταβάλλονται ταυτόχρονα διαστρωματικά και διαχρονικά, καθώς και να ελέγξουμε για παράγοντες που μπορεί να παραλειφθούν ακούσια, επειδή δεν δύνανται να παρατηρηθούν ή να μετρηθούν και, ως εκ τούτου, να μας οδηγήσουν σε

¹⁸ Από την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, κύριες πηγές για τις μεθόδους και τη συζήτηση που ακολουθεί είναι οι Tsounis & Vlachvei, 2018, Hsiao, 2014, Bada & Liebl, 2014, Wooldridge, 2013, Croissant & Millo, 2008, Baltagi, 2005, Frees, 2004.

μεροληπτικά συμπεράσματα. Το πλεονέκτημα της μεθόδου έγκειται στην περισσότερη ακρίβεια της εκτίμησης των παραμέτρων του υποδείγματος και τη μεγαλύτερη ορθότητα των αποτελεσμάτων ως συνέπεια του αυξανόμενου αριθμού παρατηρήσεων, λόγω της διασύνδεσης πολλών χρονικών περιόδων σε κάθε διαστρωματική μονάδα και τη συνεκτίμηση της ετερογένειας των δεδομένων. Εξάλλου, οι διαδοχικές παρατηρήσεις που λαμβάνουμε περιέχουν πληροφορίες οι οποίες αφορούν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, δηλαδή διαφορετικούς κύκλους ζωής, με αποτέλεσμα να αποκτάμε καλύτερη κατανόηση της πολυπλοκότητας της ανθρώπινης συμπεριφοράς και κατά συνέπεια των πεπραγμένων βάσει αυτής.

Επειδή επιδιώκουμε να ελέγξουμε την επίδραση της μη παρατηρούμενης ετερογένειας των διαφορετικών χαρακτηριστικών των χωρών της Ευρωζώνης, εκτιμάμε ότι η πιο κατάλληλη ποσοτική μέθοδος για ανάλυση πάνελ δεδομένων είναι το γραμμικό υπόδειγμα των σταθερών επιδράσεων. Η μαθηματική έκφραση αυτού του υποδείγματος αποτυπώνεται ως εξής:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + u_{it}$$

όπου:

- Y_{it} : η παρατήρηση της διαστρωματικής μονάδας i της εξαρτημένης μεταβλητής Y για $i=1,2,\dots,N$ και $t=1,2,\dots,T$,
- X_{it} : η παρατήρηση t της διαστρωματικής μονάδας i της ανεξάρτητης μεταβλητής X_j για $i=1,2,\dots,N$ και $t=1,2,\dots,T$,
- α_i : η μη παρατηρούμενη επίδραση ή μη παρατηρούμενη ετερογένεια που επηρεάζει την εξαρτημένη μεταβλητή και είναι διαχρονικά αμετάβλητη και,
- u_{it} : ο διαταρακτικός όρος ή σφάλμα ιδιοσυγκρασίας που εκφράζει μη παρατηρούμενους παράγοντες που επηρεάζουν διαχρονικά την εξαρτημένη μεταβλητή.

Το υπόδειγμα αυτό, που υποθέτει ότι τα μη παρατηρούμενα διαφορετικά αλλά χρονικώς αμετάβλητα χαρακτηριστικά κάθε χώρας συνδέονται αποκλειστικά και μόνο με αυτήν, στοχεύει στην 'εξάλειψη' των μη παρατηρούμενων επιδράσεων. Ωστόσο, αφού επιλέγουμε να 'αγνοήσουμε' την παρατηρούμενη ετερογένεια, γιατί θεωρούμε ότι δεν είναι τυχαία αλλά συσχετίζεται με τις παρατηρούμενες επεξηγηματικές

μεταβλητές, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι συντελεστές των εκτιμητών που αναμένεται να προκύψουν από το αρχικό υπόδειγμα είναι ασυνεπείς και μεροληπτικοί. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίο να προχωρήσουμε στο μετασχηματισμό του υποδείγματος. Έτσι, υπολογίζουμε τις αποκλίσεις των παρατηρήσεων από το αντίστοιχο μέσο κάθε διαστρωματικής μονάδας, παρά το γεγονός ότι από το νέο πλέον μοντέλο απουσιάζει ο σταθερός όρος, που αντιστοιχεί στο σύνολο των παρατηρούμενων επιδράσεων οι οποίες παραμένουν σταθερές σε όλη τη χρονική περίοδο. Παράλληλα, η υπόθεση διαφοροποίησης της σταθεράς, ως επισημανθεί, συνηγορεί στη μοναδικότητα και την ιδιαιτερότητα κάθε διαστρωματικής μονάδας. Επίσης, πρέπει να ικανοποιείται η βασική προϋπόθεση που απαιτεί η συνδιακύμανση του σφάλματος ιδιοσυγκρασίας με τις ανεξάρτητες μεταβλητές να ισοδυναμεί με το μηδέν, ήτοι $Cov(X_{it}, a_i) = 0$, προκειμένου να είναι εφικτή η εφαρμογή της μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (OLS: Ordinary Least Squares).

Τέλος, για να κατασκευάσουμε ένα δυναμικό μοντέλο πάνελ δεδομένων κρίνεται σκόπιμο να αξιοποιηθεί η GMM στη θέση του εκτιμητή σταθερών επιδράσεων που, ιδιαίτερα όταν το υπό εξέταση χρονικό διάστημα είναι μικρό, αποδεικνύεται ασυνεπής. Εκτός από τη συγκεκριμένη περίπτωση της μελέτης μας, όπου η χρονολογική σειρά είναι περιορισμένη, η μέθοδος αυτή συνιστάται, κυρίως, όταν: α) οι ερμηνευτικές μεταβλητές μπορεί να αποδειχθούν ενδογενείς, β) υπάρχει πιθανότητα αντίστροφης αιτιότητας, γ) οι παλινδρομητές ενδέχεται να συσχετίζονται με τον όρο σφάλματος, δ) γεωγραφικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των χωρών διασυνδέονται με τις ερμηνευτικές μεταβλητές και ε) δύναται να εμφανιστεί η πιθανότητα αυτό-συσχέτισης λόγω της παρουσίας της ανεξάρτητης μεταβλητής με υστέρηση στις ερμηνευτικές μεταβλητές. Έτσι, εφαρμόζουμε τον 'system GMM' εκτιμητή (Blundell & Bond, 1998) με τον οποίο λαμβάνονται οι πρώτες διαφορές της εξίσωσης παλινδρόμησης για την εξάλειψη των ατομικών επιδράσεων, δηλαδή, της επίδρασης κάθε χώρας ξεχωριστά και, στη συνέχεια, οι βαθύτερες υστερήσεις της εξαρτημένης μεταβλητής χρησιμοποιούνται ως όργανα για διαφορετικές υστερήσεις της εξαρτημένης μεταβλητής. Το δυναμικό υπόδειγμα, ουσιαστικά, δεν είναι παρά ένα σύστημα εξέλιξης της συμπεριφοράς της εξαρτημένης μεταβλητής με την πάροδο του χρόνου και μπορεί να περιλαμβάνει υστερήσεις τόσο της ίδιας όσο και των ανεξάρτητων μεταβλητών. Με μαθηματικό τύπο το υπόδειγμα εκφράζεται ακολούθως:

$$GE_{it}=0.6860*GE_{it-1} + 0.0495*PS_{it}+0.1012*RofLit$$

Όπου GE: Government Effectiveness, PS: Political Stability, RofL: Rule of Law

Τα στατιστικά δεδομένα των μεταβλητών, συγκεφαλαιώνοντας, αποτελούν συνδυασμό διαστρωματικών- αναφέρονται σε διαφορετικές χώρες της Ευρωζώνης - και χρονολογικών - αναλογούν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές – παρατηρήσεων. Η επεξεργασία τους γίνεται με τη μέθοδο της γραμμικής παλινδρόμησης. Στο πλαίσιο αυτό, το πρώτο βήμα είναι η εφαρμογή της μεθόδου των σταθερών επιδράσεων για την κατασκευή ενός υποδείγματος που περιλαμβάνει όλες τις μεταβλητές προκειμένου να διαπιστώσουμε αν και πως επηρεάζουν την κυβερνητική αποτελεσματικότητα. Το δεύτερο βήμα είναι να δημιουργήσουμε ένα δυναμικό μοντέλο, που δίνει έμφαση στη διαχρονική εξέλιξη των μεταβλητών. Προς την κατεύθυνση αυτή αξιοποιούμε τη γενικευμένη μέθοδο εκτιμήσεων ροπών και, ειδικότερα, τον εκτιμητή 'system GMM'.¹⁹

3. Ανάλυση Δεδομένων

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των μεταβλητών, πρέπει να υπενθυμίσουμε πως στην έρευνά μας η ανάλυση πάνελ δεδομένων βασίζεται αξιωματικά στην υπόθεση ότι οι μη παρατηρούμενοι παράγοντες που επιδρούν στην κυβερνητική αποτελεσματικότητα είναι μοναδικοί για κάθε χώρα της Ευρωζώνης και δεν παρουσιάζουν καμία συσχέτιση με χαρακτηριστικά άλλης χώρας. Επίσης, για την ευκρινή παρουσίαση των στοιχείων και την εύληπτη κατανόηση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιούμε, εκτός από τους Πίνακες τιμών, διάφορα είδη διαγραμμάτων που απεικονίζουν περισσότερο έντονα τη χώρο-χρονική δυναμική των δεικτών και τις ενδεχόμενες διασυνδέσεις μεταξύ τους.²⁰ Μέσα από τον «οπτικό» αυτό πλουραλισμό επιδιώκουμε να αναδείξουμε, πιο εύστοχα και παραστατικά, πτυχές της ανάλυσης και

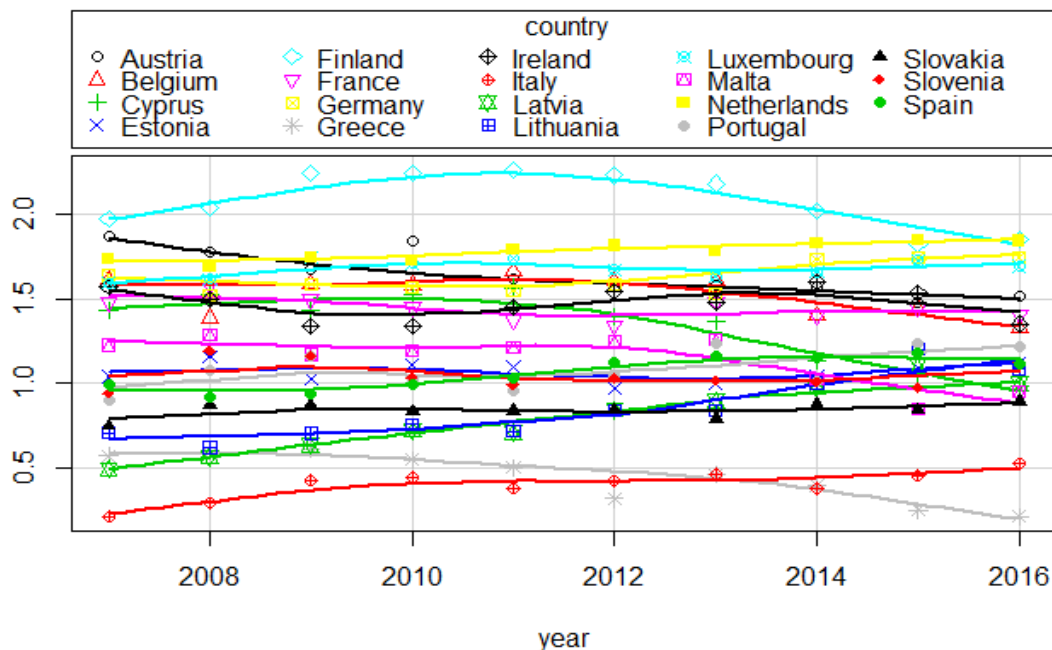
¹⁹ Πρβλ. Blundell & Bond (1998), Calzolari & Magazzini (2013).

²⁰ Πρβλ για τα γραφήματα www.r-graph-gallery.com/ (πρόσβαση 4 Μαΐου 2018), Gohil, 2015, Kastlelec & Leoni, 2007.

των ευρημάτων μας, που γίνονται δυσκολότερα αντιληπτές μόνο από πίνακες ή των πιο συνηθισμένων γραφημάτων, επικυρώνοντας έτσι τη συνέργεια της ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης, την οποία διαχρονικά επιδιώκουμε και επιχειρούμε.

Ξεκινώντας με την εξαρτημένη μεταβλητή, η εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας οπτικοποιείται με ένα χρονοδιάγραμμα (Time Series Plot, Γράφημα 2) βάσει των τιμών που καταγράφονται στον Πίνακα 1. Διαπιστώνεται ότι το 2007 η Φιλανδία ήταν η χώρα με την καλύτερη επίδοση στην Ευρωζώνη και συνέχισε να κατέχει την πρώτη θέση μέχρι το 2016. Παρατηρείται, όμως, το εξής παράδοξο, που είναι διπτό: η τιμή του δείκτη, αφενός, αρχικά ακολούθησε ανοδική πορεία μέχρι το 2011 και, αφετέρου, μετά άρχισε να κινείται πτωτικά λαμβάνοντας τιμές μικρότερες της αρχικής δύο χρόνια πριν το τέλος του εν λόγω χρονικού διαστήματος (μείωση 6,1% της τιμής του δείκτη μεταξύ 2007 και 2016).

Γράφημα 2: Γράφημα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

Κατά την ίδια περίοδο, ο δείκτης της Αυστρίας, που είχε αρχικά τη δεύτερη μεγαλύτερη τιμή μετά τη Φιλανδία, παρουσίασε φθίνουσα τάση κατά τα επόμενα δύο έτη. Το 2010, η τιμή του δείκτη αυξήθηκε προσεγγίζοντας την αρχική τιμή, αλλά από εκεί και πέρα επαναλήφθηκε το ίδιο μοτίβο. Παρατηρούμε, δηλαδή, την τιμή του

δείκτη να μειώνεται σε δύο συνεχόμενες χρονιές, να αυξάνει απειροελάχιστα το 2013 και να ακολουθεί πάλι πτωτική πορεία τα μεθεπόμενα δύο έτη με μια μικρή άνοδο το 2016. Παρά το γεγονός ότι παραμένει σε υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με τα άλλα κράτη-μέλη του Ευρώ (πέμπτη καλύτερη επίδοση το 2016), η κυβερνητική αποτελεσματικότητα στην Αυστρία επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (μείωση 19%).

Πίνακας 1: Τιμές του Δείκτη «Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

Χώρες ΕΖ	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ολλανδία	1,730	1,691	1,744	1,727	1,790	1,812	1,780	1,829	1,842	1,841
Φιλανδία	1,968	2,037	2,238	2,244	2,260	2,228	2,181	2,016	1,823	1,848
Αυστρία	1,867	1,773	1,674	1,837	1,613	1,569	1,578	1,568	1,474	1,514
Ιρλανδία	1,569	1,495	1,337	1,336	1,451	1,542	1,477	1,600	1,537	1,351
Λουξεμβούργο	1,591	1,613	1,745	1,710	1,738	1,671	1,628	1,655	1,725	1,692
Βέλγιο	1,612	1,385	1,587	1,581	1,660	1,603	1,602	1,399	1,441	1,326
Γαλλία	1,477	1,582	1,493	1,447	1,373	1,341	1,481	1,403	1,443	1,407
Γερμανία	1,636	1,522	1,587	1,565	1,548	1,587	1,530	1,732	1,740	1,745
Κύπρος	1,427	1,521	1,431	1,528	1,565	1,389	1,363	1,136	1,036	0,979
Ισπανία	0,996	0,919	0,934	0,989	1,032	1,119	1,158	1,154	1,177	1,116
Σλοβενία	0,939	1,190	1,164	1,032	0,990	1,030	1,012	1,009	0,974	1,119
Ιταλία	0,214	0,290	0,425	0,446	0,379	0,420	0,462	0,376	0,454	0,522
Σλοβακία	0,745	0,870	0,865	0,829	0,835	0,837	0,788	0,871	0,840	0,890
Μάλτα	1,225	1,287	1,169	1,196	1,209	1,252	1,260	1,026	0,851	0,948
Ελλάδα	0,571	0,590	0,615	0,548	0,502	0,317	0,460	0,395	0,249	0,211
Εσθονία	1,040	1,159	1,026	1,112	1,095	0,972	0,995	1,046	1,091	1,116
Λιθουανία	0,707	0,620	0,703	0,758	0,716	0,839	0,836	0,994	1,201	1,086
Πορτογαλία	0,898	1,079	1,159	1,021	0,959	1,045	1,239	1,010	1,232	1,220
Λετονία	0,492	0,563	0,633	0,720	0,709	0,840	0,893	0,974	1,098	0,998

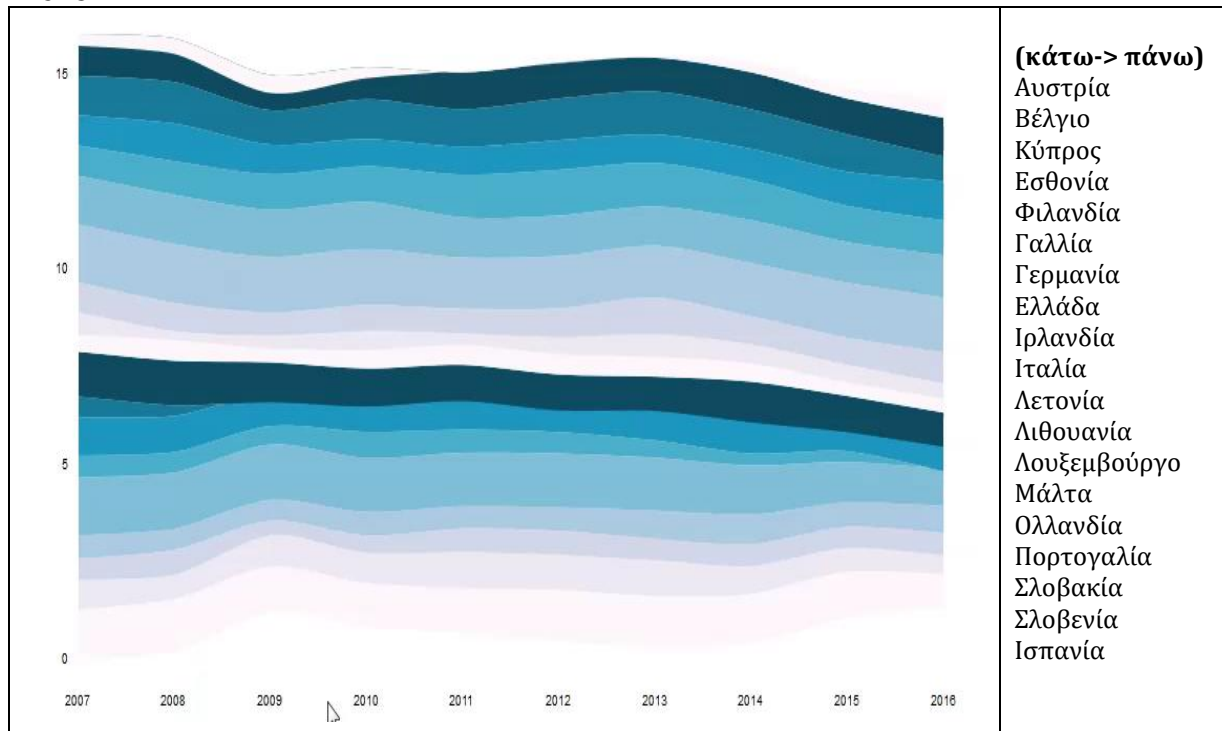
Αντίθετα, ο δείκτης της Λετονίας, η χώρα με τη μικρότερη τιμή μετά την Ιταλία κατά το αρχικό έτος της έρευνας, εμφανίζει καθ' όλη τη διάρκεια των δέκα ετών της κρίσης αυξητική τάση, με εξαίρεση το 2016 (αύξηση 103%). Ομοίως κινήθηκε ο δείκτης της Λιθουανίας. Αν και ο δείκτης ξεκίνησε την κρίση από τις 0,71 μονάδες με την τέταρτη χειρότερη επίδοση και παρ' ότι έπεσε στις 0,62 μονάδες το 2008, στη

συνέχεια ακολούθησε ανοδική πορεία μέχρι το 2015 καταγράφοντας συνολική αύξηση 54% με το τέλος της κρίσης.

Όσον αφορά την εξέλιξη της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας στην Ελλάδα, ο δείκτης βρισκόταν στην τρίτη χειρότερη θέση της σχετικής κατάταξης το 2007. Έχοντας σημειώσει μικρή αύξηση τα επόμενα δύο έτη, άρχισε μετέπειτα να μειώνεται διαρκώς και το 2012 έπεσε σε επίπεδο τιμής που ήταν κατά 44,5% χαμηλότερο της αντίστοιχης αρχικής. Παρά την προς τα πάνω αντίδραση το επόμενο έτος, ο δείκτης συνέχισε να φθίνει και το 2016 άγγιξε τις 0,22 μονάδες ταξινομώντας τη χώρα στην τελευταία θέση (μείωση 63%). Την ίδια χρονιά, στις υπόλοιπες χώρες του λεγόμενου Νότου της Ευρωζώνης, ο δείκτης εμφάνισε επιδείνωση στις Κύπρο (-31,4%) και Ιρλανδία (-13,9%), ενώ βελτιώθηκε στην Ιταλία που, ξεπερνώντας την Ελλάδα, κατέλαβε την προτελευταία θέση (+44%), την Πορτογαλία (+32%) και στην Ισπανία (+12%).

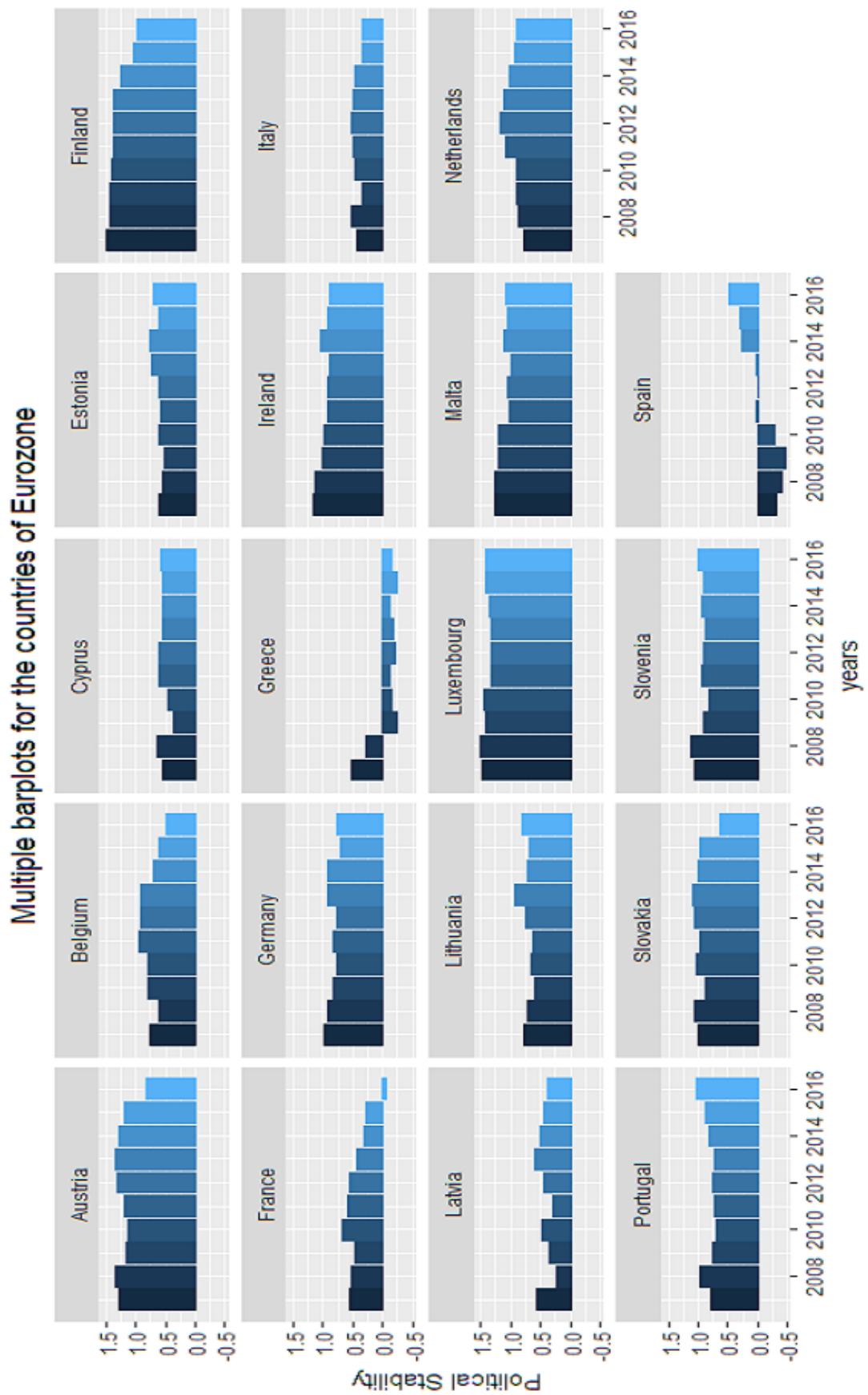
Περνώντας στο σημείο αυτό στις ανεξάρτητες μεταβλητές, η πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας απεικονίζεται: α) με ένα γράφημα ροής (Stream Graph, Γράφημα 3), που αποτυπώνει με διαφορετικό χρώμα την εξέλιξη του δείκτη του κάθε κράτους-μέλους του Ευρώ κατά την πάροδο των ετών που μελετάμε και β) με ραβδογράμματα (Bar Plots, Γράφημα 4), που οπτικοποιούν αυτήν την εξέλιξη ανά κράτος-μέλος και έτος.

Γράφημα 3: Γράφημα Ροής του Δείκτη «Πολιτική Σταθερότητα και Απουσία Βίας», 2007-2016

Από τα δύο γραφήματα παρατηρούμε ότι για όλη την υπό εξέταση περίοδο, η υψηλότερη τιμή του δείκτη καταγράφηκε στο Λουξεμβούργο και ακολουθούν οι Φιλανδία, Αυστρία, Μάλτα και Ολλανδία. Ειδικότερα, στο Λουξεμβούργο η ροή της πολιτικής σταθερότητας φαίνεται ότι ήταν σχετικά αταλάντευτη, με τις τελικές τιμές να προσεγγίζουν τις αρχικές και με αυξομειώσεις μικρότερες των $\pm 0,3$ μονάδων από έτος σε έτος. Ανάλογη πορεία χωρίς απότομες ταλαντώσεις, αν και σε χαμηλότερο επίπεδο, εμφάνισε ο δείκτης της Σλοβενίας. Στη Φιλανδία, όμως, η πολιτική σταθερότητα, παρά το γεγονός ότι ήταν σταθερά στη δεύτερη καλύτερη θέση στη σχετική κατάταξη, παρουσίασε φθίνουσα τάση. Σε σχέση με κάθε προηγούμενο έτος, η τιμή του δείκτη μειώνονταν, με εξαίρεση το 2012. Παρομοίως, στην Ολλανδία ο δείκτης αυξήθηκε αθροιστικά 0,34 μονάδες μέχρι το 2012, που αποδείχθηκε σημείο καμπής διότι από τότε επιδεινώνονταν συνεχώς έχοντας απολέσει περίπου 0,22 μονάδες μέχρι το 2016. Ίδιο μοτίβο συμπεριφοράς παρατηρήθηκε στη Γαλλία. Με την έναρξη της κρίσης, πράγματι, ο δείκτης κινήθηκε πτωτικά για τα επόμενα δύο έτη. Το 2010 ανέκαμψε με εντυπωσιακή άνοδο της τάξης του 21%, που απεδείχθη μη διατηρήσιμη. Στη συνέχεια καταρράκωσε δραματικά φθάνοντας το 2016 σε σημείο ναδίρ λαμβάνοντας, για πρώτη φορά, αρνητική τιμή και έχοντας υποστεί μείωση 110%.

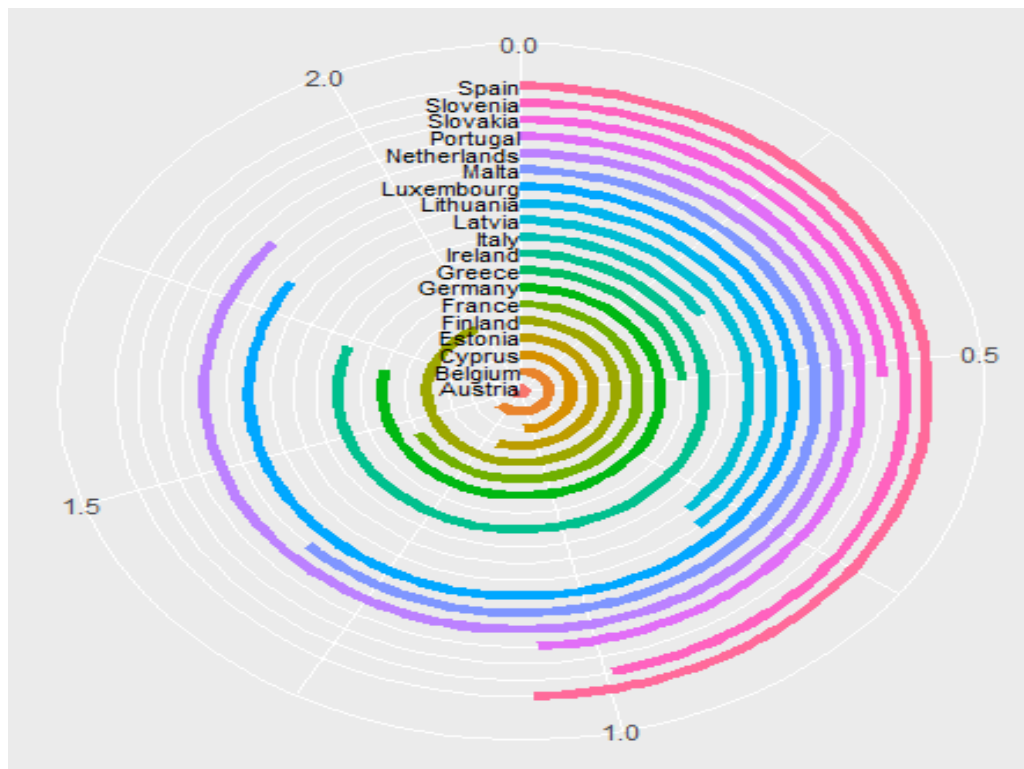
Γράφημα 4: Ράβδο-γράμματα του Δείκτη «Πολιτική Σταθερότητα και Απουσία Βίας», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

Το ίδιο χρονικό διάστημα, από την άλλη πλευρά, η Ισπανία και η Ελλάδα ήταν οι χώρες με τη χειρότερη επίδοση. Ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Στην Ισπανία ο δείκτης ξεκίνησε την κρίση σε αρνητικό έδαφος εμφανίζοντας έντονες τάσεις επιδείνωσης τα επόμενα δύο έτη. Το 2010 συνέχισε πτωτικά αλλά με φθίνοντα ρυθμό. Το 2011, για πρώτη φορά, γίνεται ελαφρά θετικός. Αν και το 2012 πέφτει πάλι υπό το μηδέν, από το 2013 και μέχρι το τέλος της κρίσης κινούνταν σταθερά στα επίπεδα των +0,5 μονάδων. Στην Ελλάδα ο δείκτης ακολούθησε αντίστροφη πορεία. Το 2007 είχε θετική τιμή, που την απώλεσε κατά το ήμισυ την επόμενη χρονιά. Από το 2009 έως το 2016 παρέμεινε αρνητικός, χωρίς έντονες πτωτικές διακυμάνσεις, λαμβάνοντας τιμές που κυμαίνονταν μεταξύ -0,1 και -0.23 μονάδες.

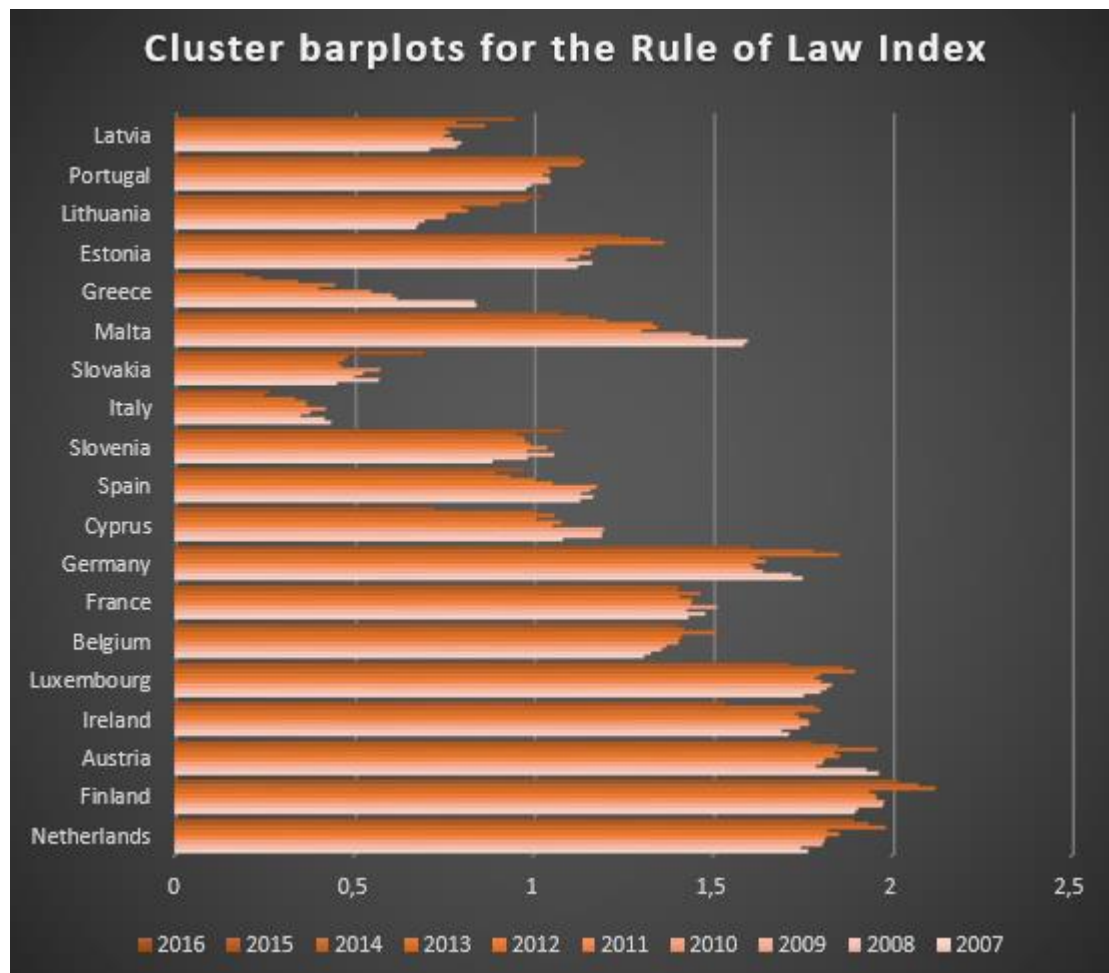
Για να αποτυπώσουμε την απόδοση του κράτους δικαίου, επιλέξαμε να κατασκευάσουμε: α) ένα κυκλικό ραβδόγραμμα (Circular Bar Plot, Γράφημα 5), που αντανακλά τη μέση τιμή του δείκτη ανά χώρα της Ευρωζώνης κατά τη συνολική διάρκεια της χρονικής περιόδου και β) μία συστάδα ραβδογραμμάτων (Cluster Bar Plots, Γράφημα 6) η οποία απεικονίζει σε ενιαίο πλαίσιο τις μέσες τιμές του δείκτη ανά χώρα και έτος.

Γράφημα 5: Κυκλικό Ραβδόγραμμα του Δείκτη «Κράτος Δικαίου», 2007-2016

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι η Φιλανδία κατέλαβε την πρωτιά για άλλη μια φορά, όπως και στην κυβερνητική αποτελεσματικότητα, ακολουθούμενη από τις Ολλανδία και Αυστρία που βρίσκονταν σε ελάχιστη απόσταση μεταξύ τους. Στον αντίποδα, ο μέσος δείκτης της Ιταλίας παρουσιάζοντας επιδείνωση σημείωσε τη μικρότερη τιμή και έπονταν, από κάτω προς τα πάνω, σε ίδια καθοδική τροχιά, οι αντίστοιχοι της Σλοβακίας και της Ελλάδας.

Γράφημα 6: Συστάδα Ραβδογραμμάτων του Δείκτη «Κράτος Δικαίου», 2007-2016

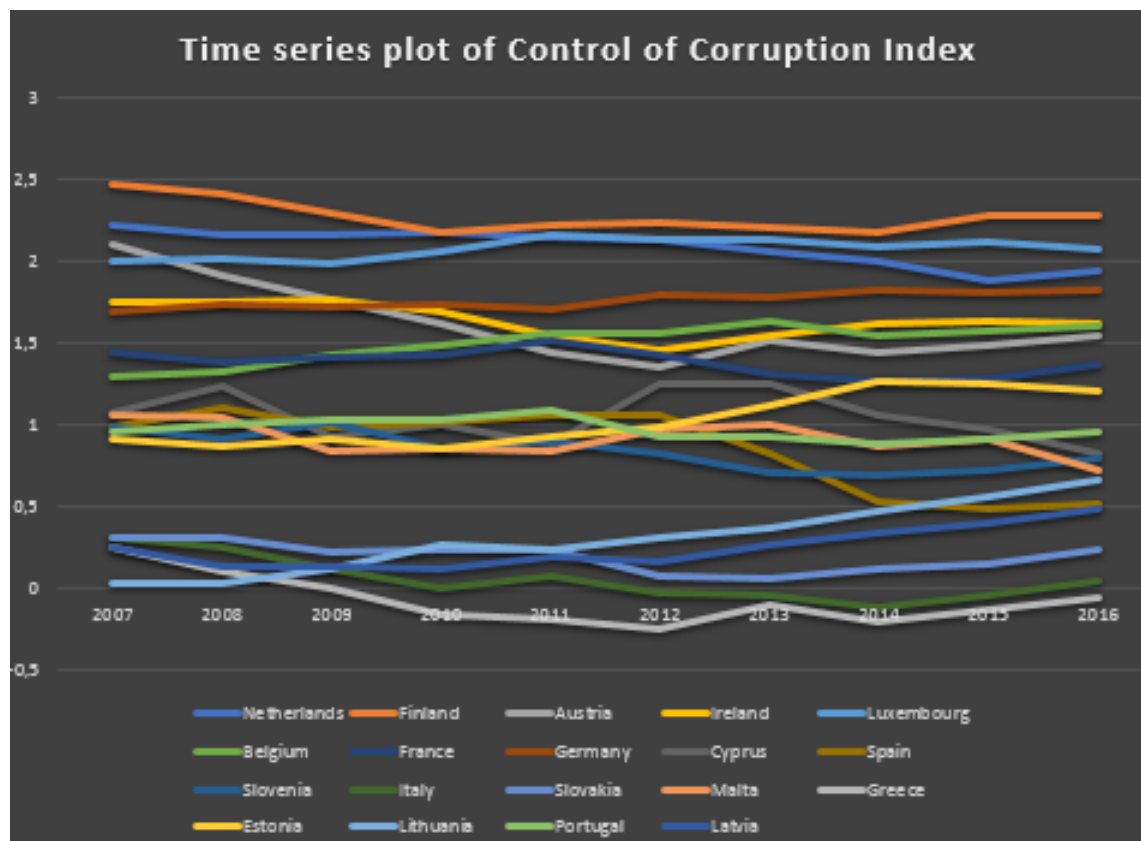

Τρεις βασικές επισημάνσεις κρίνονται ενδιαφέρουσες. Πρώτον, παρά τις σημαντικές τάσεις μείωσης, σε καμία υπό εξέταση χώρα ο εν λόγω δείκτης δεν έλαβε αρνητική τιμή. Δεύτερον, το 2014 αποδεικνύεται χρονιά ορόσημο για το κράτος δικαίου, αφού τότε φαίνεται ότι ο δείκτης αρκετών χωρών, μεταξύ των οποίων των Γερμανίας, Φιλανδίας, Λουξεμβούργου και Βελγίου, σημείωσε την καλύτερη επίδοσή του. Τρίτον, μόνο σε έξι από τα 19 κράτη-μέλη του Ευρώ ο δείκτης εμφάνισε σαφή

σημάδια βελτίωσης. Και η επιπρόσθετη παρατήρηση αφορά στο γεγονός ότι το κράτος δικαίου στη Μάλτα, αν και κατείχε την όγδοη καλύτερη θέση στη σχετική κατάταξη, εμφάνισε συνεχή φθίνουσα πορεία από 2007 μέχρι και το 2016.

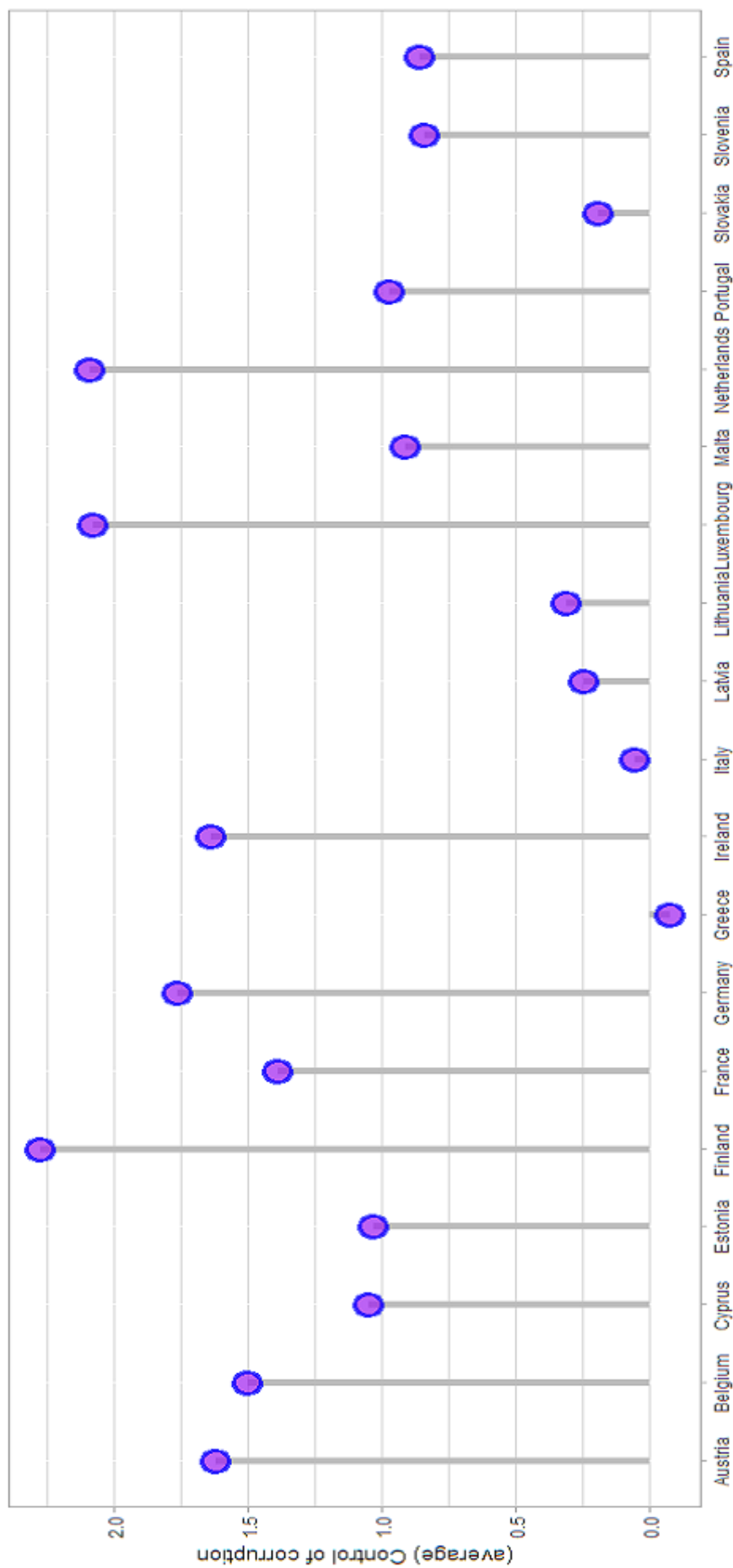
Με τη σειρά του, ο έλεγχος διαφθοράς παρουσιάζεται: α) με ένα χρονοδιάγραμμα εξέλιξης του δείκτη για κάθε χώρα στο συνολικό διάστημα των δέκα ετών (Γράφημα 7) και β) με ένα γράφημα που είναι συνδυασμός διαγράμματος σημείων και ραβδογράμματος (Lollipop/Stern Plot, Γράφημα 8) και το οποίο, καταγράφοντας μέσες αντί για ετήσιες τιμές, εκφράζει με το ύψος της τιμής το αντίστοιχο μέγεθος του ελέγχου.

Γράφημα 7: Γράφημα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «Έλεγχος Διαφθοράς», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

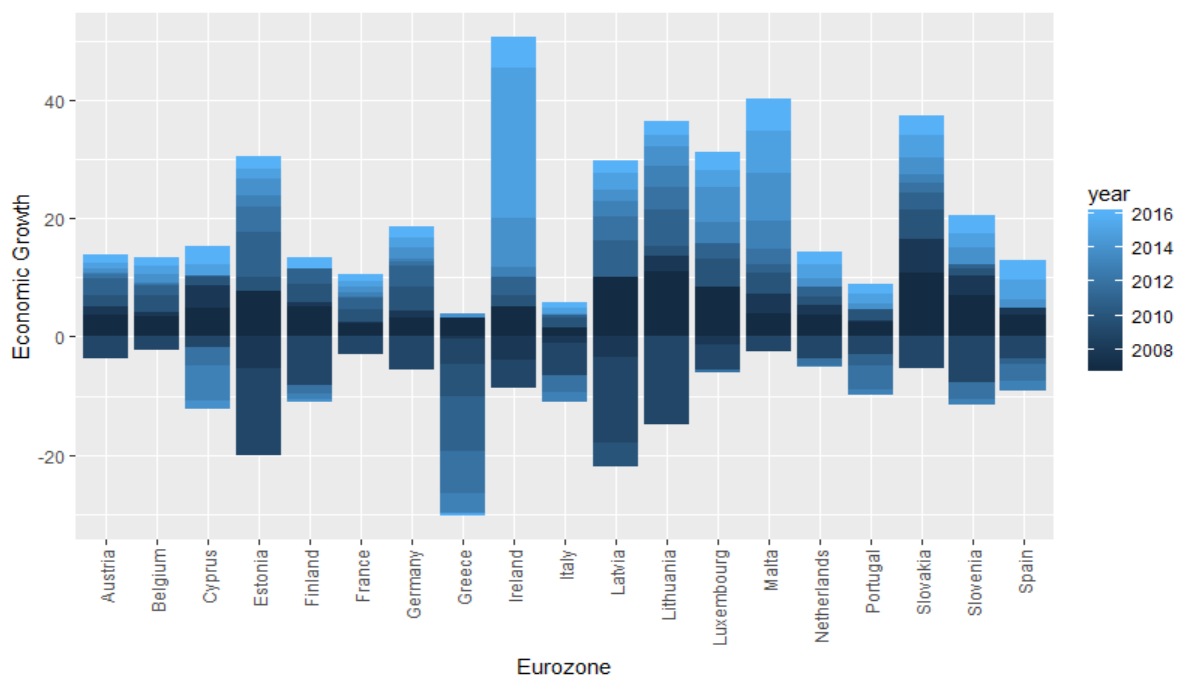
Μελετώντας συνδυαστικά και συγκριτικά τα δύο γραφήματα διαπιστώνεται ότι σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο η Φιλανδία είχε τόσο την καλύτερη επίδοση όσο και τη μέγιστη απόλυτη μέση τιμή. Ακολουθούσαν από την Ολλανδία, που από τη δεύτερη θέση το 2007 βρέθηκε στην τρίτη θέση το 2016 και από το Λουξεμβούργο, που από την τέταρτη ανήλθε στη δεύτερη αντίστοιχα. Η χώρα, από την άλλη πλευρά, με τη χειρότερη επίδοση ήταν η Ελλάδα, που από το 2009 μέχρι το 2016 κινούνταν σε αρνητικό έδαφος και έπονταν, κατά αύξουσα σειρά σε μια κλίμακα μονάδων ελάχιστα πάνω από το μηδέν, οι Ιταλία (αρνητικές τιμές μεταξύ 2012 και 2015), Σλοβακία, Λετονία και Λιθουανία. Αξιοσημείωτη είναι η πορεία της Γερμανίας που, με εξαίρεση μια ελαφρά πτώση το 2011, παρέμεινε με χαμηλή αλλά σταθερή ένταση ανοδική και η οποία την έφερε από την έκτη θέση το 2007 στην αντίστοιχη τέταρτη το 2016. Παρομοίως, ο δείκτης της Πορτογαλίας διέγραψε μία από τις σχετικά σταθερότερες τροχιές μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης, με μέση τιμή κοντά στη μονάδα.

Γράφημα 8: Γράφημα Σημείων και Ραβδόγραμμα του Δείκτη «Έλεγχος Διαφθοράς», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

Ολοκληρώνουμε τη στατιστική ανάλυση των υπό μελέτη ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών με τα ποσοστιαία δεδομένα του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης. Η χώρο-χρονική εξέλιξη και δυναμική της τελευταίας απεικονίζεται με ένα στοιβαγμένο ραβδόγραμμα (Γράφημα 9) και τέσσερα επιμέρους γραφήματα χρονολογικών σειρών (Γραφήματα 10-13) στη βάση των τιμών του Πίνακα 2.

Γράφημα 9: Στοιβαγμένο Ραβδόγραμμα του Δείκτη «ΑΕΠ (% μεταβολής)», 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

Γενικά, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, σε όλες οι χώρες της Ευρωζώνης η τιμή του δείκτη αυξομειώνονταν με περισσότερο ή λιγότερο βίαιες διακυμάνσεις. Τα δύο πρώτα έτη η πλειοψηφία των χωρών εμφάνισε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης που, στη συνέχεια, κινήθηκαν καθοδικά για να επανακάμψουν σταθερά στην πορεία. Εξέχουσα περίπτωση ήταν η Ιρλανδία, η οποία κατάφερε μέσα σε έξι χρόνια να φθάσει σε σημείο τετραπλασιασμού του ποσοστού αύξησης του ΑΕΠ της (2015: 25,6%, 2009: - 4,63%, 2007: 5,2%). Αρνητικό ρεκόρ σημείωσε η Ελλάδα, όπου ο σχετικός δείκτης βρισκονταν σε αρνητικό έδαφος στα οκτώ από τα 10 χρόνια της οικονομικής κρίσης.

Πίνακας 2: Ρυθμός Μεταβολής ΑΕΠ (%), 2007-2016 (ανά χώρα και έτος)

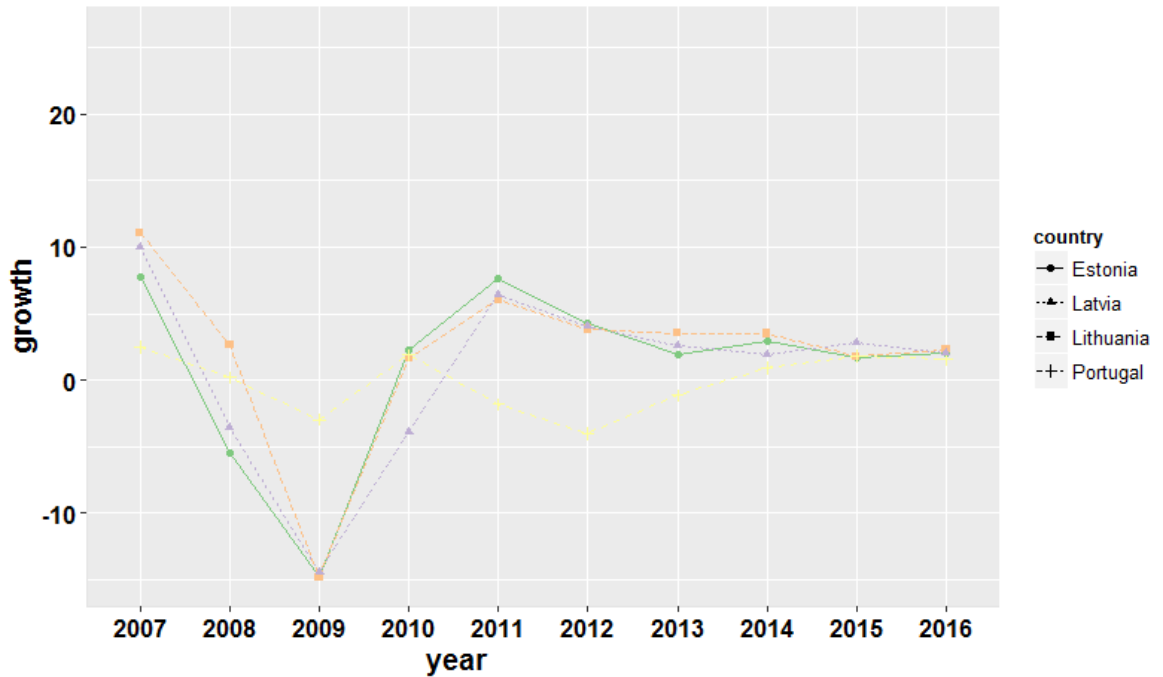
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Ολλανδία</i>	3,70	1,70	-3,77	1,40	1,66	-1,06	-0,19	1,42	2,26	2,21
<i>Φιλανδία</i>	5,18	0,72	-8,27	2,99	2,57	-1,43	-0,76	-0,63	-0,01	1,93
<i>Αυστρία</i>	3,62	1,55	-3,80	1,93	2,81	0,75	0,12	0,64	0,96	1,48
<i>Ιρλανδία</i>	5,21	-3,94	-4,63	1,80	2,98	0,04	1,64	8,33	25,56	5,14
<i>Λουξεμβούργο</i>	8,35	-1,28	-4,36	4,86	2,54	-0,35	3,65	5,77	2,86	3,08
<i>Βέλγιο</i>	3,45	0,78	-2,25	2,74	1,80	0,23	0,20	1,35	1,40	1,47
<i>Γαλλία</i>	2,36	0,20	-2,94	1,97	2,08	0,18	0,58	0,95	1,07	1,19
<i>Γερμανία</i>	3,26	1,08	-5,62	4,08	3,66	0,49	0,49	1,93	1,74	1,94
<i>Κύπρος</i>	4,82	3,86	-1,77	1,32	0,32	-3,06	-5,93	-1,40	1,98	3,03
<i>Ισπανία</i>	3,77	1,12	-3,57	0,01	-1,00	-2,93	-1,71	1,38	3,43	3,27
<i>Σλοβενία</i>	6,94	3,30	-7,80	1,24	0,65	-2,67	-1,13	2,98	2,26	3,15
<i>Ιταλία</i>	1,47	-1,05	-5,48	1,69	0,58	-2,82	-1,73	0,11	1,00	0,94
<i>Σλοβακία</i>	10,80	5,63	-5,42	5,04	2,82	1,66	1,49	2,75	3,85	3,32
<i>Μάλτα</i>	3,99	3,35	-2,46	3,54	1,42	2,61	4,59	8,17	7,06	5,52
<i>Ελλάδα</i>	3,27	-0,34	-4,30	-5,48	-9,13	-7,30	-3,24	0,74	-0,29	-0,24
<i>Εσθονία</i>	7,75	-5,42	-14,72	2,26	7,60	4,31	1,94	2,89	1,67	2,06
<i>Λιθουανία</i>	11,09	2,63	-14,81	1,64	6,05	3,83	3,51	3,50	1,78	2,30
<i>Πορτογαλία</i>	2,49	0,20	-2,98	1,90	-1,83	-4,03	-1,13	0,89	1,82	1,54
<i>Λετονία</i>	9,98	-3,55	-14,40	-3,94	6,38	4,03	2,58	1,91	2,84	2,08

Ορισμένες τελικές παρατηρήσεις που δείχνουν ότι η οικονομική κρίση, όπως αυτή εκφράστηκε μέσω των μεταβολών της οικονομικής μεγέθυνσης, δεν εμφανίστηκε με την ίδια ένταση και δεν εξελίχθηκε με τον ίδιο ομοιόμορφο ρυθμό, χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής:

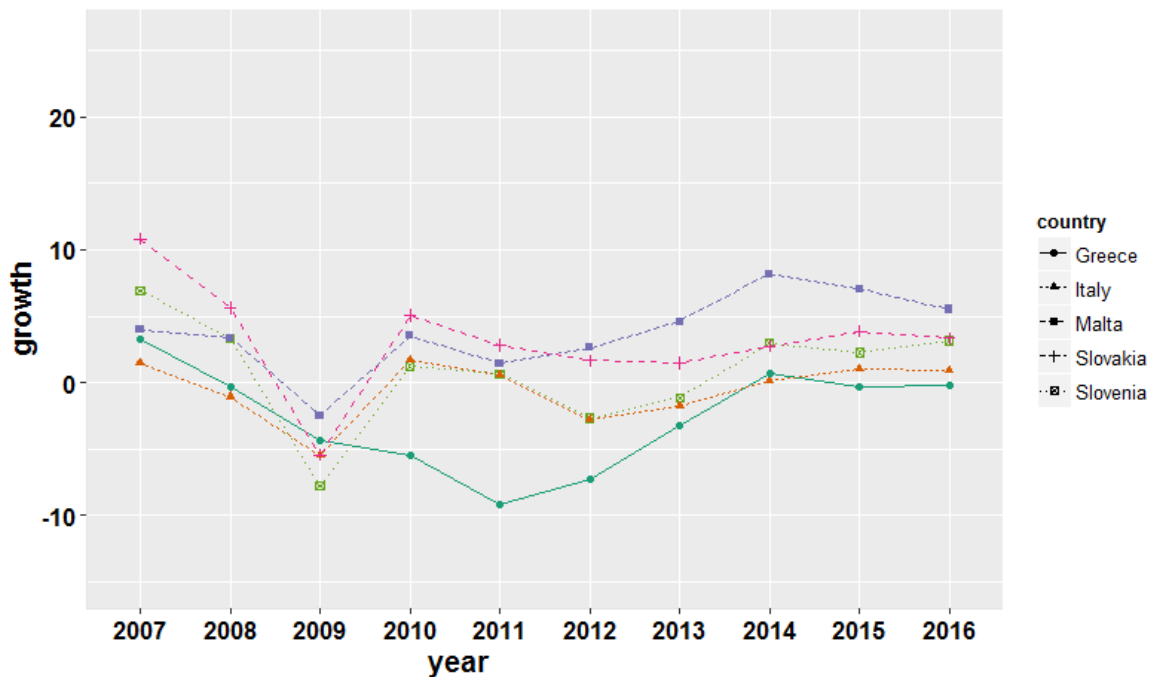
- το 2007, όλα τα κράτη-μέλη του Ευρώ σημείωσαν θετικές μεταβολές του ΑΕΠ. Οι Λιθουανία, Σλοβακία και Λετονία κατέλαβαν, κατά φθίνουσα σειρά, τις τρεις πρώτες θέσεις με ποσοστά αύξησης που ξεπέρασαν ή προσέγγισαν τις δέκα μονάδες,
- το 2009, όλη η ζώνη του Ευρώ βρισκόνταν σε αρνητικό έδαφος με τις Λιθουανία, Λετονία και Εσθονία να καταγράφουν, όπως δείχνει παραστατικά το Γράφημα10, τη μεγαλύτερη πτώση (σχεδόν -15%) και την Κύπρο τη μικρότερη (-1,77%),
- το 2010, η ανάπτυξη επανέκαμψε και απέκτησε θετικό πρόσημο σε 17 από τις 19 χώρες της Ευρωζώνης. Οι τρεις καλύτερες επιδόσεις παρουσιάστηκαν στις Σλοβακία (5,04%), Λουξεμβούργο (4,86%) και Γερμανία (4,08). Οριακά πάνω

από το μηδέν ήταν η Ισπανία (0,01%), ενώ αρνητικά κινήθηκαν μόνο η Ελλάδα (-4,86%) και η Λετονία (-3,94%).

Γράφημα 10: Γραφήματα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «ΑΕΠ (% μεταβολής)» για Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Πορτογαλία, 2007-2016 (ανά έτος)

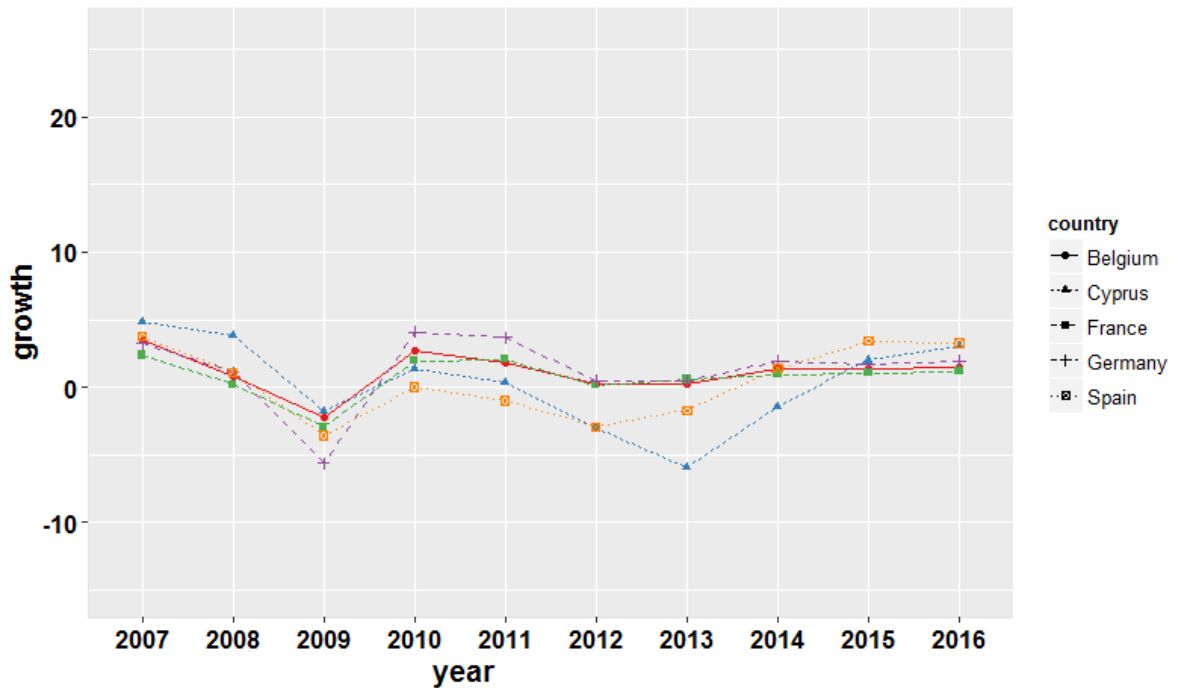

Γράφημα 11: Γράφημα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «ΑΕΠ (% μεταβολής)» για Ελλάδα, Ιταλία, Μάλτα, Σλοβακία, Σλοβενία, 2007-2016 (ανά έτος)

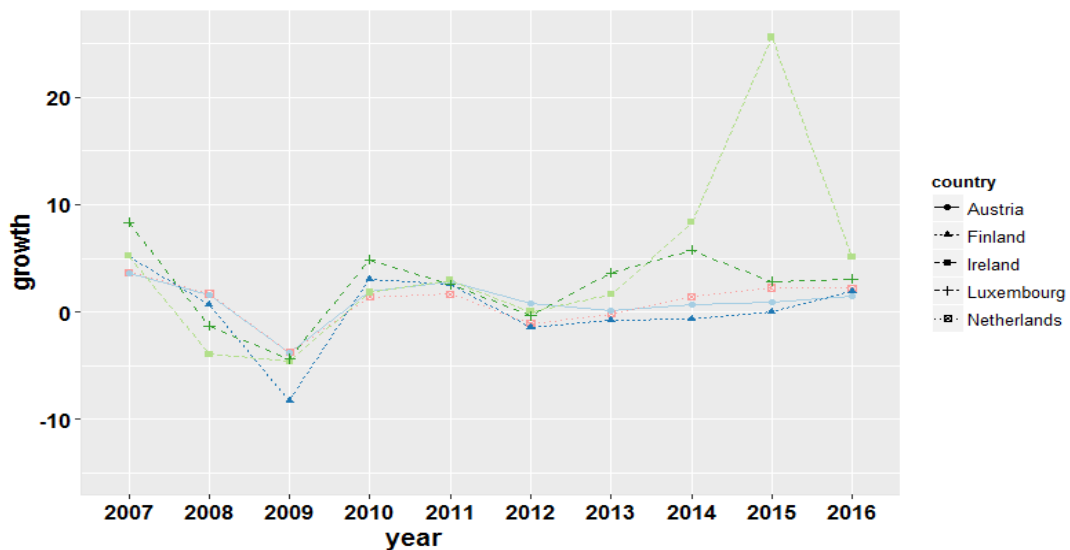
- το 2011, παρομοίως, ο δείκτης εκδήλωσε το ίδιο μοτίβο συμπεριφοράς στο βαθμό που οι 16 από τις 19 χώρες συνέχισαν να βρίσκονται σε θετικό έδαφος. Αυτή τη φορά, ωστόσο, η πρωτιά κερδήθηκε από τα κράτη της Βαλτικής (Εσθονία: 7,60%, Λετονία: 6,38%, Λιθουανία: 6,05%) με τους ρυθμούς μεγέθυνσης στις υπόλοιπες χώρες αυτής της κατηγορίας να εμφανίζουν οριακά ή ελαφριά χαμηλές τάσεις επιβράδυνσης. Στον αντίποδα, η πτώση του ΑΕΠ στην Ελλάδα (Γράφημα 11) συνεχίστηκε με ακόμα μεγαλύτερη βιαιότητα (-9,13%) και ακολούθησαν με εμφανώς χαμηλότερη ένταση οι Πορτογαλία (-1,83%) και Ισπανία (-1,0%),
- κατά τα έτη 2012 και 2013 οι εννέα και οι οκτώ αντίστοιχα από τις 19 υπό εξέταση χώρες ξανά κατρακύλησαν σε αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης αντίστοιχα,
- το 2014 φαίνεται ότι ήταν έτος ορόσημο. Τα ποσοστά του ΑΕΠ των 17 από τα 19 κράτη μέλη του Ευρώ επανήλθαν και παρέμειναν, στη συνέχεια, σταθερά σε θετικό έδαφος σηματοδοτώντας τη σταδιακή και βιώσιμη επανάκαμψη της ανάπτυξης. Οι μόνες χώρες που κινήθηκαν πτωτικά ήταν η Κύπρος (-1,40%) που τα επόμενα δύο έτη, ωστόσο, ανέκαμψε δυναμικά (2015: 1,98%, 2016: 3,03%) και η Φιλανδία (-0,63%) που εισήλθε σε ανοδική τροχιά ένα χρόνο αργότερα (-0,01% και 1,93% αντίστοιχα). Είναι ενδεικτικό ότι ήταν το 2014 που η Ελλάδα αύξησε, αν και ελαφριά, για πρώτη φορά μετά από πέντε συνεχή έτη, το ΑΕΠ της (0,74%). Όμως, η άνοδος αυτή δεν διατηρήθηκε, καθώς ο δείκτης της χώρας έλαβε οριακά αρνητική τιμή το 2015 (-0,29%) και το 2016 (-0,24%).

Γράφημα 12: Γράφημα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «ΑΕΠ (% μεταβολής)» για Βέλγιο, Κύπρο, Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία, 2007-2016 (ανά έτος)

- από το 2010 μέχρι το 2016 η Γερμανία και η Γαλλία, οι δύο μεγαλύτερες οικονομίες της Ευρωζώνης ως προς το μέγεθος του ΑΕΠ κατά σειρά, σημείωσαν, όπως δείχνει το Γράφημα 12, θετικό πρόσημο οικονομικής μεγέθυνσης, παρά τις τάσεις σταθεροποίησης σε σχετικά χαμηλά επίπεδα,

Γράφημα 13: Γράφημα Χρονολογικών Σειρών του Δείκτη «ΑΕΠ (% μεταβολής)» για Αυστρία, Φινλανδία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, 2007-2016 (ανά έτος)

- το 2016, οι δείκτες των περισσότερων χωρών εμφάνισαν τις μικρότερες αποκλίσεις σε σχέση με τις αντίστοιχες των προηγούμενων ετών, με τιμές που κυμαίνονταν μεταξύ των 1,2 και 3,4 μονάδων. Η Μάλτα είχε το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ (5,52%,). Ακολούθησε η Ιρλανδία (Γράφημα 13) της οποίας ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ, έχοντας την προηγούμενη χρονιά καταγράψει πρωτοφανής επίδοση ρεκόρ με διψήφιο αριθμό (25,6%), επιβραδύνθηκε κατά 80% αλλά, ωστόσο, διατήρησε το θετικό πρόσημό του (5,14%), Την ίδια στιγμή, η Ελλάδα, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν η μόνη χώρα που εξακολουθούσε να βρίσκεται σε ύφεση.

4. Συζήτηση Ευρημάτων

Για την πληρέστερη κατανόηση των ευρημάτων της ανάλυσης που προηγήθηκε χρησιμοποιούμε το γράφημα Πρόσωπα Τσερνώφ (Chernoff Faces), που επιτρέπει την παρουσίαση πολυδιάστατων δεδομένων διαφόρων μεταβλητών με τη μορφή ανθρώπινου προσώπου.²¹ Στην οπτική αυτή απεικόνιση κάθε πρόσωπο αντιπροσωπεύει διαφορετική χώρα ή περιοχή και, παράλληλα, κάθε χαρακτηριστικό στοιχείο του προσώπου εκφράζει τις τιμές των μεταβλητών μέσα από το σχήμα, το μέγεθος, την τοποθέτηση και τον προσανατολισμό του. Ο Πίνακας 3, για παράδειγμα, καταγράφει πως οι επιλεχθείσες ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές της παρούσας μελέτης αντιστοιχίζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προσώπου.²²

²¹ Το γράφημα σχεδιάστηκε το 1973 από το Herman Chernoff, που υπήρξε Καθηγητής Στατιστικής στα Harvard και Stanford και Εφαρμοσμένων Μαθηματικών στο MIT. Η κατασκευή του βασίστηκε στη διαπίστωση ότι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα όχι μόνο να αναγνωρίζουν πρόσωπα αλλά και να εντοπίζουν αλλαγές σ' αυτά με χαρακτηριστική ευκολία. Πρβλ, Chernoff, 1973.

²² Πιο αναλυτικά, αντιστοιχούμε τις υπό εξέταση πέντε μεταβλητές της περιπτώσιολογικής μελέτης μας με τα χαρακτηριστικά προσώπου του Chernoff Faces. Δεδομένου ότι μπορούμε να απεικονίσουμε παραπάνω από 15 διαφορετικές μεταβλητές σε κάθε πρόσωπο, η αντιστοίχιση των πέντε μεταβλητών έγινε με τρόπο ώστε οι διαφορές μεταξύ τους ως προς τα περισσότερο σημαντικά χαρακτηριστικά του προσώπου να είναι πιο ορατές από χώρα σε χώρα. Στο λογισμικό πρόγραμμα που χρησιμοποιούμε για την κατασκευή του Chernoff

Πίνακας 3: Αντιστοίχιση Μεταβλητών και Χαρακτηριστικών Προσώπου Βάσει του Διαγράμματος Chernoff Faces

Μεταβλητές	Χαρακτηριστικά Προσώπου
Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα	Ύψος Προσώπου Σχήμα Στόματος (χαμόγελο ή όχι) Στυλ Μαλλιών
Οικονομική Ανάπτυξη	Πλάτος Στόματος Όγκος Μαλλιών Ύψος Αυτιών
Πολιτική Σταθερότητα και Απουσία Βίας	Μήκος Προσώπου Ύψος Ματιών Ύψος Μύτης
Έλεγχος Διαφθοράς	Δομή Προσώπου Εύρος Ματιών Πλάτος/εύρος Μύτης
ΚράτοςΔικαίου	Ύψος Στόματος Ύψος Μαλλιών Μήκος Μύτης

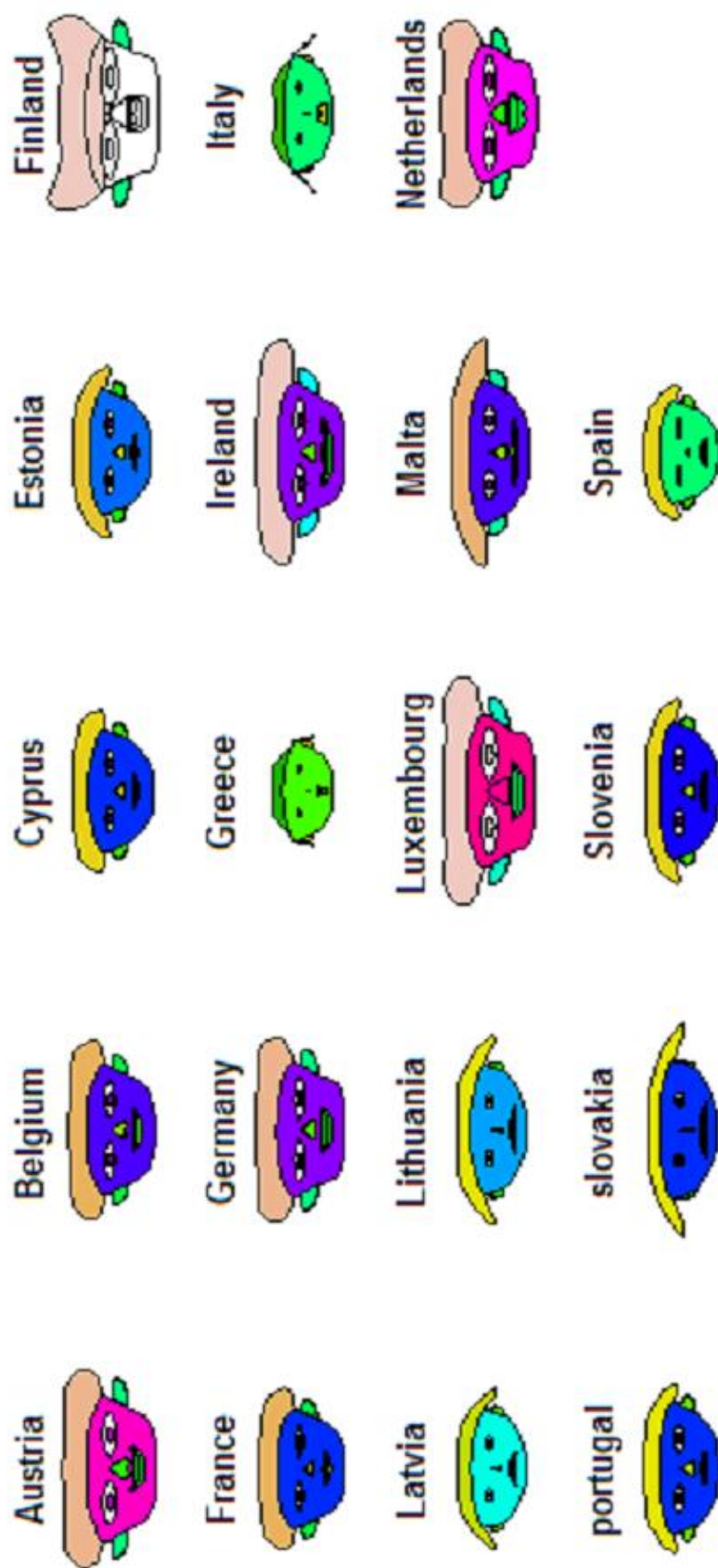
Από το σύνολο των προσώπων του Γραφήματος 13, που σχηματοποιήθηκαν βάσει της επεξεργασίας των τιμών των μεταβλητών για τη συνολική υπό εξέταση χρονική περίοδο, επιλέγουμε να περιγράψουμε τα πρόσωπα τα οποία αντιστοιχούν στις Φιλανδία, Αυστρία και Ελλάδα. Οι τρεις αυτές χώρες επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τόσο του φάσματος όσο και του ίδιου επιπέδων τιμών που λαμβάνουν όλες οι μεταβλητές, δηλαδή υψηλές (Φιλανδία), χαμηλές

Faces, εκ κατασκευής η εντολή την οποία εισάγουμε στην R, όταν δεν συμπληρώνεται ο ανώτατος αριθμός μεταβλητών (15+), κάνει ένα είδος επανατοποθέτησης των ίδιων μεταβλητών σε περισσότερα από ένα χαρακτηριστικά του προσώπου προκειμένου όλα, δηλαδή μεταβλητές-χαρακτηριστικά, να αντιστοιχίζονται. Ωστόσο, ο Πίνακας 3 δεν αντικατοπτρίζει την αντιστοίχιση του προγράμματος, διότι αυτή 'προσαρμόστηκε' ελαφρά για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας.

(Ελλάδα) και σχεδόν 'ουδέτερες', αριθμητικά κοντά σε μία από τις δύο προηγούμενες. Με τον τρόπο αυτό γίνεται περισσότερο κατανοητή η σύγκριση, γιατί αρκετά κράτη-μέλη του Ευρώ κυμαίνονται στα ίδια επίπεδα με αποτέλεσμα να μη διαφοροποιούνται κατά πολύ τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους.

Γράφημα 14: Γράφημα Chernoff Faces

a comparative view of EZ countries using Chernoff faces

Το πρόσωπο της Φιλανδίας, λοιπόν, έχει το μεγαλύτερο πλάτος μύτης και το μεγαλύτερο εύρος ματιών, γιατί ο δείκτης ελέγχου διαφθοράς της χώρας έχει τη μεγαλύτερη τιμή. Ο δείκτης οικονομικής μεγέθυνσης της χώρας φαίνεται από το πλάτος του στόματος και το ύψος των αυτιών να λαμβάνει τιμή μικρότερη από τον αντίστοιχο δείκτη της Αυστρίας. Στην τελευταία διαπιστώνουμε ότι ο ίδιος δείκτης λαμβάνει σαφώς μεγαλύτερη τιμή σε σύγκριση με αυτόν της Ελλάδας. Το πρόσωπο που αντιστοιχεί στην Ελλάδα έχει το μικρότερο στόμα στο σύνολο των εξεταζόμενων προσώπων, επισήμανση που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εδώ συναντάμε την ελάχιστη τιμή του δείκτη. Όσον αφορά το δείκτη του κράτους δικαίου της Ελλάδας παρατηρούμε ότι λαμβάνει την ελάχιστη τιμή, αφού το στόμα καταλαμβάνει το χαμηλότερο σημείο του προσώπου και το μήκος της μύτης, σε συνδυασμό με το ύψος των μαλλιών, είναι πάρα πολύ μικρό. Αμέσως μετά, με μεγάλη διαφορά, ακολουθεί ο δείκτης κράτους δικαίου της Αυστρίας και έπεται ο αντίστοιχος της Φιλανδίας. Αναφορικά με το δείκτη πολιτικής σταθερότητας, η Ελλάδα εξακολουθεί να λαμβάνει τη χειρότερη τιμή, όπως φαίνεται από το εύρος του προσώπου. Οι αντίστοιχοι δείκτες των Φιλανδία και Αυστρία λαμβάνουν υψηλότερες τιμές, με το εύρος του προσώπου, το ύψος της μύτης και το ύψος των ματιών να διαφαίνονται ελαφρώς μεγαλύτερα στο πρόσωπο της Φιλανδίας.

Συνολικότερα, από το Γράφημα 13 μπορούμε, συνδυάζοντας τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά προσώπου ανά μεταβλητή, να κατατάξουμε τις χώρες της ζώνης του Ευρώ σύμφωνα με τη μέση τιμή που λαμβάνουν οι πέντε εξεταζόμενοι δείκτες (Πίνακας 4). Εστιάζοντας, για παράδειγμα, στο δείκτη κυβερνητικής αποτελεσματικότητας, διαπιστώνεται ότι η Φιλανδία καταλαμβάνει την πρώτη θέση σε σημαντική απόσταση από τις υπόλοιπες χώρες, αφού το στυλ των μαλλιών είναι διαφορετικό, το ύψος του προσώπου μεγαλύτερο και το χαμόγελο πιο 'πλατύ' σε σύγκριση με τα άλλα πρόσωπα που απεικονίζονται. Ακολουθεί στη δεύτερη θέση η Ολλανδία και έπονται το Λουξεμβούργο, η Αυστρία και η Γερμανία. Ομοιοτρόπως, η επόμενη πεντάδα αποτελείται από τις Βέλγιο, Ιρλανδία, Γαλλία, Κύπρο και Μάλτα. Στις επόμενες χώρες οι αποκλίσεις του δείκτη είναι μικρές. Διαφαίνεται, όμως ότι προηγείται η Εσθονία, που την ακολουθούν οι Ισπανία, Σλοβενία, Λιθουανία, Σλοβακία και Λετονία. Στις τελευταίες δύο θέσεις, με αρκετή διαφορά από την προηγούμενη θέση, βρίσκονται κατά σειρά η Ελλάδα και η Ιταλία. Όσον αφορά, επιπλέον, τον έλεγχο της διαφθοράς, η Φιλανδία εμφανίζει την καλύτερη επίδοση και

ακολουθούν με ελάχιστη διαφορά οι Ολλανδία και Λουξεμβούργο. Αρκετά ικανοποιητική διαφαίνεται η έκβαση της προσπάθειας εξάλειψης του φαινομένου που καταβάλουν, κατά σειρά επιτυχίας, οι Γερμανία, Ιρλανδία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Κύπρος και Εσθονία. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, ο δείκτης έχει τη χαμηλότερη τιμή, χωρίς σοβαρές ενδείξεις βελτίωσης, γεγονός που καταδεικνύει ότι η διαφθορά είναι βαθιά ριζωμένη.

Πίνακας 4: Μέσες Τιμές των Δεικτών των Πέντε υπό Εξέταση Μεταβλητών, 2007-2016

	Κυβερνητική Αποτελεσματικότητα	Κατάταξη	Οικονομική Μεγέθυνση	Κατάταξη	Πολιτική Σταθερότητα	Κατάταξη	Έλεγχος Διαφθοράς	Κατάταξη	Κράτος Δικαίου	Κατάταξη
Ολλανδία	1,779	2	0,934	10	0,968	7	2,093	2	1,842	3
Φιλανδία	2,084	1	0,230	16	1,311	2	2,277	1	1,981	1
Αυστρία	1,647	4	1,006	9	1,200	3	1,621	6	1,857	2
Ιρλανδία	1,469	7	4,214	1	0,985	5	1,641	5	1,728	5
Λουξεμβούργο	1,677	3	2,514	4	1,400	1	2,079	3	1,806	4
Βέλγιο	1,520	6	1,118	7	0,750	11	1,504	7	1,392	8
Γαλλία	1,445	8	0,762	13	0,432	16	1,386	8	1,442	7
Γερμανία	1,619	5	1,306	6	0,846	9	1,766	4	1,685	6
Κύπρος	1,337	9	0,317	15	0,543	14	1,051	9	1,060	12
Ισπανία	1,060	13	0,378	14	-0,036	18	0,857	13	1,063	11
Σλοβενία	1,046	14	0,892	11	0,951	8	0,842	14	0,993	14
Ιταλία	0,399	19	-0,529	18	0,445	15	0,059	18	0,359	19
Σλοβακία	0,837	16	3,194	3	0,969	6	0,195	17	0,519	17
Μάλτα	1,142	10	3,778	2	1,123	4	0,910	12	1,351	9
Ελλάδα	0,446	18	-2,631	19	-0,053	19	-0,072	19	0,508	18
Εσθονία	1,065	12	1,033	8	0,624	13	1,033	10	1,191	10
Λιθουανία	0,846	15	2,150	5	0,730	12	0,309	15	0,809	15
Πορτογαλία	1,082	11	-0,112	17	0,810	10	0,973	11	1,058	13
Λετονία	0,792	17	0,791	12	0,429	17	0,248	16	0,794	16

Από την επεξεργασία των στοιχείων του παραπάνω Πίνακα μία επιπρόσθετη διαπίστωση είναι αξιοσημείωτη. Αν διαχωρίσουμε τη ζώνη του Ευρώ σε χώρες Βορρά και Νότου (συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας), παρατηρούμε ότι οι δείκτες στις χώρες του τελευταίου βρίσκονται σε σαφώς χαμηλότερα επίπεδα (σε μικρότερο βαθμό της Γαλλίας και της Μάλτας). Από τις χώρες του Βορρά, οι Φιλανδία, Ολλανδία, Λουξεμβούργο και Αυστρία παρουσιάζουν από τις υψηλότερες τιμές στους περισσότερους δείκτες, ενώ οι Λετονία, Λιθουανία, Σλοβακία, Σλοβενία και Εσθονία από τις χαμηλότερες αντίστοιχα.

Υπό το πρίσμα αυτής της συζήτησης, το βασικό εύρημα που προκύπτει από την ανάλυση πάνελ δεδομένων, με την εφαρμογή της μεθόδου των σταθερών επιδράσεων, είναι ότι από τις τέσσερις ανεξάρτητες μεταβλητές, μόνο η χρηστή διοίκηση του κράτους δικαίου και η πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας αποδεικνύονται στατιστικά σημαντικές. Είναι οι δύο αυτοί δείκτες που επηρεάζουν θετικά την κυβερνητική αποτελεσματικότητα και η οποία ενισχύεται: α) κατά 0,2 μονάδες, όταν ο δείκτης της πολιτικής σταθερότητας βελτιώνεται κατά μία ποσοστιαία μονάδα και β) κατά 0,5 μονάδες με κάθε μοναδιαία άνοδο του δείκτη του κράτους δικαίου.

Ένα άλλο εύρημα, απόρροια της δημιουργίας του δυναμικού μοντέλου και σε πλήρη εναρμόνιση με το απλό μοντέλο, χρήζει προσοχής. Λαμβάνοντας τρέχουσες και παρελθοντικές τιμές των μεταβλητών, κατά το τρέχον έτος t , η κυβερνητική αποτελεσματικότητα επηρεάζεται από τις τιμές που αυτή λαμβάνει το αμέσως προηγούμενο έτος, δηλαδή το έτος $t-1$, καθώς και από την τρέχουσα πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας και ην τρέχουσα κατάσταση του κράτους δικαίου, παραμένοντας τελείως ανεπηρέαστη από παρελθοντικές τιμές όλων των υπό μελέτη ανεξάρτητων μεταβλητών. Πιο συγκεκριμένα, η αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης σε κράτη-μέλη του Ευρώ παρατηρούμε ότι εξαρτάται από την πορεία της κατά το έτος που προηγήθηκε. Δηλαδή, αν σημείωσε επιτυχία την προηγούμενη χρονιά θα συνεχίσει την ίδια καλή πορεία και την επόμενη χρονιά σε μεγαλύτερη κλίμακα. Αντίθετα, αν η κυβερνητική αποτελεσματικότητα κινείται σε χαμηλά επίπεδα την προηγούμενη χρονιά, θα εξακολουθήσει να κινείται στο ίδιο μοτίβο την επόμενη χρονιά. Επιπλέον, επιβεβαιώνεται ότι η ανοδική ή καθοδική πορεία της τιμής αυτής της εξαρτημένης μεταβλητής είναι ανάλογη της αντίστοιχης πορείας των δεικτών του κράτους δικαίου και της πολιτικής σταθερότητας και απουσίας βίας. Τέλος, η

οικονομική μεγέθυνση κάθε χώρας της ζώνης του Ευρώ διαφαίνεται για άλλη μία φορά ως μη σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας.

5. Καταληκτική Επισήμανση

Η έρευνα έδειξε ότι η κυβερνητική αποτελεσματικότητα στα κράτη-μέλη του Ευρώ προσδιορίζεται, βασικά, από την εύρυθμη λειτουργία του κράτους δικαίου και την πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας. Αντίθετα, η επίδραση του ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ διαπιστώνεται ότι είναι στατιστικά ασήμαντη. Συνεπώς, το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη δεν φαίνεται να συνέδραμε άμεσα στην υπονόμευση ή την επιδείνωση της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας των κρατών-μελών του. Το δεύτερο συμπέρασμα, ως εκ τούτου, είναι ότι η σταδιακή επάνοδος των κρατώ-μελών του Ευρώ σε βιώσιμους θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης δεν αναμένεται να πρωταγωνιστήσει για τη βελτίωση της απόδοσης των κυβερνήσεων και, κατ' επέκταση, να συμβάλει καθοριστικά στο ξεθώριασμα του αρνητικού πολιτικού και κοινωνικού αποτυπώματος της κρίσης. Προς την τελευταία αυτή κατεύθυνση, αποφασιστικό ρόλο εκτιμάται, τουλάχιστον βάσει των πορισμάτων της παρούσας μελέτης, ότι θα διαδραματίσουν, κυρίως, η ενδυνάμωση του κράτους δικαίου και της πολιτικής σταθερότητας.

Βιβλιογραφία

(δεν συμπεριλαμβάνονται τα δεδομένα των ΠΔΔ της Παγκόσμιας Τράπεζας και το σύνολο των στατιστικών πηγών)

Ελληνική

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017, *Λευκή Βίβλος για το Μέλλον της Ευρώπης. Προβληματισμοί και Σενάρια για την ΕΕ των 27 έως το 2025*, COM (2017), 2025, Βρυξέλλες, 1 Μαρτίου.

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, The President, 2017, «Η Διακήρυξη της Ρώμης (25 Μαρτίου 2017)». Δελτίο Τύπου 149/17, 25/03/2017 http://www.consilium.europa.eu/press-releases-pdf/2017/3/47244656633_el.pdf (πρόσβαση 7 Μαΐου 2017).

Χρυσοχόου Ν. Δημήτρης, 2017, *Γνωρίζοντας τον Κοινωνικό Κόσμο. Ορίζουσες ως Ορίζοντες Διεννόησης*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ξένη

Baker Andrew, 2010, “Restraining Regulatory Capture? Anglo-America, Crisis Politics and Trajectories of Change in Global Financial Governance”, *International Affairs*, 86: 3, 647-663.

Bada Oualid and Liebl Dominik, 2014, “pht: Panel Data Analysis With Heterogeneous Time Trends in R”, *Journal of Statistical Software*, 59:6, 1-33.

Baltagi H. Badi, 2005, *Econometric Analysis of Panel Data*, 3rd ed., John Wiley & Sons, Chichester.

Barrett Gavin, 2018, “European Economic Governance: Deficient in Democratic Legitimacy?”, *Journal of European Integration*, 40:3, 249-264.

Barro J. Robert, 1991, “Economic Growth in a Cross Section of Countries”, *The Quarterly Journal of Economics*, 106:2, 407-443.

Bealey Frank, 1999, *The Blackwell Dictionary of Political Science: A User’s Guide to Its Terms*, Blackwell, Oxford.

Beaudonnet Laurie and Gomez Raul, 2017, “Red Europe versus no Europe? “The Impact of Attitudes Towards the EU and the Economic Crisis on Radical-Left Voting,” *West European Politics*, 40:2, 316-335.

BIS (Bank for International Settlements), α.χ., *Speeches on the Recent Financial Crisis*, <https://www.bis.org/fc.htm> (πρόσβαση 1 Ιουνίου 2018).

- Blondel Jean, 1992, "Executives", στο Hawkesworth Mary and Kogan Maurice (eds.), *Encyclopedia of Government and Politics*, τμ. Ι, Routledge, London and New York, 267-278.
- Blundell Richard and Bond Stephen, 1998, "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87:1 115-143.
- Boughton M. James, Lambardi Domenico and Malkin Anton, 2017, "The Limits of Global Economic Governance After the 2007-09 International Financial Crisis", *Global Policy*, 8: Supplement, 30-41.
- Bowman Jonathan, 2006, "The European Union Democratic Deficit. Federalists, Skeptics, and Revisionists", *European Journal of Political Theory*, 5:2, 191-212.
- Calise Mauro and Lowi J. Theodore, 2010, *Hyperpolitics. An Interactive Dictionary of Political Science Concepts*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Calzolari Giorgio and Magazzini Laura, 2013, "Testing Initial Conditions in Dynamic Panel Data Models", *Working Paper Series*, Department of Economics, University of Verona, 2036-2919.
- Caporaso A. James, Kim Min-hyung, Durrett N. Warren and Wesley B. Richard, 2015, "Still a Regulatory State? The European Union and the Financial Crisis", *Journal of European Public Policy*, 22:7, 889-907.
- Cavallaro Mateo, 2018, "Radical Right Parties and European Economic Integration: Evidence from the Seventh European Parliament", *European Union Politics*, 19:2, 321-343.
- Chernoff Herman, 1973, "The Use of Faces to Represent Points in K-Dimensional Space Graphically", *Journal of the American Statistical Association*, 68:342, 361-368.
- Chiozza Giacomo and Manzetti Luigi, 2015, "Perceptions of Competence and the European Economic Crisis: A Micro-Level Analysis", *Political Research Quarterly*, 68:3, 457-473.
- Cox W. Gary and Weingast R. Barry, 2018, "Executive Constraint, Political Stability, and Economic Growth", *Comparative Political Studies*, 51:3, 279-303.
- Croissant Yves and Millo Giovanni, 2008, "Panel Data Econometrics in R: The plm Package", *Journal of Statistical Software*, 27:2, 1-43.
- European Commission, 2017α, *10 Years Since the Start of the Crisis: Back to Recovery Thanks to Decisive EU Action*, Brussels, Press Release, 9 August.http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-2401_en.htm (πρόσβαση: 10 Απριλίου 2018).
- European Commission, 2017β, *President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017. Catching the Wind in Our Sails*, Brussels, 13 September

- <http://europa.eu/rapid/attachment/SPEECH-17-3165/en/EN-FR-DE-Speech.pdf>
(πρόσβαση: 11 Απριλίου 2018).
- European Commission, 2017γ, *State of the Union 2017. Letter of Intent*, Strasbourg, 13 September https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/letter-of-intent-2017_en.pdf (πρόσβαση: 11 Απριλίου 2018).
- European Commission, 2009, *Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses*, Luxembourg, European Economy 7, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication15887_en.pdf (πρόσβαση: 1 Ιουνίου 2018).
- Falkner Gerda, 2016, "The EU's Current Crisis and Its Policy Effects: Research Design and Comparative Findings", *Journal of European Integration*, 38:3, 219-235.
- Fominaya Flesher Christina, 2017, "European Anti-austerity and Pro-democracy Protests in the Wake of the Global Financial Crisis", *Social Movement Studies*, 16:1, 1-20.
- Foster Chase, 2017, "Crisis of Trust: Socio-economic Determinants of Europeans' Confidence in Government", *European Union Politics*, 18:4, 511-535.
- Frees W. Edward, 2004, *Longitudinal and Panel Data. Analysis and Applications in the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge.
- IMF, 2008, *The Fund's Response to the 2007-08 Financial Crisis-Stocktaking and Collaboration With the Financial Stability Forum*, 15 September <http://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/The-Fund-s-Response-to-the-2007-08-Financial-Crisis-Stocktaking-and-Collaboration-with-the-PP4292> (πρόσβαση: 3 Ιουνίου 2018).
- G7, *G8 Leaders Statement on the Global Economy*, 15 Οκτωβρίου <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2008hokkaido/g8-finance-081015.htm> (πρόσβαση: 4 Ιουνίου 2018).
- G20, *Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy*, 15 Νοεμβρίου, <https://www.oecd.org/g20/summits/washington-dc/declarationofthesummitonfinancialmarketsandtheworlddeconomy.htm> (πρόσβαση: 3 Ιουνίου 2018).
- Gohil Atmajitsinh, 2015, *R Data Visualization Cookbook*, Packt Publishing, Birmingham.
- Goldbach Roman, 2017, "Review Article. Quo Vadis? Global Finance and the EU After the Financial Crisis", *Journal of European Integration*, 39:6, 755-760.
- Gomez Raul, Morales Laura & Ramiro Luis, 2016, "Varieties of Radicalism: Examining the Diversity of Radical Left Parties and Voters in Western Europe", *West European Politics*, 39:2, 351-379.

- Hall A. Peter, 2018, "Varieties of Capitalism in Light of the Euro Crisis", *Journal of European Public Policy*, 25:1, 7-30.
- Hardiman Niamh, 2012, "Governance and State Structures", στο Levi-Faur David (ed), *The Oxford Handbook of Governance*, Oxford University Press, Oxford, 231-242.
- Hernandez Enrique and Kriesi Hanspeter, 2016, "The Electoral Consequences of the Financial and Economic Crisis in Europe", *European Journal of Political Research*, 55:2, 203-224.
- Heywood Andrew, 2011, *Global Politics*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Howell Patrick, 2015, "Coordination in a Crisis: Domestic Constraints and EU Efforts to Address the 2008 Financial Crisis", *Foreign Policy Analysis*, 11:2, 131-149.
- Hsiao Cheng, 2014, *Analysis of Panel Data*, 3rd ed., Cambridge University Press, New York.
- Huque Shafiqul Ahmed and Jongruck Patamawadee, "The Challenge of Assessing Governance in Asian States: Hong Kong in the Worldwide Governance Indicators Ranking", *Asian Journal of Political Science*, 26:2, 276-291.
- Jones I. Charles, 1998, *Introduction to Economic Growth*, W.W. Norton & Company, New York.
- Kastellec P. Jonathan and Leoni L. Eduardo, 2007, "Using Graphs Instead of Tables in Political Science", *Perspectives on Politics*, 5:4, 755-771.
- Kaufmann Daniel, Kraay Aartand Mastruzzi Massimo, 2010, *The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues*, The World Bank, Policy Research Working Group Working 5430, September <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc-intro> (πρόσβαση 28 Απριλίου 2018).
- Laffan Brigid and Schlosser Pierre, "Public Finances in Europe: Fortifying EU Economic Governance in the Shadow of the Crisis", *Journal of European Integration*, 38:3, 237-249.
- Lubbers Marcel and Coenders Marcel, "Nationalistic Attitudes and Voting for the Radical Right in Europe", *European Union Politics*, 18:1, 98-118.
- Lynn E. Laurence, Jr. and Robichau Waters Robbie, 2013, "Governance and Organisational Effectiveness: Towards a Theory of Government Performance", *Journal of Public Policy*, 33:2, 201-228.
- Martins Nuno, 2010, "Globalisation, Inequality and the Economic Crisis", *New Political Economy*, 16:1, 1-18.
- Martinsen Sindbjerg Dorte, 2014, "Implementing Social Europe in Times of Crises: Re-established Boundaries of Welfare?", *West European Politics*, 37:4, 677-692.

- Mosley Layna and Singer Andrew David, 2009, "The Global Financial Crisis: Lessons and Opportunities for International Political Economy", *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*, 35:4, 420-429.
- Muis Jasper and Immerzeel Tim, 2017, "Causes and Consequences of the Rise of Populist Radical Right Parties and Movements in Europe", *Current Sociology Review*, 65:6, 909-930.
- Murdoch Zuzana, Connolly Sara and Kassim Hussein, 2018, "Administrative Legitimacy and the Democratic Deficit of the European Union", *Journal of European Public Policy*, 25:3, 389-408.
- National Bureau of Economic Research, 2010, *Report*, Business Cycle Dating Committee, Cambridge: M.A., 20 Σεπτεμβρίου <http://www.nber.org/cycles/sept2010.html> (πρόσβαση 3 Μαΐου 2018).
- Oliver Tim, 2017, "Fifty Shades of Brexit: Britain's EU Referendum and Its Implications for Europe and Britain", *The International Spectator*, 52:1, 1-11.
- Perinsky B. Thomas, 2014, "The Politics of Capital Flight in the Global Economic Crisis", *Economics & Politics*, 26:3, 431-456.
- Pfeffer T. Fabian, Danziger Sheldon and Schoeni F. Robert, 2013, "Wealth Disparities Before and After the Great Recession", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 650, 98-123.
- Phillips D. Susan, 2012, "The New Citizenship and Governance: Alternative Intersections", στο Levi-Faur David (ed), *The Oxford Handbook of Governance*, Oxford University Press, Oxford, 455-466.
- Quaranta Mario, 2016, "Protesting in 'Hard Times': Evidence from a Comparative Analysis of Europe, 2000-2014", *Current Sociology*, 64:5, 736-756.
- Rhodes Martin, 2011, "Introduction: EU and US Responses to the Financial Crisis", *European Political Science*, 10:3, 359-365.
- Rohrschneider Robert and Whitefield Stephen, 2016, "Responding to Growing European Union-skepticism? The Stances of Political Parties Toward European Integration in Western and Eastern Europe Following the Financial Crisis", *European Union Politics*, 17:1, 138-161.
- Rothstein Bo, 1998, "Political Institutions: An Overview", στο Goodin E. Robert and Klingemann Hans-Dieter (eds), *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford, 133-166.
- Samuelson A. Paul and Nordhaus D. William, 2010, *Economics*, 19th ed., McGraw-Hill Irwin, Boston.

- Schmidt Vivien and Wood Matt, 2017, “New White Paper Underlines Why Europe Needs to Be More Open”, Social Europe, 13 March, <https://www.socialeurope.eu/2017/03/eus-new-white-paper-underlines-europe-needs-open-citizens/> (πρόσβαση 4 Απριλίου 2017).
- Serricchio Fabio, Tsakatika Myrto and Quaglia Lucia, 2013, “Eurocepticism and the Global Financial Crisis”, *Journal of Common Market Studies*, 51:1, 51-64.
- The White House, 2008, *Summit on Financial Markets and the World Economy*, 14-15 Νοεμβρίου, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/infocus/financialmarkets/index.html> (πρόσβαση: 3 Ιουνίου 2018).
- Tsounis Nicholas and Vlachvei Aspasia (eds), 2018, *Advances in Panel Data Analysis in Applied Economic Research*, Springer, Gewerbestrasse.
- Underhill, R.D. Geoffrey, 2011, “Paved With Good Intentions: Global Financial Integration and the Eurozone’s Response”, *European Political Science*, 10:3, 366-374.
- Wahl Peter, 2017, “Between Eurotopia and Nationalism: A Third Way for the Future of the EU”, *Globalizations*, 14:1, 157-163.
- Walters William, 2004, “The Political Rationality of European Integration”, στο Larner Wendy and Walters William (eds), *Global Governmentality. Governing International Spaces*, Routledge, London and New York, 155-173.
- Wooldridge M. Jeffrey, 2013, *Introductory Econometrics. A Modern Approach*, 5th ed., South-Western Cengage Learning, Mason.
- Young R. Oran, 2001, “Governance”, στο Jones Barry R.J. (ed), *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, Vol. 2: Entries G-O, Routledge, London and New York, 626-627.

*Ανατομία ενός διαρκούς λάθους. Μια σύντομη
αποτίμηση των λανθασμένων χειρισμών γύρω
από το Κυπριακό με αφορμή το κλασικό βιβλίο
του Πανταζή Τερλεξή, Διπλωματία και Πολιτική
του Κυπριακού. Ανατομία ενός λάθους*

*Ανδρέας Στεργίου**

Περίληψη

Το κείμενο επιχειρεί με αφορμή το κλασικό βιβλίο του Πανταζή Τερλεξή, *Ανατομία ενός λάθους*, μια αποτίμηση των λαθών που διαπράχθηκαν στο Κυπριακό από τη δεκαετία του 1850 μέχρι σήμερα από την ελληνοκυπριακή και ελλαδίτικη ηγεσία και εμποδίζουν την εξεύρεση μια δίκαιης και βιώσιμης λύσης στο πρόβλημα. Αποπειράται επίσης μια αξιολόγηση της πολιτικής των ξένων δυνάμεων που ενεπλάκησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη Κυπριακή διαμάχη απέναντι στην Κύπρο.

Λέξεις κλειδιά: Κύπρος, Ανατομία ενός λάθους, Πανταζής Τερλεξής

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ο αείμνηστος Πανταζής Τερλεξής ήταν ένας από τους πρώτους, ίσως ο πρώτος, που τόλμησε στο κλασικό του βιβλίο, *Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού. Ανατομία ενός λάθους*, με παρρησία να μιλήσει για τα λάθη από ελληνικής πλευράς στους χειρισμούς γύρω από το Κυπριακό (το βιβλίο δημοσιεύθηκε το 1971) και, όπως ξέρουμε σήμερα να δικαιωθεί από τις μετέπειτα εξελίξεις. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να αναλυθεί πρώτον τι, πολύ σωστά, ο Τερλεξής προσλάμβανε τότε ως λάθος και δεύτερον, ακροθιγώς, η σωρεία των λαθών, που διαπράχθηκαν αργότερα και εξακολουθούν να διαπράττονται ως σήμερα στο Κυπριακό.

Όπως πλέον συμφωνούν ιστορικοί και διεθνολόγοι η προσφυγή της ελληνικής κυβέρνησης στον ΟΗΕ εναντίον του Ηνωμένου Βασιλείου, της αποικιοκρατικής δύναμης στην Κύπρο, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στο πλαίσιο της λεγόμενης διεθνοποίησης του Κυπριακού ήταν ένα λάθος. Η διεθνοποίηση του Κυπριακού αφορούσε μια γενικότερη διαδικασία ανάδειξης των εθνικών δικαιών του κυπριακού λαού που ξεκίνησε τον Οκτώβρη του 1950, όταν ο Μακάριος εξελέγη αρχιεπίσκοπος Κύπρου και ηγέτης ενός θεσμού (εθναρχούσα εκκλησία) που κατά την ιστορική πορεία πολλών αιώνων είχε αναλάβει την υποχρέωση της διατήρησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Η διεθνοποίηση του Κυπριακού διερχόταν αναγκαστικά από τα Ηνωμένα Έθνη, στα οποία ο Μακάριος αποτάνθηκε με επανειλημμένες αιτήσεις του αλλά και από την Ελλάδα (ως το αρμόδιο υποκείμενο του διεθνούς δικαίου για να αναλάβει δράση στον ΟΗΕ), από την κυβέρνηση της οποίας απαίτησε την εγγραφή του ζητήματος προς συζήτηση στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού. Για την εξασφάλιση της ελληνικής βοήθειας, επισκέφτηκε επανειλημμένα την Ελλάδα (1951, 1952, 1953, 1954) όπου είχε ευρείες επαφές με τις ελληνικές κυβερνήσεις και τον πολιτικό κόσμο, αλλά και περιοδείες σε διάφορες πόλεις όπου με πατριωτικές ομιλίες ξεσήκωνε τον ελληνικό λαό.

Ιδιαίτερα ακανθώδες αποδείχτηκε το ζήτημα της συνεργασίας του με τις διάφορες ελληνικές κυβερνήσεις (Πλαστήρα, Βενιζέλου κ.ά.), οι οποίες δεν ήταν καθόλου πρόθυμες να αναλάβουν την ευθύνη προώθησης του αιτήματος αυτοδιάθεσης-ένωσης των Ελληνοκυπρίων, βασικά από αδυναμία να πράξουν οτιδήποτε θα δυσαρεστούσε τους Βρετανούς. Την απροθυμία των ελληνικών κυβερνήσεων να συμβάλουν στην εκπλήρωση του εθνικού πόθου των Κυπρίων εκφράζει το γεγονός ότι ακόμη και τους τόμους των υπογραφών από το ενωτικό δημοψήφισμα του 1950,

στο οποίο οι Κύπριοι διατράνωσαν την επιθυμία τους για ένωση με τη μητέρα πατρίδα, δε βρέθηκε κανένας κυβερνητικός επίσημος στην Αθήνα για να τους παραλάβει από την κυπριακή πρεσβεία, από φόβο παρεξήγησης από τους Βρετανούς. Το ιλαροτραγικό αποτέλεσμα ήταν οι τόμοι των υπογραφούν να κατατεθούν τελικά στη Βουλή των Ελλήνων με την ελπίδα ευαισθητοποίηση των υπόλοιπων πολιτικών κομμάτων.

Υπό την πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης ωστόσο, η οποία για μία ακόμη φορά υπέστη συστηματική εθνολαϊκιστική δημαγωγία για ένα άκρως συγκινησιακό εθνικού θέματος αλλά και την πεισματώδη άρνηση των Βρετανών να συζητήσουν οτιδήποτε αφορούσε την Κύπρο, θεωρώντας το ζήτημα «ανύπαρκτο», η ελληνική κυβέρνηση του πρώην στρατάρχη Αλεξάνδρου Παπάγου αποφάσισε το 1954 να εγγράψει το Κυπριακό στα προς συζήτηση θέματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, ζητώντας αναγνώριση του αιτήματος της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων και προκαλώντας μια ριζοσπαστικοποίηση της βρετανικής πλευράς στο θέμα, ενώ έφερε την Ελλάδα σε σύγκρουση με τους συμμάχους της στο NATO (Stefanidis, 1999: 229-284)

Η κίνηση αυτή ήταν εξ αρχής καταδικασμένη καθώς πραγματοποιήθηκε πριν από την εντυπωσιακή διεύρυνση του παγκόσμιου οργανισμού και την ένταξη σ' αυτόν δεκάδων πρώην αποικιών που υποστήριζαν ένθερμα το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Δυστυχώς, δεν υπήρχαν στον ΟΗΕ, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, άνετες και φιλικές πλειοψηφίες υπέρ του αιτήματος της κυπριακής αυτοδιάθεσης, η οποία παρόλο που αντανάκλούσε τον πόθο της συντριπτικής πλειονότητας των Ελληνοκυπρίων, τη δεδομένη στιγμή άστοχα παρουσιάστηκε με τη μορφή του αιτήματος της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Ενώ οι Βρετανοί ίσως να επιφύλασσαν διαφορετική αντιμετώπιση σε ένα αίτημα ανεξαρτητοποίησης, όπως συνέβη με άλλες αποικίες τους, δεν θα μπορούσαν ποτέ να συγκατανεύσουν στην παραχώρηση ενός τμήματος της επικράτειας τους σε μια ξένη επικράτεια όπως η Ελληνική. Το πόσο λανθασμένη ήταν η πολιτική διεθνοποίησης φαίνεται από το γεγονός ότι πολύ γρήγορα η Ελληνική κυβέρνηση άρχισε να υποστηρίζει ότι το πρόβλημα δεν ήταν διεθνές αλλά διμερές (Τερλεξής, 2004:107-213).

Τις επόμενες δεκαετίες συντελέστηκαν από Ελλαδίτες και Ελληνοκυπρίους και κατά τη γνώμη του γράφοντος εξακολουθούν να συντελούνται μέχρι σήμερα, επίσης ορισμένα βαρυσήμαντα λάθη στο Κυπριακό που προκάλεσαν την Κυπριακή

τραγωδία και εμπόδισαν την εξεύρεση μιας βιώσιμης και ρεαλιστικής λύσης στο κυπριακό πρόβλημα έκτοτε.

Προκειμένου να μην υπάρχουν παρερμηνείες και προκληθεί η εσφαλμένη εντύπωση ότι το Κυπριακό Πρόβλημα οφείλεται αποκλειστικά στις ευθύνες της ελληνικής πλευράς, θα πρέπει να γίνει μια έστω και επιφανειακή αναφορά στις ευθύνες ξένων δυνάμεων για την Κύπρο.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η Τουρκία σε συνεργασία με τμήματα της Τουρκοκυπριακής κοινότητας εφάρμοσε, όπως γνωρίζουμε σήμερα από τα αρχεία, παρά τα αδιαμφισβήτητα λάθη της Ελληνικής πλευράς απέναντι τους, μια αλυσιδωτή, προσχεδιασμένη πολιτική αδιαλλαξίας και απομόνωσης των Τουρκοκυπρίων από το υφιστάμενο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό συγκείμενο του νησιού με στόχο την *de facto* διαίρεση των δύο κοινοτήτων και την μακροπρόθεσμη διχοτόμηση της Μεγαλονήσου (Richter, 2010: 97-99, Soulioti, 2006: 171-210). Η τουρκική κατοχή της βόρειας Κύπρου που διατηρείται μέχρι σήμερα, παρά τις δεκάδες των καταδικαστικών ψηφισμάτων και αποφάσεων του ΟΗΕ, με προφανή στόχο τη δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων επιχειρείται να νομιμοποιηθεί σήμερα από την επιμονή της Τουρκίας να διατηρεί στρατεύματα στο νησί προβάλλοντας το γελοίο επιχείρημα της παροχής ασφάλειας στους Τουρκοκυπρίους. Και μόνο η εγγύτητα της Κύπρου με την Τουρκία σε αντίθεση με την απόσταση Ελλάδας-Κύπρου σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές δυνατότητες Ελλάδας και Τουρκίας αρκούν για να αποδομήσουν γεωστρατηγικά το επιχείρημα αυτό.

Τεράστιες ευθύνες πρέπει να αποδοθούν στη Βρετανία. Προκειμένου να διατηρήσει το αναχρονιστικό αποικιακό καθεστώς στη δεκαετία του 1950, το Λονδίνο καλλιέργησε έντεχνα την ελληνοτουρκική αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο κοινότητες και τις δύο «μητέρες πατρίδες» (Soulioti, 2006: 171-172; Πολις, 1998: 33-34). Αφού επέβαλε το επαχθές και μοναδικό στην ιστορία του διεθνούς δικαίου καθεστώς των κυρίαρχων βρετανικών βάσεων, αδιαφόρησε κυνικά ως προς το ρόλο της ως εγγυήτριας δύναμης της ανεξαρτησίας και συνταγματικής ομαλότητας της Κύπρου, όπως αυτό εκφράστηκε στην απραξία της (μια στάση που έχει αποκληθεί σωστά *benign neglect*) απέναντι στο πραξικόπημα του Ιωαννίδη και στην τουρκική εισβολή το καλοκαίρι του 1974 αλλά και την παράνομη τουρκική κατοχή της Βόρειας Κύπρου έκτοτε (Mallinson, 2010: 15-36).

Οι ΗΠΑ φέρουν επίσης ποσοστό ευθύνης για την Κυπριακή τραγωδία, κυρίως για τις εξελίξεις του 1974, αν και όχι όσο τους αποδίδεται μέχρι τώρα. Η αμερικανική στάση δεν είναι μονοδιάστατη, καθώς, όπως γνωρίζουμε σήμερα (Mallinson, 2016; Ιγνατίου/Βενιζέλος, 2002) ο Υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, Χένρι Κίσινγκερ, σε πολλές περιπτώσεις ενήργησε μόνος του αφήνοντας στο σκοτάδι τους στενούς του συνεργάτες, ενώ φαίνεται να γνώριζε τις επικείμενες εξελίξεις πολύ πριν εκδηλωθεί το πραξικόπημα του Ιωαννίδη με τη βοήθεια των παρακρατικών της ΕΟΚΑ Β΄ από ανθρώπους μέσα στην ίδια την οργάνωση. Τα κίνητρα των ενεργειών του παραμένουν ακόμα σκοτεινά. Γνωστή είναι σε κάθε περίπτωση η απέχθεια του για τον Μακάριο του οποίου η πολιτική θεωρούνταν απειλή για τη συνοχή του δυτικού συνασπισμού στην ευαίσθητη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και από την οποία εκπορεύεται η μη απερίφραστη καταδίκη του πραξικοπήματος και φυσικά και η απουσία οποιασδήποτε προσπάθειας να αναχαιτιστεί η Τουρκική εισβολή. Το σενάριο της διχοτόμησης φαίνεται να ήταν ανεκτό από τις ΗΠΑ. Το μόνο που τις απασχολούσε έντονα και προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αποτρέψουν ήταν μια ελληνοτουρκική αντιπαράθεση που θα αποδιάρθρωνε την νοτιοανατολική πτέρυγα της νατοϊκής συμμαχίας.

Ωστόσο, η απόδοση της πλήρους ευθύνης στην Ουάσιγκτον για την κυπριακή τραγωδία, λόγω της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας στο NATO, είναι μάλλον άκαιρη. Το NATO δεν θα μπορούσε ποτέ να αναλάβει δράση εκτός των ορίων δικαιοδοσίας του εναντίον μιας χώρας-μέλους του, της Τουρκίας, για να προστατέψει μια χώρα μη μέλους του NATO που όλα τα προηγούμενα χρόνια είχε αρνηθεί πεισματικά να εισχωρήσει στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο και αντίθετα ήταν μέλος του Κινήματος των Αδεσμεύτων, και μάλιστα σε ηγετική θέση, που, ως γνωστόν, δεν διάκειτο φιλικά προς το δυτικό συνασπισμό. Η ίδια η εμπειρία εξάλλου αποδεικνύει πόσο εσφαλμένη είναι η θέση ότι οι Αμερικανοί προώθησαν τη διχοτόμηση, καθώς στις δεκαετίες που ακολούθησαν οι κατεχόμενες περιοχές ουδέποτε χρησιμοποιήθηκαν από το NATO, ενώ η διαιώνιση του Κυπριακού ζητήματος αποτελεί ένα μόνιμο πρόβλημα για τη συνοχή της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Υπό την έννοια αυτή, η απόφαση του Κωνσταντίνου Καραμανλή να επιβάλει την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO το 1974, καθοριζόμενη από το συλλογικό θυμικό της ελληνικής κοινωνίας παρά από μια νηφάλια εκτίμηση των διεθνών παραμέτρων, ήταν, κατά τη γνώμη μας, μια μάλλον λανθασμένη απόφαση.

Η αντίληψη της νατοϊκής συνωμοσίας, η οποία επικράτησε στη συλλογική μνήμη σε Ελλάδα και Κύπρο ως αυταπόδεικτη αλήθεια παρά την έλλειψη πειστηρίων, πρέπει να αποδοθεί μάλλον σε φιλοσοβιετική προπαγάνδα, καθώς η Σοβιετική Ένωση υπήρξε ο κατεξοχήν ωφελημένος διεθνής δρων από την Τουρκική εισβολή που αποσταθεροποίησε ανεπανόρθωτα την νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ. Και για το λόγο αυτό και παρά τις επανειλημμένες διακηρύξεις της ότι θα προστάτευε την ακεραιότητα και την ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας δεν έπραξε τίποτα την κρίσιμη ώρα για να αποτρέψει την τραγωδία. Αντίθετα τα επόμενα χρόνια σύσφιξε έτι περαιτέρω τις σχέσεις της με την Τουρκία, ένα μέλος του ΝΑΤΟ, προκαλώντας έναν ακόμη πονοκέφαλο στο δυτικό συνασπισμό (Δρουσιώτης, 2014: 194-200, 581-591).

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις ευθύνες των ξένων δυνάμεων για τη σημερινή κατάσταση του κυπριακού προβλήματος υπάρχουν πολύ σοβαρές ευθύνες στην ελλαδική και ελληνοκυπριακή πλευρά.

Χωρίς αμφιβολία, ο ανισοβαρής και άδικος συμβιβασμός που έγινε με τις συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου (1959-60) εξασφάλισε για την Τουρκία και τους Τουρκοκυπρίους υπερβολικά προνόμια στο πλαίσιο της εκκολαπτόμενης Κυπριακής Δημοκρατίας και παρήγαγε ένα άκρως προβληματικό σύνταγμα. Το Κυπριακό Σύνταγμα δεν προήλθε από την άσκηση του θεμελιακού δικαιώματος της ελεύθερης βούλησης του λαού αλλά υπήρξε αποτέλεσμα μιας συμφωνίας που υπεγράφη χωρίς τη συμμετοχή των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Δεν υπήρξε καμιά συντακτική συνέλευση και κανενός είδους επικύρωση από τη Βουλή ή το κυπριακό λαό. Το Κυπριακό Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ με διάταγμα της Βρετανικής Κυβέρνησης, χωρίς ποτέ να τεθεί υπόψη του Κυπριακού Λαού ή των αιρετών εκπροσώπων του (Νικολάου, 2000: 31-35).

Η φιλοσοφία του αντιβαίνει τις θεμελιώδεις αρχές πολιτειακής οργάνωσης του δυτικού πολιτικού πολιτισμού. Η Βουλή δεν μπορεί, για παράδειγμα, καν να τροποποιεί τα άρθρα του συντάγματος, γεγονός που εγείρει ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης. Οι βασικές του διατάξεις βασίζονται στην αρχή της κοινοτικής αυτονομίας, καθώς και στη δυαδική αρχή. Στηρίζεται δηλαδή στην ισότιμη πολιτική λειτουργία δύο αριθμητικά άνισων κοινοτήτων, της ελληνικής και της τουρκικής, με τρόπο όμως που να δυσχεραίνει τη ρύθμιση και επίλυση των διαφορών ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Βάσει των εν λόγω ρυθμίσεων η τουρκοκυπριακή μειονότητα αποκτούσε ενισχυμένα δικαιώματα αρνησικυρίας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής,

ασφάλειας και άμυνας. Ο συμπροεδρικός χαρακτήρας της εκτελεστικής εξουσίας αποδείχτηκε γρήγορα εντελώς ανεφάρμοστος, καθώς ο Τούρκος αντιπρόεδρος ήταν εξοπλισμένος με το δικαίωμα οριστικής αρνησικυρίας που του εξασφάλιζε το άρθρο 57 του συντάγματος. Ο δικοινοτικός του χαρακτήρας προκάλεσε μια ασυνήθιστη κανονιστική πολυπλοκότητα, που επικαθόρισε τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας όλων των συνταγματικών οργάνων, όπως την ύπαρξη χωριστών πλειοψηφιών μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων στη Βουλή των αντιπροσώπων για ορισμένα θέματα, τη δικοινοτική ισορροπία στο ανώτατο και συνταγματικό δικαστήριο, στα σώματα ασφαλείας και στους λεγόμενους ανεξάρτητους αξιωματούχους κτλ. (Salem, 1992: 117-125; Χατζηβασιλείου, 1998: 120-121; Αδαμίδης, 2004: 8-10).

Η εφαρμογή του συντάγματος αποδείχτηκε πολύ γρήγορα δυσχερής, καθώς παρουσιάστηκαν έντονες δυσλειτουργίες και προβλήματα που οδήγησαν τις δύο κοινότητες σε προστριβές και αντιθέσεις, οι οποίες εντάθηκαν την περίοδο 1963-64. Η απόφαση, εντούτοις, στις 30 Νοεμβρίου 1963 του πρώτου πρόεδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, να ζητήσει μονομερώς, και χωρίς προηγούμενη διαβούλευση με τους Τουρκοκυπρίους, να αναθεωρηθούν 13 σημεία του Συντάγματος, υποστηρίζοντας ότι η πράξη αυτή αποσκοπούσε στην αποδοτικότερη λειτουργία της κυβέρνησης, καθώς απάλειφαν σοβαρά νομικά εμπόδια στις διακοινοτικές σχέσεις, ήταν ένα κεφαλαιώδες λάθος. Ως γνωστόν, τα μέτρα αυτά απορρίφθηκαν αμέσως από την τουρκοκυπριακή πλευρά και στα τέλη του 1963 άρχισαν οι γνωστές δικοινοτικές συγκρούσεις, οι οποίες εντάθηκαν το 1964 με τον βομβαρδισμό του κυπριακού εδάφους από τουρκικά αεροπλάνα. Οι αναθεωρητικές ενέργειες του Μακαρίου, ο οποίος αποδείχτηκε ότι δεν πίστευε τη διευθέτηση της Ζυρίχης-Λονδίνου, αποτέλεσαν τη συγκεκριμένη στιγμή μια καλοδεχούμενη ευκαιρία για την Άγκυρα να προωθήσει την από καιρό σχεδιαζόμενη διχοτόμηση (Στεργίου-Richter, 2006: 350-353).

Μοιραίο λάθος υπήρξε η απόρριψη του Σχεδίου Άτσεσον το 1965 από την Ελληνική πλευρά (του πρώτου, καθώς το δεύτερο απορρίφθηκε και από την Άγκυρα) κυρίως με ευθύνη της Λευκωσίας και του Μακαρίου προσωπικά όπως και η γενικότερη νοοτροπία του Μακαρίου ότι ο χρόνος δούλευε υπέρ του και ότι μπορούσε να ελέγχει τους Τουρκοκυπρίους απόλυτα. Το πρώτο σχέδιο Άτσεσον προέβλεπε την εγκατάσταση τουρκικής βάσης κατά κυριαρχία σε ευρεία εδαφική

ζώνη στη χερσόνησο της Καρπασίας ίση με το 10%-11% του εδάφους του νησιού ως αντάλλαγμα για την ένωση του υπολοίπου της Κύπρου με την Ελλάδα. Για τους Τουρκοκύπριους που δεν θα μετέβαιναν στην τουρκική ζώνη προβλεπόταν εκτεταμένη αυτοδιοίκηση σε καντόνια εντός της ελληνικής ζώνης. Το δεύτερο σχέδιο Άτσεσον προέβλεπε την παραχώρηση βάσης ίσης με το 5% του εδάφους της Κύπρου στην Τουρκία, αυτή τη φορά υπό καθεστώς εκμίσθωσης για 50 έτη. Τα δικαιώματα αυτοδιοίκησης των Τουρκοκυπρίων εμφανίζονταν κατά τι μειωμένα σε αυτή τη δεύτερη εκδοχή (Ριζάς, 2000).

Καταστροφικά λανθασμένη ήταν η πολιτική της χούντας από την πρώτη ημέρα κατάληψης της εξουσίας στην Αθήνα από τους Συνταγματάρχες εναντίον του Μακαρίου, τον οποίο στιγματίσαν ως «εθνοπροδότη», οργανώνοντας την τρομοκρατική δραστηριότητα της ΕΟΚΑ Β΄, σχεδιάζοντας δολοφονικές απόπειρες εναντίον του και διχάζοντας τους Ελληνοκυπρίους (Ριζάς, 2000). Η πολιτική αυτή κορυφώθηκε ως γνωστόν το καλοκαίρι του 1974, με το πραξικόπημα του Ιωαννίδη εναντίον του Μακαρίου που άνοιξε την κερκόπορτα της τουρκικής εισβολής (Fouskas, 2001: 98-127).

Τα λάθη, κατά τη γνώμη μας, συνεχίσθηκαν και μετά την κυπριακή τραγωδία το καλοκαίρι του 1974 έως σήμερα, καθώς καμιά ελληνοκυπριακή ηγεσία δεν μπόρεσε να αξιολογήσει σωστά την κατάσταση που δημιουργήθηκε στο νησί μετά το *annus mirabilis*. Η κατάκτηση της Βόρειας Κύπρου από τους Τούρκους διαφοροποιείται σημαντικά από όλες τις κατακτήσεις που έχει υποστεί η πολύπαθή νήσος στο διάβα της ιστορίας. Για πρώτη φορά το νησί διχοτομήθηκε *de facto* το 1974 σε δύο αμιγώς εθνικά περιοχές μετά την επώδυνη ανταλλαγή πληθυσμών. Το κατεχόμενο τμήμα έμελλε τις επόμενες δεκαετίες να υποστεί μια ακόμα εθνική αλλοίωση λόγω των Τούρκων εποίκων που μεταφέρθηκαν παράνομα στο νησί και της μετανάστευσης του μεγαλύτερου τμήματος των Τουρκοκυπρίων στο εξωτερικό (Hatay, 2017: 15-24; Στεργίου, 2012: 55-78).

Πέραν αυτού, κυρίως λόγω της πολιτικής της Τουρκίας, αλλά και μιας περιφρονητικής στάσης προς τους Τουρκοκύπριους που ανιχνεύεται σε σημαντική μερίδα Ελληνοκυπρίων, κυρίως των νεότερων γενεών, οι δύο κοινότητες βρίσκονται σε διαδρομή προϊούσας αποξένωσης. Τόσο η ελλαδίτικη, όσο και η ελληνοκυπριακή πλευρά επιμένουν παρόλ'αυτά εδώ και δεκαετίες να υποστηρίζουν στις διαπραγματεύσεις τη λύση της ομοσπονδιακής, ενοποιημένης, Κύπρου, μια επιλογή

που ανάγεται, ως γνωστόν, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις λεγόμενες υψηλές συμφωνίες Μακαρίου-Ντενκτάς του 1977, που επαναβεβαιώθηκαν από το διάδοχο του Μακαρίου στην προεδρία της Κυπριακής Δημοκρατίας Σπύρο Κυπριανού το 1979 (Palley, 2006: 67-71).

Οι συγκεκριμένες συμφωνίες είναι και τα μόνα επίσημα κείμενα που βρίσκονται, μετά την εγκατάλειψη ή καταψήφιση των άλλων σχεδίων που έχουν προταθεί μέχρι σήμερα, σε ισχύ. Πρόκειται για την ακρίβεια για το στόχο της δημιουργίας μιας διζωνικής, δικοινοτικής ομοσπονδίας με ενιαία νομική προσωπικότητα στη διεθνή σκηνή, μία κρατική κυριαρχία και μία ιθαγένεια. Ο συγκεκριμένος στόχος έχει γίνει δεκτός και από όλες ανεξαιρέτως τις ελληνικές κυβερνήσεις και τους περισσότερους διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς που εμπλέκονται ή έχουν εμπλακεί έμμεσα ή άμεσα στις μακροχρόνιες, βασανιστικές προσπάθειες επίλυσης του ζητήματος από τη δεκαετία του 1970 μέχρι τώρα, όπως διαφαίνεται με ενάργεια και από τα σχετικά ψηφίσματα του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ και τα διάφορα σχέδια επίλυσης του Κυπριακού που κατά καιρούς έχουν προταθεί από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών. Κατ' επανάληψη επίσης όλες σχεδόν οι πολιτικές δυνάμεις του νησιού έχουν υπογραμμίσει ότι η διζωνική δικοινοτική ομοσπονδία είναι στρατηγικός μονόδρομος, και ότι δεν υπάρχει εναλλακτική επιλογή.

Αν και δεν υπάρχει τυπικό ομοσπονδιακό μοντέλο που να εφαρμόζεται ομοιόμορφα σε όλα τα κράτη που διάλεξαν τη συγκεκριμένη πολιτειακή δομή, η λύση της ομοσπονδιοποίησης θεωρήθηκε πιο πρόσφορη για την περίπτωση της Κύπρου για μια σειρά από ιστορικούς, πολιτικούς και εθνικούς λόγους, αλλά κυρίως λόγω της πεισματικής άρνησης της ηγεσίας της τουρκοκυπριακής κοινότητας να συνυπάρξει κάτω από ενιαία πολιτική διοίκηση με την ελληνοκυπριακή.

Κατά τη γνώμη μας η εν λόγω λύση είναι, ωστόσο, μη ενδεδειγμένη για την περίπτωση της Κύπρου και μετά βεβαιότητα όχι η απαρχή μιας βιώσιμης λύσης του κυπριακού προβλήματος, αλλά αντίθετα η αφετηρία μιας εξέλιξης που σταδιακά θα υπονομεύσει όλα τα μέχρι σήμερα πολιτικά, εθνικά, οικονομικά και κοινωνικά κεκτημένα της ελληνοκυπριακής κοινότητας που έχουν επιτευχθεί στο πλαίσιο της κυπριακής δημοκρατίας.

Το Ψευδοκράτος δεν αποτελείται πλέον, λόγω των τετελεσμένων που δημιούργησε η Άγκυρα κατά παράβαση του διεθνούς δικαίου όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, στην πλειοψηφία του από Τουρκοκυπρίους, ανθρώπους δηλαδή με

συγγενή πολιτιστικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά με τους Ελληνοκυπρίους αλλά, στην πλειοψηφία του από αλλότριους πολιτισμικά πολίτες.

Αυτό όμως που κυρίως απάδει στην Κύπρο, αν και θεωρείται θεμελιώδες συστατικό στοιχείο κάθε ομόσπονδου μοντέλου κρατικής οργάνωσης, είναι κατά βάση η βούληση των δύο λαών να συνυπάρξουν. Αυτό αφορά τόσο τον ετερόκλητο λαό των Κατεχόμενων, λόγω της εξόφθαλμης ποδηγέτησης του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού γίνεσθαι από την Τουρκία, όσο και στους Ελληνοκύπριους που ζουν στις ελεύθερες περιοχές, εξαιτίας ποικίλων παραγόντων, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και άλλων. Παρά την ύπαρξη εξαιρετικά μικρών μειοψηφιών και στις δύο κοινωνίες, που πραγματικά δεν σταμάτησαν ποτέ να επιδιώκουν και να καλλιεργούν τη δυνατότητα συμβίωσης των δύο κοινοτήτων σε μια ειλικρινή και ισότιμη βάση, αυτό που κάποιοι μελετητές του Κυπριακού περιγράφουν ως μια κοινή πολυεθνική και πολυπολιτισμική Κύπρο σε ομοσπονδιακή βάση με γνώμονα την κοινή, υπερεθνική, λαϊκή βούληση, η συντριπτική πλειονότητα και στις δύο κοινωνίες έχει άλλες προσλαμβάνουσες. Πιστεύει ανομολόγητα ότι θα χάσει πολύ περισσότερα από αυτά που θα κερδίσει, αν αναγκαστεί να συμβιώσει με την άλλη, είτε αυτό μεταφράζεται σε οικονομική ευημερία είτε σε αξιώματα είτε σε οτιδήποτε άλλο. Η ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων μεταξύ των δύο περιοχών που ισχύει από το 2003 κάθε άλλο παρά γεφύρωσε το υφιστάμενο χάσμα.

Η έλλειψη βούλησης για την εθελοντική συμμετοχή των δύο κοινοτήτων στο ενιαίο κράτος, συστατική προϋπόθεση κάθε σύγχρονης, δημοκρατικής πολιτικής οντότητας, είναι από μόνη της αρκετή για να υπονομεύσει κάθε απόπειρα πολιτικής συνύπαρξης, πόσο μάλλον ενός τέτοιου σύνθετου και πολυδαίδαλου επιχειρήματος, το οποίο μάλιστα, όπως σχεδιάζεται σε ομοσπονδιακή βάση, προϋποθέτει ισχυρή πολιτική και κοινωνική συναίνεση (Στεργίου, 2012: 129-140; Michael, 2015: 237-238).

Αξίζει να αναφερθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για να καταστεί σαφές το πόσο βαθιά είναι δυσπιστία ανάμεσα στις δύο πλευρές και το πόσο μακριά από την εγκαθίδρυση της υποτιθέμενης προτεινόμενης λύσης κινούνται οι διαπραγματεύσεις. Σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις των πολιτικών αρχηγών, Ακιντζί και Αναστασιάδη, που συμμετείχαν στον τελευταίο γύρο διαπραγματεύσεων που διήρκεσαν 18 μήνες και κατέληξαν σε αδιέξοδο στη τελική συνάντηση του στο Mont Pelerin στο τέλος του 2016, η βασική διαφωνία ήταν οι ρυθμίσεις στο εδαφικό (Press and Information Office of the Republic of Cyprus, 2016). Αργότερα, το 2017, όταν οι

διαπραγματεύσεις επαναλήφθηκαν στο Ελβετικό θέρετρο Crans Montana, προστέθηκε και το πρόβλημα των εγγυήσεων ως ανυπέρβλητη δυσκολία. Και εδώ προκύπτει το εύλογο ερώτημα. Σε ποιο ομοσπονδιακό κράτος του κόσμου θα μπορούσαν εδαφικές διευθετήσεις μεταξύ κρατιδίων να αποτελούν δομικό πρόβλημα για τη συνοχή του. Στη περίπτωση της Κύπρου το πρόβλημα συνδέεται βέβαια με την επιστροφή προσφύγων και το περιουσιακό. Αλλά και πάλι στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού κράτους τέτοια ζητήματα επιλύονται από Συνταγματικό Δικαστήριο ή από άλλα κοινά πολιτειακά όργανα και δεν αποτελούν σε καμμία περίπτωση αντικείμενο μιας διεθνούς συμφωνίας, η οποία ως συστατικό κείμενο δημιουργίας ενός υποκειμένου διεθνούς δικαίου με κρατική οργάνωση χαρακτηρίζει συνομοσπονδία, συνεταιρισμό δύο κρατών δηλαδή, και όχι ομοσπονδία.

Παρόλαυτα, η λύση της εγκαθίδρυσης ενός ομοσπονδιακού μοντέλου θεωρείται διακηρυκτικά τουλάχιστον, με ελάχιστες εξαιρέσεις¹, ακόμα ιερή και επισήμως τουλάχιστον κανένας δεν αποτολμά να την εγκαταλείψει γιατί κινδυνεύει να κατηγορηθεί ότι εγκατέλειψε μια πολιτική δεκαετιών που χάραξε ο πρόεδρος Μακάριος και αποτυπώθηκε σε σειρά ψηφισμάτων και αποφάσεων του ΟΗΕ. Και μόνο το γεγονός όμως ότι μιλάμε για μια πολιτική δεκαετιών, όταν έχουμε τα υφιστάμενα αποτελέσματα, θα ήταν, εντούτοις, ίσως αρκετό για την αποτίμηση της αποτελεσματικότητας της μέχρι τώρα ακολουθούμενης πολιτικής. Θα αρκούσε επίσης η υπόμνηση των μέχρι τώρα σχεδίων λύσης που κατατέθηκαν από πλευράς ΟΗΕ για να προσδιορίσει κανείς τις αναμονές από μια εμπλοκή του διεθνούς παράγοντα στο μέλλον. Αντ' αυτού θα έπρεπε επομένως να προωθηθεί μια άλλη λύση, βιώσιμη, πραγματιστική που θα λάμβανε υπόψη τις υφιστάμενες πραγματικότητες στο νησί και θα διασφάλιζε όχι μόνο τα συμφέροντα του Κυπριακού ελληνισμού αλλά και την ίδια την επιβίωση του. Αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

¹ Μια εξαίρεση αποτελεί ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου που εισηγήθηκε λύση δύο κρατών και ο Νικόλας Παπαδόπουλος, Πρόεδρος του ΔΗΚΟ που κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας για τις προεκλογικές εκλογές του Φεβρουαρίου 2018 απέρριψε το Ομοσπονδιακό μοντέλο. Βλ. *Πολίτης News*, 28.11.2017, "Λύση δυο κρατών εισηγείται ο Αρχιεπίσκοπος".

Βιβλιογραφία

- Αδαμίδης, Μ. (2004). *Σύνταγμα της Δημοκρατίας της Κύπρου*. Λευκωσία: εκδόσεις επιφανίου.
- Δρουσιώτης, Μ. (2014). *Κύπρος 1974-1977. Η εισβολή και οι μεγάλες δυνάμεις. Η realpolitik των ΗΠΑ και το διπλό παιχνίδι της ΕΣΣΔ*. Λευκωσία: εκδ. Αλφάδι
- Fouskas, V. (2001), "Reflections on the Cyprus Issue and the Turkish Invasions of 1974", *Mediterranean Quarterly* 12:3, pp. 98-127
- Hatay, M. (2017), *Population and Politics in North Cyprus. An overview of the ethno-demography of north Cyprus in the light of the 2011 census*. Joint Publication by PRIO Cyprus Centre and Friedrich-Ebert-Stiftung Report 2.
- Mallinson, W. (2010). *Partition through foreign Aggression. The Case of Turkey in Cyprus*. Minnesota Mediterranean and East European Monographs. Mineapolis-Minnesota: University of Minnesota.
- Mallinson, W. (2016). *Kissinger and the Invasion of Cyprus Diplomacy in the Eastern Mediterranean*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Michael, E. (2015). *Peacemaking Strategies in Cyprus. In search of lasting peace*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

- Νικολάου, Η. (2000). *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και της κατανομής αρμοδιοτήτων των οργάνων του κράτους στην Κύπρο. Η συνταγματική ρύθμιση, η εξέλιξη και το δίκαιο της ανάγκης*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.
- Πανταζής Τ. (2004). *Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού. Ανατομία ενός λάθους*. Αθήνα: εκδ. κέδρος.
- Palley, Claire (2006), *Μια παταγώδης αποτυχία των διεθνών σχέσεων. Η αποστολή καλών υπηρεσιών του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών στην Κύπρο, 1999-2004*. Αθήνα: Λιβάνης
- Πόλλις, Α. (1998). Η κοινωνική κατασκευή της εθνοτικότητας και της εθνικότητας. Η περίπτωση της Κύπρου. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28, σσ. 25-43.
- Press and Information Office of the Republic of Cyprus (24 November, 2016). *Cyprus Fact Sheet. Political Developments*. Nicosia-Cyprus.
- Salem, N. (1992). The Constitution of 1960 and its Failure. In: N. Salem (ed.), *Cyprus. A regional Conflict and its resolution*. Ottawa: St. Martin's Press, pp. 117-125.
- Richter, H. (2010). *Kurze Geschichte des Modernen Zyperns 1878-2009*. Wiesbaden: Franz Phillipp Rutzen Verlag.
- Ριζάς, Σ. (2000). Η Κυπριακή Κρίση και το Σχέδιο Acheson (1963-1964). Στο: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (επιμ.), *1949-1967 Η εκρηκτική Εικοσαετία*. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αθήνα, σσ. 205-215.
- Ριζάς, Σ., (2002), *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των Συνταγματαρχών και το κυπριακό ζήτημα 1967-1974*, Αθήνα: Πατάκης.
- Soulioti, S. (2006). *Fettered Independence. Cyprus, 1878-1964*. Minnesota Mediterranean and East European Monographs. Minneapolis-Minnesota: University of Minnesota.
- Stefanidis, I. (1999). *Isle of discord. Nationalism, Imperialism and the making of the Cyprus Problem*. New York: New York University Press.
- Στεργίου, Α. και Richter, Η. (2006). Η Κύπρος κατά τα κρίσιμα έτη 1963-1964. Στο: Ανδρέας Στεργίου-Heinz Richter (επιμ.), *Το Κυπριακό με το Βλέμμα των Ξένων*. Αθήνα: Ροές, σσ. 350-364.
- Στεργίου, Α. (2012). *Κυπριακό: Η Λύση των δύο κρατών. Το Γερμανικό Παράδειγμα*. Αθήνα: εκδόσεις Κων. Τουρίκη.
- Χατζηβασιλείου, Ε. (1998). *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960. Η Συνταγματική Πτυχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

ABSTRACTS

The work of Max Weber and the contribution of P. Terlexis

Mihalis Zouboulakis

The three-volume book by Professor Emeritus of Sociology at the University of Thessaly, P. Terlexis, presents the theoretical work of Max Weber. As far as we know, this is a unique project not only in Greek but also in international literature. Professor Terlexis succeeded in totally reassessing Weber's substantial contribution to the explanation of the social reality of the capitalist system and, on the other hand, to emphasize the depth of his message today.

Key words: *Max Weber, Capitalist system, Pantazis Terlexis*

The subjective rights to Max Weber.

Vassilis Pantazis, Christina Koutouvela

In the work of the German lawyer, economist and sociologist Max Weber (1864-1920) one finds an ambiguous, cautious assessment of the possibility of integrating the values of freedom, equality and solidarity within the potential of human rights and values. Weber's commitment to individual rights of freedom reflects his fundamental concern, the issue of man's freedom of action, so that his sociology at the post-theoretical, empirical and theoretical level is examined for his relation to human rights.

Key words: *subjective rights, human rights, justice, equality, freedom*

Emile Durkheim and Max Weber: For clarifying some misunderstandings concerning the conceptual history of sociology.

Andonis Georgoulas

By adopting tacitly a scholastic standpoint, the sociology was disorientated from the theoretical issues of its scientific basis. This paper, as a kind of anamnesis, focuses on the theoretical and methodological work of sociology pioneers, Emile Durkheim and Max Weber, and aiming to demonstrate the common and supplementary elements of their major contribution in the social science's constitution.

Keywords: *Emile Durkheim, Max Weber, sociological theory, methodology.*

Identities in the amphitheatre. Market, bureaucracy and intellect: Contribution to the discussion for the University Teacher starting from the work of Professor P. Terlexis.

Georgia Gouga, Ioannis Kamarianos

The purpose of this paper is to highlight the position that the discussion regarding the social dimension of Greek Higher Education Area concerns academic identities as an everyday procedure in classroom. In this endeavor, we will consider the importance of the field of academic identity within the complexity of daily lives of academic staff, in order to identify and highlight the important features of organizational culture as a vitale element of effective identities in contemporary university.

Keywords: *Higher education, crisis, academic identity.*

"An unceasing production of positivity": Thoughts on the "leukemia" of political rationalism.

Antonios Smyrnaiois

This paper will attempt to readdress the issue of the relationship between rationalism and irrationalism in politics. Taking into account the mutual accusations of the political and ideological opponents for the lack of the rational political behavior, we will put an effort to examine the structure of those complaints, their implicit conditions, their targeting, as well as the probability of such a non-rational behavior to ever exist. In the frame of this project we shall claim that the relationship between rationalism and irrationalism in general is rather a kind of a temporary rhetorical negotiation in favor of power and influence.

Keywords: *political rationalism, irrationalism, leukemia.*

The emergence of the concept of Human Rights, from the social representations of the pupils of Primary School's Sixth grade, to the context of the history subject.

Eleni Karagianni

The paper attempts to highlight the ways by which students of the 6th Grade of Primary School make sense of the concept of "Human Rights, emerging from their social representations", in the subject of "History", as exemplified by their responses to questions concerning the Greek liberation struggle against the Ottoman Empire.

The theory of social representations of Moscovici argues that knowledge is not a private possession but rather a public construct expressing the ways that the collective understands and signifies the world, as well as the content of this

signification. The social representation of the students, in this case, signify the level of their “political socialization” relevant to their age and the specific historical issue.

Through the texts composed by the students in response to the questions posed in the framework of an action research project in 6th Grade History, their social representations of specific aspects of the Greek liberation struggle are traced, categorized and analyzed. The paper also formulates proposals towards proofing, rationalizing and recontextualizing these social representations into historical thinking and historical knowledge.

Keywords: *Human rights, social representations, History, Political Socialization.*

Government Efficiency in the Eurozone Countries during the World Economic Crisis, 2007-2016.

Magdalini Daskalopoulou, Nikitas-Spiros Koutsoukis, Efstathios Fakiolas

The article examines the evolution of government effectiveness in the member states of the Euro-zone and its determinants over the period from the outbreak of the global financial crisis up to the declaration of the European Commission that the sovereign debt crisis in the European Union came to the end. The analysis of statistics is carried out by applying regression through the Fixed Effects method, and by developing a dynamic panel data analysis model using the Generalized Method of Moments. The central thesis put forth is that that government effectiveness is rather determined by such factors as the rule of law and the political stability and absence of violence than the economic situation.

Keywords: *Euro, Government Efficiency, Economic Crisis, Political Stability, Rule of Law, Corruption.*

Anatomy of a lasting mistake. A brief assessment of the misconduct around the Cyprus issue on the basis of the classic book by Pantazis Terlexis, Diplomacy and Cyprus Policy. Anatomy of an error

Andreas Stergiou

Discussing the well-known book written by Pantazis Terlexis on the Cyprus Problem (Anatomy of a Mistake), the article tries review briefly the cardinal mistakes made by the Greek-Cypriot and Greek Side towards the Cyprus Issue from the 1950s until today, hampering the achievement of a viable solution in the problem. It also attempts to evaluate the policy of the foreign powers that have been involved in the problem over the last decades, towards the Cyprus Conflict.

Key words: *Cyprus, Anatomy of an Error, Pantazis Terlexis*